

tuż po zdroju w
wysokim dnie
z kątami wew
wni, do lekkiego p
ej brzegu. Głów
kramie. Tuż u g
łówki tego wsi
zdroje jw.
natki, wóz o
trwa podziemne
w piecu. Do g
dy nie poddaw
ca ludom
i zwis gospod
ków pionowych
zakończonych
wystającymi
pochodniami, t
zw. kominami gro
su na którym
wspierają się
iż z rąkna
prędko laty
i wie w skali
ta heciki, z dwoma
długimi poziom
i z podbitą
konicyą dość
wielką i upo
rat wielką,
iż dachem
gra obfit
by kopie w
jednym gwarach
części tanie
i w way. Kilk
obyczajów natomiast
w drogach wie

АДАМ МІЦКЕВІЧ У ГІСТОРЫІ І СУЧАСНАСЦІ

Наевагрудак. Сядзіба Адама Міцкевіча.

Рэпрадукцыя паштоўкі 30-х гадоў са збораў Цэнтра імя Ф. Скарыны

Павел Лойка, Уладзімір Сосна (Мінск)

**ЭПОХА МІЦКЕВІЧА
ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЯ СІТУАЦЫЯ Ў БЕЛАРУСІ
Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.**

Агульнавядома, якое важнае значэнне мае для фарміравання любога творцы і накірунку яго творчасці тое, што дзеесца на Радзіме і якім з'яўляецца яго сацыяльна-саслоўнае асяроддзе. Грамадска-палітычным зместам эпохі жыцця Адама Міцкевіча сталася змена дзяржаўнай прыналежнасці беларускіх зямель і барацьба, што вялася вакол гэтага прынцыпова важнага для шляхты, да асяроддзя якой належалі паэт, пытання. У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй некалі магутная дзяржава, адна з буйнейшых у Еўропе, перастала існаваць. Тэрыторыі Літвы і Беларусі апынуліся ў рамках іншага дзяржаўнага ўтварэння — Расійскай імперыі, якая праводзіла тут цэнтралісцкую аб'яднальную палітыку, ставячы канчатковай мэтай іх зліццё з расійскімі рэгіёнамі.

Ліквідацыя дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай у цэлым і Вялікага Княства Літоўскага ў прыватнасці, ідэі Французскай рэвалюцыі канца XVIII ст., падзеі вайны 1812 г. аказалі вялікі ўплыў на развіццё грамадской думкі Беларусі. Шляхецкая інтэлігенцыя, вучнёўская моладзь аб'ядноўваліся ў гурткі і таварысты для выпрацоўкі і дасягнення сваіх сацыяльных і нацыянальных ідэалаў. Яны былі ідэйна і часта арганізацыйна звязаны з грамадскімі рухамі у Польшчы, кантактавалі з перадавымі людзьмі Расіі дзеля барацьбы супраць агульнага ворага — царскага самаўладства.

Першай тайнай арганізацыяй у Літве і Беларусі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай стала Віленская асацыяцый 1796—1797 гг., якая мела адгалінаванні ў Мінску, Брэсце, Кобрыне, Ашмянах. Асноўнай яе мэтай з'яўлялася аднаўленне ранейшай дзяржавы на аснове Канстытуцыі 3 мая 1791 г., прытым вялікія спадзяванні ў складваліся на дапамогу Францыі. За кароткі час свайго існавання, да раскрыцця царскімі ўладамі, асацыяцый хоць і не паспела набраць сілу, але набыла папулярнасць сярод шляхты.

Моцнае браджэнне ў шляхецкім асяроддзі, якое па-мастаку глыбока раскрыта ў паэме “Пан Тадэвуш”, выклікалі расійска-французскія адносіны напярэдадні і ў час вайны 1812 г. У лістападзе 1806 г. французскія войскі занялі “прускую” частку Польшчы, дзе было створана так званае Варшаўскае княства. За падзеямі, якія там адбываліся, уважліва сачыла вышэйшае саслоўе заходніх губерняў Расійскай імперыі. Многія землеўласнікі рушылі

праз граніцу, разлічваючы на атрыманне дзяржаўных пасад. Узмацніўся прыток у польскія войскі шляхецкай моладзі з Беларусі і Літвы.

Занепакоены гэтым царскі ўрад выдаў шэраг указаў аб узяцці ў сектвестр маёнткаў тых асоб, якія самавольна выехалі за мяжу. Расійскі імператар Аляксандр I разлічваў аслабіць сярод памешчыкаў заходніх губерняў уплыў французскага імператара Напалеона, палітычнымі контрмерамі ў “польскім пытанні”. Ён заявіў аб сваім жаданні аднавіць пад эгідай Расіі Вялікае Княства Літоўскае. Па даручэнні імператара ў 1811 г. князі М. Агінскі, К. Любецкі і граф Л. Плятэр склалі праект “Палажэння аб праўленні аўтаномным Вялікім княствам Літоўскім”, якое павінна было ахапіць усе тыя тэрыторыі, што дасталіся Расіі ад былой Рэчы Паспалітай у 1772–1807 гг. (паводле Тыльзіцкага міру 1807 г. паміж Францыяй і Расіяй да другой з іх адышла Белаосточчына). У процівагу канстытуцыі Варшаўскага княства пропаноўвалася таксама паступовае, на працягу дзесяці гадоў, асабістае вызваленне сялян ад прыгоннай залежнасці. Аднак ажыццяўленне праекта зацягвалася: кансерватыўна-нацыяналістычныя сілы ў вышэйшым расійскім кіраўніцтве бачылі ў ім спробу расчлянення і аслаблення імперыі.

12 чэрвеня 1812 г. армія Напалеона пераправілася праз Нёман у раёне Коўна і ўварвалася ў межы Расійскай імперыі. “Вялікая армія” мела на паграніччы амаль трохразовую колькасную перавагу над расійскімі войскамі. Яна складалася з прадстаўнікоў многіх падпардкаваных Францыі народаў Еўропы. З імі таксама ішлі палкі, сфарміраваныя з перайшоўшай на бок Напалеона шляхты з Літвы і Беларусі. Толькі князь Дамінік Радзівіл сваім коштам выставіў трохтысячны ўласны полк, які ўжо 16 чэрвеня першым урачысту ўступіў у Вільню.

Амаль уся Беларусь, апрача паўднёвых паветаў, кантралявалася французскім ваенным камандаваннем. Напалеон тут знайшоў нямала прыхільнікаў сярод тых шляхціц, якія шчыры паверылі ў яго абязцанні адрадзіць былую дзяржаўнасць і таму сустракалі французскія войскі як вызваліцеляў ад расійскіх захопнікаў. 1 ліпеня 1812 г. у Вільні была створана Часовая камісія ўрада Вялікага Княства Літоўскага на чале з мясцовым памешчыкам Станіславам Солтанам, дзеянасць якой пашыралася на Віленскую, Гродзенскую, Мінскую губерні і Белаосточкую вобласць. Для Віцебскай і Магілёўскай губерняў было вызначана асобнае праффранцузскае праўленне. Ад гэтых марыянетачных урадаў патрабавалася перш за ўсё забяспечваць усім неабходным і нават папаўняць рэкрутамі “Вялікую армію”, што расчароўвала шляхту ў адносінах да Напалеона. Частка яе працягвала арыентавацца на Аляксандра I.

У каstryчніку 1812 г. расійская армія вымусіла Напалеона пакінуць Москву і адступаць па смаленскай дарозе. Адначасова перайшлі ў наступленне расійскія войскі на поўначы і поўдні Беларусі. Тут адбыўся канчат-

ковы разгром французской армии. Нягледзячы на тое, што і пасля вайны харктэрная для Аляксандра I дэмагагічна палітыка заліцання да шляхты працягвалася (гэта выявілася ў стварэнні Царства Польскага), тым не менш ідэя вяртання ў якой бы там ні было форме ранейшай дзяржаўнасці на беларускія землі афіцыйна была пахавана. Ужо ў студзені 1813 г., калі расійская войскі перанеслі ваенныя дзеянні за межы сваёй дзяржавы, Аляксандр I у пісьме да Адама Чартарыйскага недвусэнсоўна заявіў: “Не забывайте, что Литва, Подоля и Волынь до сих пор считают себя провинциями русскими, и никакая логика в мире не убедит Россию, чтобы они могли быть не под владычеством Государя России, а под каким-либо иным”¹. Заставалася спадзявацца толькі на ўласныя сілы.

Тым часам барацьба з царызмам нарастала. У 1817 г. па ініцыятыве студэнтаў Віленскага ўніверсітэта — Адама Міцкевіча, Тамаша Зана, Яна Чачота — было створана Таварыства філаматаў (аматараў навук), якое мела аддзяленні (філіялы) у Свіслацкай гімназіі, Полацкім піярскім вучылішчы і іншых навучальных установах. Яны прапагандавалі сярод навучэнцаў і насельніцтва ідзі роўнасці і свабоды. У Беларусі жылі і дзейнічалі ў складзе раскватараўных тут расійскіх войскаў многія дзекабрысты — М. Мураўёў, А. Бястужаў (Марлінскі), К. Ігельстром, С. Трусаў і інш. У 1823 г. быў распрацаўваны так званы бабруйскі план паўстання: арышт цара і яго світы ў час агляду войскаў у Бабруйскай крэпасці, але з-за непадрыхтаванасці і рознагалоссі ў кіраўніцтве дзекабрысцкім арганізацыямі ён не быў ажыццёўлены. 24 снежня 1825 г. Таварыства “Ваенныя сябры” сарвала цырымонію прысягі на вернасць Мікалаю I у Асобным Літоўскім корпусе, размешчаным на Беласточчыне. У лютым 1826 г. дзекабрысты Палтаўскага палка спрабавалі захапіць Бабруйскую крэпасць. Тым не менш, гэтыя першыя рэвалюцынеры хоць і спачувалі сялянам, але не лічылі іх рэальнаі сілай і не абапіраліся на іх у сваёй дзейнасці. У сярэдзіне 20-х гг. тайныя таварысты на Беларусі былі разгромлены. Многіх удзельнікаў арыштавалі і саслалі ў аддаленныя губерні. Вышла забарона на навучанне жыхароў Літвы і Беларусі ў замежных ўніверсітэтах і ў Польшчу, у чыноўнікаў бралася падпіска аб няўдзеле ў тайных арганізацыях. Аднак поўнасцю спыніць грамадска-палітычны рух царскі ўрад не мог.

У лістападзе 1830 г. у Варшаве пачалося шляхецкае паўстанне, кіраўнікі якога ставілі галоўнай мэтай аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Вясной 1831 г. у руках паўстаўшых аказалася Літва і шэраг паветаў Заходній Беларусі. Паўстанне развівалася тут у многім стыхійна, хоць і існаваў Віленскі цэнтральны паўстанцкі камітэт. Сяляне і мяшчане мабілізоўваліся

¹ Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. М., 1913. Т. 2. С. 281.

ў атрады пераважна пад прымусам і не былі зацікаўлены, каб ваяваць без вырашэння сваіх сацыяльных праблем. У той час царскія ўлады абязвалі ім вызваленне ад паноў-паўстанцаў. Кульмінацый падзея стала бітва за Вільню 19 чэрвеня 1831 г., у якой аб'яднаныя паўстанцкія сілы краю разам з прысланным на дапамогу польскім корпусам не змаглі перамагчы царскія войскі. Летам 1831 г. асобныя выступленні адзначаліся ў паўднёвых паветах Беларусі, але ў цэлым паўстанне на беларускіх землях пайшло на спад і ў жніўні было задушана. Многія яго ўдзельнікі былі аддадзены пад суд. У шляхціцаў канфіскуваліся маёнткі, асоб недваранская паходжання аддавалі ў салдаты ці ссылаві ў Сібір.

Урад разумеў, што адных рэпрэсій мала. Таму пасля 1830 г. быў распрацаваны канкрэтны план поўнага зліцця забраных ад Рэчы Паспалітай зямель з усёй тэрыторыяй Расіі пад сцягам праваслаўя і адзінай рускай народнасці. Важнейшым мерапрыемствам у гэтым кірунку было ўвядзенне ўказам ад 1 студзеня 1831 г. расійскага заканадаўства і адмена 25 чэрвеня 1840 г. дзяяння Статута Вялікага Княства Літоўскага ў беларускіх губернях². З 1831 па 1848 г. у якасці дарацнага органа пры цары функцыянуваў асобы Камітэт па справах заходніх губерняў, якому Мікалай I даручыў “войти в соображеніе мер, кои приняты бытъ могут, дабы губерніи, от Польши присоединенные, приведены были к тому порядку, какой по управлению в других российских губерниях существует”³.

Цэлы комплекс мерапрыемстваў ажыццяўляўся для папярэджання магчымых шляхецкіх выступленняў, сярод якіх галоўнае месца займаў так званы “разбор” шляхты. Гэтая працэдура ўяўляла сабой праверку дакументаў аб дваранскім паходжанні і перавод на яе аснове часткі шляхты ў падатковое саслоўе: у аднадворцы — у сельскай мясцовасці і ў грамадзян — у гарадах. Ужо на пачатку 40-х гг. аднадворцамі ў пяці беларускіх губернях лічыліся больш за 20 тыс. душ мужчынскага полу⁴. Дваранскага звання пазбаўляліся дробныя, беспамесныя шляхціцы, якіх царскі ўрад зліваў у далейшым з масай сялянства.

Дзеля русіфікацыі краю заахвочваўся пераезд у Беларусь рускіх чыноўнікаў і абліжаных да іх членіў да заняцця дзяржаўных пасад. Рабіліся спробы насаджэння рускага дваранскага землеўладання, перасялення праваслаўных сялян і інш.

Уніфікаторская дзеянасць Заходняга камітэта хоць і мела вынікі, але не магла хутка ліквідаваць вызваленчыя настроі. Шляхецкія рэвалюцыянеры са свайго боку таксама ўлічылі ўрокі паўстання. Іх рух, асабліва ў 40-я гг.,

² Полное собрание законов Российской империи. 2 собр. Т. 6. № 4233; Т. 15. № 13591.

³ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у Санкт-Пецярбургу, ф. 1266, воп. 1, спр. 8, арк. 5.

⁴ Вешняков В. Исторический обзор разных названий государственных крестьян // Журнал Министерства государственных имуществ. 1857. № 12. С. 73, 78.

дэмаракратызаваўся і радыкализаваўся, набываў антыпрыгонніцкі харктар. У ім удзельнічала ўсё больш прадстаўнікоў разначыннай інтэлігенцыі, якая імкнулася павесці за сабой сялянскія масы. У беларускай і польскамоўнай “краёвай” літаратуры з’яўляюцца антышарскія агітацыйныя творы, праводзіцца ідэя аб’яднання сялянства з перадавой шляхтай дзеля паляпшэння яго долі. У гэтым плане зразумела жаданне А. Міцкевіча, каб яго творы чыталіся і пад сялянскімі стрэхамі.

Шляхецкая паўстанцкая эміграцыя, што асела пераважна ў Францыі, першапачаткова не губляла надзея на ўзнаўленне ваеных дзеянняў і засылала ў Беларусь сваіх эмісараў. Сярод іх быў ураджэнец Слонімшчыны Міхал Валовіч, які ў сакавіку 1833 г. тайна вярнуўся на радзіму, сфарміраваў, у асноўным з сялян уласнай вёскі, невялікі атрад і ажыццяўляў партызанская дзеяніні ў слонімска-навагрудскай акрузе. Мэтай сваёй барацьбы ён лічыў вызваленне сялян і абвяшчэнне Беларусі і Літвы дэмаракратычнай рэспублікай. Аднак ужо ў маі “экспедыцыя Валовіча” была ліквідавана ўладамі.

Студэнт Медыка-хірургічнай акадэміі, ураджэнец Піншчыны Франц Савіч заснаваў у 1836 г. у Вільні Дэмаракратычнае таварыства, члены якога пропагандавалі ідэі дружбы народаў у барацьбе супраць самадзяржаўя, стаялі за вызваленне сялян і надзяленне іх зямлём. “Ліцвін, валынец, падайце ж мне рукі... Царам — на згубу, панам — для навукі!”, — заклікаў Савіч у сваім вершы “Дзе ж тое шчасце падзелася?..”⁵ Праз тры гады ўдзельнікі таварыства былі арыштаваны.

У 1846–1849 гг. у Вільні, Мінску, Гродне, Лідзе, Ашмянах і іншых гарадах існавала тайная арганізацыя “Саюз свабодных братоў”, якая налічвала каля 200 членаў. Вялася прапаганда сярод салдат і афіцэраў мінскага гарнізона, выраблялася зброя. На развіццё грамадскага руху мелі вялікі ўплыў палітычныя падзеі, перш за ўсё рэвалюцыі 1848–1849 гг. у Заходній Еўропе, і толькі прысутнасць вялікай колькасці царскіх войскаў прадухіляла на беларускіх землях масавыя выступленні.

Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў грамадскім руху канца XVIII – першай паловы XIX ст. яшчэ не аформілася, але калі дзекабрысты наогул ігнаравалі нацыянальныя права беларускага і іншых народаў Расійскай імперыі, то ўдзельнікі гурткоў і арганізацый, створаных на мясцовай, хоць і моцна спаланізаванай, глебе, прайяўлялі так званы “літоўскі сепаратызм”, любілі родны край, што прыбліжэнні іх з беларускай сялянскай масай стварала неабходныя перадумовы для фарміравання такой ідэі і вызялення яе як самастойнай у недалёкай будучыні.

Беларуская моўныя, фальклорныя, сюжэтныя ўплывы, якія яскрава выступаюць у творчасці А. Міцкевіча, давалі яшчэ пры жыцці паэта падставы

⁵ Беларусская літаратура XIX ст.: Хрэстаматыя. Мн., 1988. 2 выд. С. 68–69.

для папракаў ад уласна польскіх чытачоў, накшталт аднога з Варшавы: “Вы для Літвы, а не для Кароны пішаце [...] менш дбаеце пра тое, ці будуць вас у Варшаве разумець, абы ў Вільні ды Літве вас разумелі [...]”⁶. Пад Літвой, якую паэт называе сваёй Радзімай, паводле даследчыка той эпохі М. Улашчыка, у гістарычным сэнсе разумелася тэрыторыя ўсяго былога Вялікага Княства Літоўскага, але часцей і ў больш вузкім значэнні — Віленская і Гродзенская губерні. Віцебская і Магілёўская губерні тады называліся беларускімі. Велізарная Мінская губерня, што знаходзілася паміж імі, у XIX ст. адносілася то да Літвы, то да Беларусі і толькі Навагрудскі павет, перададзены ў 1843 г. з Гродзенскай губерні ў Мінскую, называўся заўжды літоўскім⁷. Знамянальна, што менавіта гэты павет з яго цэнтрам — былой сталіцай Беларуска-Літоўскай дзяржавы XIII ст. — з’яўляўся малой радзімай паэта. Літва, як паняцце славянскае ці, прынамсі, і славянскае, выступае і ў паэтычных сучаснікаў Міцкевіча. Дастаткова прыгадаць, як А. Пушкін у вершы “Паклёнікам Расіі” разважае пра бунт Літвы як спрэчку славян між сабою ці М. Лермантаў у паэме “Ліцвінка” вуснамі гордай паланянікі выказвае сум па рацэ Вілі, а не Нярысе — этнічна літоўскай назве гэтай ракі.

Гістарычныя карані ліцвінскага патрыятызму, якія сягалі да часоў Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (дарэчы, паняцце Жмудзь, ці лацінізванае — Самагіція, ужывалася і ў сярэдзіне XIX ст. у адносінах да паветаў Ковенскай губерні), добра сформуляваны ў запісцы яшчэ аднаго знакамітага грамадскага і культурнага дзеяча — Міхала Клеафаса Агінскага, пададзенай Аляксандру І 15 мая 1811 г.: “Частка Польшчы, далучаная да Расійскай імперыі, складала калісьці асобнае самастойнае ўладанне — Літву, яшчэ перад актам уніі Літоўскага княства з каралеўствам Польскім. Жыхары яго спрадвеку адрозніваліся ваяўнічым духам, клапаціліся пра свае права і былі верныя сваім манархам, адзначаліся мужнасцю і любоўю да бацькаўшчыны. Гордыя сваім паходжаннем, ліцвіны, нягледзячы на аб'яднанне сваёй правінцыі з Польшчай, захавалі свае звычайі, свой цывільны кодэкс, мясцовас кіраванне, сваё войска, вярхоўны суд, міністраў, дзяржаўных саноўнікаў і нават сейм, які збіраўся па чарзе ў Варшаве і Гродна. Усе гэтыя прывілеі былі такімі дарагімі для літоўцаў, што, нягледзячы на ўсялякія намаганні і красамоўныя перакананні шматлікіх дзяржаўных дзеячаў, немагчыма было схіліць літоўцаў да адмовы ад сваіх прывілеяў”⁸.

А вось яшчэ ў адной, відавочна небестароннай, запісцы — “неизвестнаго літовца”, пададзенай неўзабаве пасля паўстання 1863 г. у III Ад-

⁶ Цыт. па кн.: Рагойша В. Проблема бікултурнасці ў гісторыі беларуска-польскіх узаемаадносін // Беларусіка. Мн., 1994. Кн. 3. С. 325.

⁷ Улащик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965. С. 5–6.

⁸ Адраджэнне: Гістарычны альманах. Мн., 1995. Вып. 1. С. 207.

дзялленне Імператарскай канцылярыі, аб тагачасных праявах ліцвінскасці сцвярджаецца наступнае: “Напрасно думают, что между поляками Царства и литовцами, или лучше поляками в России — существует любовь и братство. Нисколько! Их соединяет только политическая идея, но в душе гнездится вековая, глубокая вражда, с особеною силугою всегда проявлявшаяся преимущественно в Варшаве. Поляки высокомерны, и испокон века при каждом случае стараются с наглостью высказывать свое превосходство, что, разумеется, возбуждает досаду и негодование в литовцах. Последние никогда не забывают, что и Собесский, и Костюшко, и Мицкевич, и многие другие, коими гордится Польша, были не поляки, но руские или литовцы. Кто изучил этнографию обоих народов, тот ясно видит, как велика между ними разница в характере, способностях и вообще во внутреннем настроении. Здесь-то именно и надобно искать источник этой домашней вражды, этих бесчисленных партий в среде эмиграции, во всех революционных корпорациях, среди самого мятежа”⁹.

Як слушна заключае С. Кузняева, менавіта ў першай палове XIX ст. у свядомасці шляхты беларускіх зямель, што называла сябе “ліцвінскай”, пачалі адбывацца велізарныя па сваёй значнасці зрухі, якія леглі ў аснову працэсу, які мы сёня называем пачаткам беларускага нацыянальнага адраджэння. Шляхта мясцовага паходжання вывучаала гісторыю роднага краю, народную культуру, да якіх пачала ставіцца як да ўласных каранёў і зда быткаў¹⁰. Адам Міцкевіч, дададзім ад сябе, упісваеца ў гэты працэс. Усвядамленне грамадска-палітычнай сітуацыі ў Беларусі, падвойнай свядомасці шляхты: польскай у шырокім сэнсе, як прадстаўнікou усёй шляхецкай супольнасці былог Рэчы Паспалітай, і ліцвінскай, як самабытнай яе часткі — ВКЛ, дае ключ да разумення сучаснікамі творчасці яе найталенавіцейшага прадстаўніка.

Станіслаў Быліна (Варшава)

“ДЗЯДЫ” АДАМА МІЦКЕВІЧА І БАЛТА-СЛАВЯНСКІЯ ВЕРАВАННІ

Даследчык старожытных вераванняў і традыцыйных культур, звяртаючыся да другой часткі “Дзядоў” Адама Міцкевіча, прысвечанай, як вядома, народнаму памінальному абраду на беларускай зямлі, павінен памятаць пра тое, што ён мае тут справу з крыніцай, не зусім звычайнай у яго лабаратарыі, а менавіта з літаратурным творам эпохі рамантызму. Адсюль вынікае

⁹ Дзяржаўны архіў Расійской Федэрациі ў Маскве, ф. 109, вол. 2, спр. 707, арк. 65–66.

¹⁰ Кузняева С. Проблемы беларуска-русская культурнага ўзаемадзеяння першай паловы XIX ст. // Кантакты і дыялогі. 1996. № 5. С. 13.

яўная асцярожнасць у пошуках драбніц рэальных вераванняў, заключаных у дадзеным творы¹ і іх супастаўленні з літаратурнай выдумкай. Натуральна гэта датычылася б таксама фармулявання вывадаў на тэму дасведчанаасці паэта ў асаблівасцях паказанага ім абраду, крыніц яго інфармацыі і г. д. Неігнаруючы гэтага апошняга ходу разважанняў, дарэчы, не раз разгляданага ў даследаваннях, пакінем яго, аднак, па-за кругам нашых інтарэсаў. Адзначым толькі, што для даследчыка традыцыйнай культуры характэрным заваяваннем з'яўляюцца хутчэй архаічныя вераванні і рытуалы, чым этнографічна рэчаіснасць абраду дзядоў у міцкевічаўскія часы. Літаратурны твор, які тут разглядаецца, можа быць для яго крыніцай розумоў на тэму каранёў і ранейшых персанажаў народнага памінальнага абраду.

Разглядаючы традыцыйныя вераванні славян, звязаныя з памерлымі, Аляксандр Гейштар заўважыў, што “дзяды, якім Міцкевіч надаў рысы манументальнасці, — гэта паэтычны сінтэз літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх вераванняў і звычаяў, праўдзівы ў многіх дэталях, аднак пазбаўлены аўтэнтычнай мадэлі выклікання душ”². Пагаджаючыся ў прынцыпе з такім заключэннем, мяркую, што згаданы тут аўтэнтызм адносіцца, хутчэй, да агульных сувязей паміж жывымі і памерлымі, чым да дэтальнага зместу, заключанага ў міцкевічаўскім бачанні дзядоў.

Матывы існавання души пасля смерці чалавека пры адначасовым сціранию мякіх паміж ёю і целам належала да элементаў старажытных уяўленняў, атрыманых у спадчыну балта-славянскай веруючай супольнасцю. Архаічны генезіс маюць таксама асноўныя ўяўленні, якія датычацца адносін паміж жывымі і памерлымі. Гэта як дапамога памерлых, што вяртаюцца на зямлю (і такім чынам праяўляюць сваю прыхільнасць), так і засцярога ад іх, асабліва ад некаторых іх катэгорый, небяспечных для жывых. Апускаю тут з вядомых прычын усю багацейшую праблематыку пахавальнага рытуалу, які ўплывае на будучы лёс памерлага.

Рукапісныя рускія крыніцы, якія адносяцца да перыяду ранняга сярэдневякоўя, пакінулі сведчанні аб чалавечых стараннях, звязаных з адпаведным прыёмам тагасветных прышэльцаў: памерлых членаў роду і сям'і, ці дзядоў, на апеку якіх разлічвалі. Асабліва верылі ў іх істотны ўплыў на прыродныя з'явы, на ўраджай і tym самым на часовае жыццё чалавека на зямлі. У згаданых тэкстах рэлігійнай літаратуры, якія асуджаюць “перажыткі язычніцтва”, знаёміміся з рытуальнай ежай і напоямі, даведваєміся пра агонь, які раскладалі, каб змерзлыя души маглі пагрэцца³. Але з'яўлення “дрэнных”

¹ Mickiewicz A. Utwory dramatyczne. Dziady: Poema. Cz. 2 // Mickiewicz A. Dzieła. Warszawa, 1958. T. 3. S. 13–37. Далей старонкі гэтага выдання ўказаны ў тэксле.

² Gieysztor A. Mitologia Słowian. Warszawa, 1982. S. 219.

³ Адпаведныя тексты апублікаваны ў падборы крыніц: Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven. Quellen. Helsinki, 1922. В. 1. S. 162, 174, 183, 184, 205, 257.

памерлых, страхотных прывідаў, людзі баяліся. Гэта для іх, як заўважыў Барыс Рыбакоў, падрыхтоўваліся лазні, месца нячыстае⁴. Фальклор сведчыць пра трываласць гэтага страху, а таксама традыцыйных старанняў, што aberagalі ад дрэнных духаў, якіх называлі заложнымі⁵.

У значна пазнейшым тэксле, які быў створаны ў праваслаўнай царкве (закон Стаглавага сабора 1551 г.), мы знаходзім істотнае для нашых разважанняў рытуальнае закліканне душ памерлых: “А в великий четверток порану солому палят и кличат мертвых”⁶. Гэты рытуал мае багатую дакументацыю ў фальклоры ўсходнеславянскіх зямель і вядомы таксама ліцвінам і латышам. На Беларусі заклікалі, запрашалі памерлія душы на частаванне калія магіл у дзень Радуніцы (Радаўніцы), напрыклад: “Святыя радзіцелі, хадзіце к нам хлеба-солі кушаць”⁷. На вялікарускіх землях рытуальныя слова да стомленых доўгай дарогай, галодных і змерзлых прышэльцаў з таго свету вымаўляліся на парозе хаты: “Вы устали, родныя, покушайтэ же чего-нибудь”⁸.

Рытуальная дзеянні, пра якія гаварылася вышэй, выконваліся ў пэўныя дні традыцыйнага абрадавага календара. Святы з народнага календара з часам знайшлі сваё пастаяннае месца ў хрысціянскім літургічным календары. З памерлімі быў звязаны доўгі цыкл вясеннях “задушных” абрадаў, якія паўтараліся час ад часу пры нераўнамернай інтэнсіўнасці вераванняў і рытуалаў. Старую метрыку, напрыклад, мела назаванне чацвёртай, “смяротнай”, нядзелі Вялікага паста, якая абазначала зварт да тых, хто пакінуў гэты свет⁹. Першая вясенняя кульмінацыя адкрыцця свету памерлых да свету жывых наступала напярэдадні вясенняга раўнадзенства. У хрысціянскі перыяд яна прыходзілася на дні Вялікага тыдня напярэдадні Вялікадня, а калі быць больш дакладным, то ў Вялікі чацвер¹⁰. Менавіта на гэты перыяд старыя рускія крыніцы пераносіць пералічаныя раней абрады. Ва ўсходніх славян захаваліся старыя назвы гэтага дня: Вялікдень мёртвых, Наўскі Вялікдень (гэта значыць дзень, прысвечаны навам — духам памерлых)¹¹, якія з’яўляюцца такімі ж яркімі, як і апісанні рытуалаў і абрадаў. Яны сведчаць пра адзін з найважнейшых тэрмінаў рытуальнай канфранта-

⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. М., 1987. С. 463, 515.

⁵ Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии. Вып. 1. СПб., 1916.

⁶ Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven. B. I. S. 257.

⁷ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. М., 1979. С. 122.

⁸ Соболев А. И. Загробный мир по древнерусским представлениям. Сергиев Посад, 1913. С. 158.

⁹ Gieysztor A. Mitologia Słowian. S. 204.

¹⁰ Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. М., 1982. Доп. 9.

¹¹ Гл.: Radenovic L. Semiotyka słowiańskich obrzędów wielkoczwartkowych // Studia Semiotyczne. 1982. N 12. S. 102.

циі паміж светам жывых і памерлых. Агульнаславянскі тэрмін гэтага свята добра захаваўся ў народнай традыцыі розных народаў. На польскіх землях яшчэ зусім нядайна спявалі:

Wielki Czwartek, w Wielki Piątek
Cierpiął Chrystus za nas smętek
Pietrze, Pietrze weź te klucze
Idź do Raju wypuść dusze.¹²

Прадаўжэнне апісаных абрадаў да канца велікоднага перыяду прайдзялася ў свяце Радуніцы, этымалагічна, напэўна, звязанай з родам, памерлымі продкамі¹³; дарэчы, першапачаткова яна адзначалася менавіта ў Вялікі чацвер. Тады на магілах блізкіх заклікалі памерлых, запрашаючы іх на прыгатаваны пачастунак. Бліжэй да Сёмухі пачыналася Троіцкая субота, абрады якой таксама выконваліся на могілках і асуджалаіся Стаглавым саборам; моцны плач і галашэнні, якія раптоўна змяняліся выступленнем музыкаў-скамарохаў, пераходзілі ў рытуальную весялосць, скокі, спевы і плясканне ў далоні¹⁴. Працяглы цыкл вясенних спатканняў з памерлымі заканчваўся самай кароткай ноччу, і таму асаблівай была нач Купалы-Сабуткі, надзвычай багатая на знакі варажбы і рытуалы (таксама з эсхаталагічным зместам)¹⁵.

Асеннія традыцыіныя абрады ў гонар памерлых пакінулі значна слабейшыя сляды як у рукапісных крыніцах, так і ў фальклоры, што, аднак, не дае нам права іх абмінуць. Адна з польскіх крыніц XV ст. дакументуе нейкае рытуальнае частаванне ў гонар памерлых, якое сяляне рыхтавалі ў першай палове каstryчніка¹⁶. У традыцыях балтыйскіх народаў асеннія памінкі з рытуалам, вельмі падобным да таго, які выконвалі ўсходнія славяне, занялі пачэснае месца ў абрадавым календары. Жэрард Лабуда ўспамінае іх у сваіх разважаннях пра кашубскую міфалогію: “У Латвіі ў кастрычніку ў вызначаны дзень у хаце выстаўляеца разнастайная ежа, а гаспадар дома, патрымліваючы агонь у печы, заклікае пайменна сваіх памерлых продкаў, каб прыйшлі і пачаставаліся”¹⁷. У Літве восень таксама лічы-

¹² Renik K. O kontaktach ze zmarłymi — ludowe wyobrażenia // Polska Sztuka Ludowa. 1986. T. 40. Nr 1–2. S. 32.

¹³ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. С. 117.

¹⁴ Mansikka V. J. Die Religion der Ostslaven. B. I. S. 257. Гл. па дадзенай тэме: Łowmiański H. Religia Słowian i jej upadek (VI–XII w.). Warszawa, 1979. S. 146.

¹⁵ Виноградова Л. Н., Толстая С. М. Мотив “уничижения проводов нечистой силы” в восточнославянском купальском обряде // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд. М., 1990. С. 99–118.

¹⁶ Fijalek J. Czijojan polski z 1471 r. a wiadomości o czijojanach wogóle i w Polsce // Prace Filologiczne. 1927. Nr. 12. S. 447.

¹⁷ Łabuda G. Mitologia i demonologia w słownictwie, w bajkach, baśniach i legendach kaszubskich // Materiały Ogólnopolskiej Sesji Naukowej pt. “Świat bajek, baśni i legend kaszubskich”, 7–8. VI. 1976. Wejherowo, 1979. S. 21.

лася асаблівым часам ахвярапрынашэнняў памерлым, асабліва было багатым на эсхаталагічныя тэксты свята ўраджаю.

Дзень памінання ўсіх верных памерлых (2 лістапада), які паступова ўводзіцца ў літургію заходняга касцёла ў сярэдня вякі, вельмі доўга, асабліва на польскіх землях, заставаўся па-за рамкамі народных вераванняў і абрадаў¹⁸. Аднясенне Міцкевічам дзядоў менавіта да гэтага дня было звязана з яго ўласнай канцэпцыяй свята, аб чым у нас яшчэ будзе магчымасць сказаць некалькі слоў. Спробе звязаць абраад дзядоў з касцельным асеннім памінаннем памерлых запярэчыў знаўца польскай рамантычнай літаратуры Станіславу Пігану. Ён у катэгарычнай форме вызначыў месца дзядоў у традыцыйным абрадавым календары: “Не можа падвяргацца сумненню тое, што Радаўніца — гэта абраад, які Міцкевіч бачыў у маладосці і які ўзяў за зыходную базу для сваёй паэмы. Але яна ў тых часах адзначалася калектыўна, на могілках. Толькі ў ёй удзельнічаў ксёндз. Гэта менавіта так”¹⁹. Мяркуючы па форме і змесце абраду, прадстаўленага ў “Дзядах”, яны могуць адносіцца, на думку Пігана²⁰, толькі да беларускай вясенняй Радаўніцы і да аналагічных з ёю валынскіх “провадаў”, якія адзначаліся ў перыяд, блізкі да першай нядзелі пасля Вялікадня. Упэйненасць названага даследчыка маглі бы праверыць толькі этнографічныя даследаванні. Мы ж з некаторай упэйненасцю можам падтрымаць толькі перанос дзядоў у вясенне абрадавы цыкл. Пігань прымусіў нас задумацца над характарам абраду, што выконваецца ў творы Міцкевіча вясковай грамадой на могілках. Ён адзначыў таксама, што асennія паміналыя абраады практыковаліся пераважна ў таварыстве сваёй сям'і і ў хаце (ці на тэрыторыі сядзібы), а не на адкрытай прасторы²¹. Дарэчы, гэта адпавядае зместу старожытных крыніц. Звяртаючыся да гэтых разважанняў, можна звярнуць увагу на неадпаведнасць традыцыі Радаўніцы, прысвечанай перш за ўсё душам памерлых блізкіх сваякоў, паэтычнаму бачанню дзядоў, паводле якога чакаеца прыход душ “чужых” (у сэнсе сваяцтва) людзей і, акрамя гэтага, з рознымі правінамі.

Міцкевіч увёў у абраад дзядоў заўважальную ўжо на першы погляд вялікую колькасць хрысціянскіх паняццяў, вераванняў і ўяўленняў. Зрабіў гэта свядома, сцвярджаючы ў прадмове да другой часткі драмы: “Дзяды нашы — нешта асабліве, бо язычніцкія абраады перамяшаліся з уяўленнямі хрысціянскай рэлігіі”²². Карыстаючыся сённяшнім тэрміналогіям, можна сцвяр-

¹⁸ Гл.: Wiesiołowski J. Kultura i obyczaje kręgu wiejskiego // Kultura Polski Średniowiecznej XIV–XV w. Warszawa, 1997. S. 155.

¹⁹ Pigoń S. Wołyńskie przewody — wiosenne święto zmarłych // Pigoń S. Drzewiej i wczoraj: Wśród zagadnień kultury i literatury. Kraków, 1966. S. 61–75.

²⁰ Тамсама. С. 65.

²¹ Тамсама. С. 63 і наст.

²² Mickiewicz A. Utwory dramatyczne. Dziady. S. 11.

джаць, што паэт у вераваннях заўважаў з'яву сінкрэтызму, асабліва характэрную для народных культур. Іншая справа — расстаноўка пэўных істотных акцэнтаў, якія выразна “хрысціянізуюць” дадзены абраад. У творы Міцкевіча стары Гусляр у сваіх заклінаннях шмат разоў звязтаеца да Святой Тройцы, як, напрыклад, у час выгнання вельмі дакучлівых душ:

Teraz z Bogiem idźcie sobie.
A kto prośby nie posłucha
W imię Ojca, Syna, Ducha,
Widzicie Pański krzyż?
(S. 120–123)

У “Дзядах” мы знаходзім хрысціянскае разуменне грэху і грэшнікаў розных відаў. Частка душ, што прыходзяць на зямлю, пакутуе за свае прыжыццёвия учынкі, якія не адпавядалі хрысціянскай этицы, напрыклад, адсутнасць міласэрнасці да блізкіх, асабліва да падначаленых і людзей ніжэйших саслоўяў. Апусцім тут, безумоўна, змест, звязаны з літаратурнай традыцыяй эпохі рамантызму, са своеасаблівой этикай рамантычнага кахання і г. д. Паслугоўваючыся хрысціянскімі паняццямі пры вызначэнні месцаў пасмяротнага знаходжання душ, Міцкевіч добра адчуваў прыблізнасць лакалізацыі такой прасторы ў сусвеце, характэрнай для народных культур. Душки тыя часткова знаходзяцца на зямлі, часткова ў нябеснай прасторы. Яны прыбываюць у месца абрааду з невядомых напрамакаў. Узгадаем занатаванае на рускіх землях красамоўнае азначэнне “неведомая страна”, якое адносіцца да замагільнага свету²³. Акцэнт няўпэўненасці, выразны ў народных эсхаталагічных уяўленнях, пацвярджаюць рускія пахавальныя галашэнні²⁴, тэксты якіх добра захоўваюць архаічныя матывы. Адначасова ў разглядаемым творы матывы пакут, звязаных з ачышчэннем, звязвающа, відавочна (хоць і непаслядоўна), з зямнымі месцамі.

Згаданыя ў “Дзядах” фізічныя пакуты душ, якія ачышчаюцца, характэрны для ўяўленняў хоць і даўніх, але звязаных з папулярнай эсхаталогіяй заходняга хрысціянства. Іх пералічвае Гусляр, гаворачы:

Czyściowe duszczeksi!
W jakiekolwiek świata stronie
Czyli która w smole plonie
Czyli marznie na dnie rzeczki,
Czyli dla dotkliwszej kary
W surowym wszczepiona drewnie
Gdy ją w piecu gryzą żary
I piszczy i płacze rzewnie.

(S. 13–20)

²³ Гл.: Bylina S. Problemy słowiańskiego świata zmarłych: Kategorie przestrzeni i czasu // Światowit. 1995. Nr. 40. S. 11 і наст.

²⁴ Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. М., 1978. С. 22.

Пад зямлёй размяшчаеща пекла, адкуль, як меркавалі ўдзельнікі абра-
ду, прыбыў прасіць прабачэння злы пан.

Wszak to zapada podłoga
I blade widmo powstaje.

(S. 525–526)

Нарэшце чытаем і пра рай, куды трапяць души пасля ачышчэння ад грахоў, дзякуючы пакутам. Але “рай” у “Дзядах” можа абазначаць таксама месца, пазбаўленае як пакут, так і асалоды, своеасаблівую “чакальню” да неба. Цяжка супрацьстаяць сцвярджэнню, што Міцкевіч добра адчуваў некаторыя вельмі старыя вандруйныя матывы хрысціянскай эсхаталогіі.

Стары Гусляр, які вядзе ў творы Міцкевіча паміналыны абряд ад імя вясковай грамады, ахвяруе памерлым як рытуальную ежу і напоі, так і рэлігійныя сродкі дапамогі душам у ачышчэнні: імшу, малітвы, міласціну. Пералічаныя формы падтрымкі маюць на мэце змену лёсу душ памерлых людзей, якую разумелі ў хрысціянскіх катэгорыях: аблягчэнне пакут ачышчэння або атрыманне збаўлення. Дарэчы, адзначым таксама, што традыцыйную ежу, якую прапаноўвае Гусляр душам для частавання, ні адна з душ не хоча паспрабаваць. Души памерлых, запрошаныя ў ходзе абраду, захоўваюць увогуле свой зямны выгляд (толькі жорсткі пан мае знешнія рысы праклятага з пекла, згодна з папулярным уяўленнем), ім характэрны зямныя адчуванні (рэакцыя на боль, голад і г. д.). Такі напалову фізічны і матэрыяльны характар тагасветных душ можна прыпісаць як архаічным вевраванням, так і традыцыйнаму касцельнаму павучанню, які ставіць мэту шляхам вобразнага уяўлення пра пасмяротны лёс чалавечай души ўздзейнічаць на вернікаў. Адзначым пры гэтым, што цэнтральнае месца абраду дзядоў у інтэрпрэтацыі паэта пераносіцца ўнутр могільнікавай капліцы, якая ўяўляе сабой асвечаную прастору хрысціянскай літургіі, у той час калі могілкі, хоць таксама асвечаныя, заўсёды заставаліся адначасова пад уладай ночы і істот, якія належаць да свету старых народных вераванняў.

Некалькі разоў мы закраналі той слой дзядоў, які Міцкевіч называў прыналежным да “язычніцкіх абрадаў”. А потым адзначыў, “што звычай частавання памерлых, здаецца, можа быць агульным для ўсіх язычніцкіх народаў”, а таксама, што народ ведаў свае, нехрысціянскія спосабы прынясення аблягчэння душам, якія знаходзяцца ў чысцы²⁵. Ведаў славуты аўтар “Дзядоў” пра рытуальную ежу, якую часткова (пірагі, малако) называюць старыя рускія крыніцы. У паэтычным уяўленні згубіўся надзвычай важны матыв народнай абрадавасці, якім была ежа, спажываная на могілках членамі сям’і²⁶.

²⁵ Mickiewicz A. Utwory dramatyczne. Dziady. S. 11.

²⁶ Гл.: Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Warszawa, 1967. Т. 2. Cz. I. S. 255.

Акрамя рытуальнага частавання памерлых несумненна аўтэнтычным атрыбутам традыцыі быў агонь. Аднак яго роля ў міцкевічаўскім бачанні дзядоў не зусім зразумелая; здаецца, што ён выконвае толькі сігналную функцыю для зборання памерлых душ, а не крыніцу цяпла для змерзлых прышэльцаў. Агонь у традыцыйных памінальных абрадах выконваў заўсёды важную ролю, а саграванне змерзлых памерлых з'яўляеца матывам, які паслядоўна паўтараецца ў крыніцах розных перыяду. Ён прысутнічаў у традыцыйнай абрадавасці ўсіх славян: ведалі яго раннія рускія крыніцы, гавораць пра яго крыніцы, якія адносяцца да заходнеславянскіх зямель. У польскім зборніку казанняў канца XV ст. чытаем, напрыклад, пра рытуальнае распальванне агню ў Вялікі тыдзень перед Вялікаднем, “каб успомніць пра душы блізкіх”, пры адначасовым перакананні, што “душки да гэтага агню прыходзяць і грэюцца”²⁷. Ва ўсходніх славян водгукам дауніх вераванняў з'яўляеца азначэнне, звязанае з раскладваннем такога агню, — “треть покойников” альбо “греть ножкі покойникам”²⁸.

Такіх матываў таксама як і шмат іншых, што адносяцца да народных памінальных абрадаў, мы не знаходзім у “Дзядах”. Згодна таксама з тым, што гаварылася мной на пачатку, не бачу мэтазгоднасці пільніх пошукаў падобных адсутнасцей ці непаслядоўнасцей у разглядаемым творы. Неабходна прызнаць, што такі аналіз можа спакушаць сваёй цікавасцю даследчыка вераванняў, але вынікі тут ніколі не будуць мець сувязі з катэгорыяй вартасцей манументальнага твора Міцкевіча. “Дзяды” ж стварылі сваю аўтаномную рэчаінасць, якая сапраўды блізкая да рэчаінасці архаічных вераванняў і міфаў, як і да этнографічнай рэчаінасці абраду, што выконваецца ў пэўны час і на пэўнай тэрыторыі. Рэчаінасць гэтая не паддавалася метадам даследавання, якія прымяняюцца ў адносінах да “звычайных” гісторычных крыніц.

Пераклад з польскай мовы Галіны Жалубоўской

Mihail Kasciuk (Minsk)

АДАМ МІЦКЕВІЧ ЯК ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ДЗЕЯЧ

Сярод знакамітых беларускіх, рускіх, польскіх літаратаў XIX ст., якія аказалі значны ўплыў на грамадства не толькі сваёй выдатнай літаратурнай творчасцю, але і грамадска-палітычнай дзеяйнасцю, адно з першых месц

²⁷ Дацзеная нататка, запазычана з казання, размножана Міхалам з Яноўца і апублікавана ў кн.: Belcarzowa E: Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych. Wrocław, 1987. Cz. I. S. 57.

²⁸ Толстой Н. И. Язычество древних славян: Очерки истории культуры славян. М., 1996. С. 154.

належыць Адаму Міцкевічу. Ён — адзін з тых выдатных прадстаўнікоў славянскай, ёўропейскай і сусветнай літаратур, на мастацкія творы якіх моцнае ўздзеянне аказала не толькі само жыццё, але і іх заходы, каб зрабіць гэтае жыццё лепшым.

Такое імкненне дасягалася шляхам актыўнага ўдзелу не толькі ў грамадскіх, але і палітычных спраўах. Яны заўсёды займалі важнае месца ў жыцці Адама Міцкевіча. Без іх асвятлення нельга аб'ёмна асэнсаваць асобы паэта, зразумець уплыў яго творчасці на грамадска-палітычную дзейнасць і наадварот.

Прыняўшы з юнацкіх гадоў удзел у асветніцкім і дэмакратычным руху, а затым не будучы абыякавым да нацыянальна-вызваленчай барацьбы, А. Міцкевіч праз усё жыццё пранёс такую выдатную рысу свайго характару, як не-раўнадушша да грамадска-палітычных спраў, няўрымлівасць і нават апантансць у такой сваёй дзейнасці. Гэты напрамак яго жыцця выразна распадаецца на некалькі этапаў: віленска-ковенскі, да якога далучаецца высылка ў цэнтральныя рэгіёны Расіі, затым другі этап, які звязаны з працяглай, да канца жыцця, эміграцыяй у краінах Заходняй, Цэнтральнай і Паўднёвой Еўропы.

Атрымаўшы гуманітарную адукацыю на гісторыка-філалагічным факультэце Віленскага ўніверсітэта, А. Міцкевіч ведаў асноўныя заканамернасці развіцця грамадства, як і тое, што яго эвалюцыя нярэдка залежыць ад канкрэтных людзей, якія займаюць актыўную пазицыю. Кіруючыся менавіта такім падыходам, ён з юнацкіх гадоў пачаў прымаць дзейсны ўдзел ў грамадскім жыцці Віленскага ўніверсітэта. Важнай падзеяй на гэтым шляху стала заснаванне ў канцы 1817 г. Адамам Міцкевічам разам з Тамашом Занам, Юзафам Яжоўскім, Францішкам Малеўскім, Янам Чачотам, Ануфрыем Петрашкевічам студэнцкага Таварыства філаматаў — сяброў навук. Як адзначаў пазней вядомы ўдзельнік гэтай арганізацыі Ігнат Дамейка, Адам Міцкевіч з'яўляўся “душою таварыства”¹. Разам з Тамашом Занам ён напісаў статут арганізацыі².

Таварыства філаматаў ўяўляла сабой тайную студэнцкую арганізацыю. Яго першапачатковай задачай з'яўлялася самаадукацыя, рэферираванне літаратуры і інш. Аднак праз пэўны час усё большае месца стала займаць падрыхтоўка члену таварыства да грамадскай дзейнасці, якая разумелася як імкненне да “грамадскага дабрабыту”. Такі напрамак фарміраваўся пад уздзеяннем перадавых прафесараў Віленскага ўніверсітэта, у першую чаргу Іаахіма Лялевеля.

Погляды Адама Міцкевіча, як і іншых удзельнікаў Таварыства філаматаў, развіваліся ў напрамку асуджэння сацыяльнай несправядлівасці. Аднак

¹ Domejko I. Filareci i filomaci. Poznań, 1872. S. 11.

² Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959. С. 166.

яно не выплілася ў канкрэтную праграму, а абмежавалася спачуваннем працоўнаму люду, спагадлівай ацэнкай яго высакародных якасцей, павышанай цікаўасцю да народнага быту, фальклорнай творчасці і г. д.

Ідэі асветніцтва ў Таварыства філаматаў даволі цесна перапляталіся з нацыянальна-вызваленчымі тэндэнцыямі. Свае погляды і імкненні члены таварыства мелі намер ажыццяўляць не толькі ў студэнцкія гады, але і на працягу ўсяго жыцця. Нават у статуте таварыства прадугледжвалася, што яго члены застаюцца сябрамі арганізацыі назаўсёды. Гэта было даказана многімі, у тым ліку, а, магчыма, у першую чаргу, Адамам Міцкевічам.

Невыпадковым з'яўлялася імкненне філаматаў садзейнічаць “па меры магчымасці ўсеагульнай асвеце”. Такім шляхам яны мелі намер рыхтаваць грамадства да змагання за вызваленне Бацькаўшчыны ад царскага самаўладства. Пра гэта сведчыць, у прыватнасці, адзін з напрамкаў у дзеянасці таварыства, у межах якога вывучаўся розныя спосабы кіравання грамадствам і шляхі да яго дэмакратызацыі.

Адам Міцкевіч з'яўляўся адным з найбольш актыўных членоў арганізацыі і нават распрацоўшчыкам тактычных заходаў. Па яго ініцыятыве ў 1819 г. было ўтворана першае адгалінаванне Таварыства філаматаў, якое атрымала назыву “Саюза сяброў”. На працягу толькі аднаго года ў гэтую арганізацыю ўступілі 30 студэнтаў Віленскага ўніверсітэта. Адам Міцкевіч напісаў статут “Саюза сяброў”. Згодна з ім указаная арганізацыя павінна была ўзначальвацца членам Таварыства філаматаў і рыхтаваць для яго па-паўненне. Вопыт утварэння адгалінавання Таварыства філаматаў практикаваўся і ў больш позні час. У 1820 г. быў утвораны новы саюз — прамяністых.

Аднак найбольш значнай арганізацыяй з'яўлялася Таварыства філарэтаў, гэта значыць дабрадзеяў, якое дзейнічала ў 1820—1823 гг. Яно было створана філаматамі пасля таго, як тагачасны рэктар Віленскага ўніверсітэта Сымон Малейскі вымушаны быў распусciць Таварыства філаматаў. Накіраванасць новай арганізацыі вызначалася даволі яскравай нацыянальна-вызваленчай афарбоўкай. Кіраунікамі арганізацыі, а сярод іх быў і Міцкевіч, які ў гэты час ужо настаўнічаў на Ковеншчыне, рабіліся заходы, каб устанавіць контакты з рускімі дваранскімі рэвалюцыянерамі.

Звяртаюць на сябе ўвагу паважлівія адносіны Адама Міцкевіча да нацыянальна-дзяржаўнага вызначэння народаў. Як ён засведчыў пазней, чытаючы курс лекцый аб славянскіх літаратурах у Парыжы ў 1842 г., польскія паэты “не падзялялі ілюзій палітыка” адносна аднаўлення ў будучым усходніх межаў Польшчы³. Зразумела, што ў першую чаргу тут мелася на ўвазе нацыянальна-дзяржаўнае вызначэнне беларускага народа.

³ Міцкевіч А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 4. С. 373—374.

Хаця арганізацыя філарэтаў была больш заканспіравана, аднак царскія ўлады яе раскрылі. Усяго было арыштавана не меней 160 чалавек, сярод якіх пераважалі выхадцы з беларускіх зямель. Аб гэтым сведчыць факт, што са 135 чалавек, якіх дапытала ўрадавая камісія пад кіраўніцтвам сенатара Мікалая Навасільца, 133 былі з Віленскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Мінскай губерняў і Беласточчыны.

Дзейнасць Таварыстваў філаматаў і філарэтаў, у якіх Адам Міцкевіч адыграў важную кіруючу ролю, не без падстаў расцэнъваеца некаторымі даследчыкамі, у прыватнасці Кастусём Цвіркам як самая першая хвала беларускага нацыянальнага адраджэння⁴. Аб гэтым сведчыць тая ўвага, што надавалася членамі таварыстваў народнай культуры, побыту, фальклору. У зборы і апрацоўцы народнай спадчыны члены таварыства зрабілі надзвычай шмат. Яны шырока выкарыстоўвалі гэтае багацце ў сваёй паэтычнай творчасці.

Звяртае на сябе ўвагу той факт, што стварэнне і дзейнасць Таварыстваў філаматаў і філарэтаў, а таксама іх адгалінаванняў супала па часе з такім ж арганізацыямі дзекабрыстаў у Расіі. Хаця члены таварыстваў, што дзейнічалі ў Віленскім універсітэце, у тым ліку А. Міцкевіч, не ставілі перад сабой такіх радыкальных мэтаў, скіраваных на звязрэнне існуючага ў Расійскай імперыі манархічнага ладу, як дзекабрысты, аднак першыя з іх усё бліжэй падыходзілі да задач нацыянальнага вызвалення. У сувязі з гэтым нельга не адзначыць іх контакты з рускімі дваранскімі рэвалюцыянерамі. У прыватнасці, Міхал Рукевіч, з'яўляючыся адным з актыўных дзеячаў Таварыстваў філаматаў і філарэтаў, быў сярод арганізатораў дзекабрысцкага “Саюза ваеных сяброў” у Літоўскім корпусе.

Што датычыць Адама Міцкевіча, то будучы высланым у цэнтральныя рэгіёны Расіі, ён прыбыў у канцы 1824 г. у Пецярбург, дзе пазнаёміўся з некаторымі дзеячамі руху дзекабрыстаў. Ад іх было ім атрымана нават даручэнне рабіць практичныя заходы па збліжэнню прадстаўнікоў дзекабрыстаў з радыкальна настроенымі дзеячамі Беларусі, Польшчы, Літвы. Дзеля рэалізацыі гэтай справы ён прымаў удзел у контактах, якія меліся паміж удзельнікамі Паўднёвага таварыства дзекабрыстаў і Польскага патрыятычнага таварыства.

Ужо будучы ў Маскве, Адам Міцкевіч даведаўся аб узброеным выступленні ў сталіцы 25 снежня 1825 г. і паражэнні паўстання дзекабрыстаў. Такі зыход ён цяжка перажываў.

Увайшоўшы ў маскоўскае літаратурнае асяроддзе і стаўшы частым гостем славутага літаратурнага салона княгіні-паэтэсы З. Валконскай, ён пазнаёміўся і зблізіўся з выдатнымі дзеячамі рускай літаратуры, у тым ліку з

⁴ Філаматы і філарэты. Мн., 1998. С. 16, 21.

Аляксандрам Пушкінам. Дзякуючы падтрымцы і хадайніцтву сваіх рускіх калегаў і сябrou ён змог атрымаць дазвол і выехаць у пачатку 1829 г. за мяжу. Пачаўся новы этап яго жыцця ў краінах Еўропы, які характарызаваўся не толькі плённай літаратурнай працай, асабліва ў першыя гады эміграцыі, але і актыўнай грамадска-палітычнай дзеянасцю.

Уважліва сачыў А. Міцкевіч за ходам паўстання 1830–1831 гг. у Польшчы і Заходній Беларусі. Ён балюча перажываў яго паражэнне, адгукнуўся на яго выдатнымі творамі аб паўстанцах — “Рэдут Ардона” і “Смерць палкоўніка”. Апошні верш, як вядома, прысвеченны герайні паўстання Эміліі Плятэр. Яго творы гэтага часу вызначаюцца верай у канчатковы поспех вызваленчай барацьбы супраць царскага рэжыму. Гэта асабліва яскрава гучыць у найбольш значных творах паэта — паэме “Дзяды” (III частка) і ў “энцыклапедыі жыцця ліцвінаў” — “шляхецкай гісторы” “Пан Тадэвуш”.

Аб коле інтэрэсаў А. Міцкевіча ў гэты час сведчыць і той факт, што ён распачынаў працу над стварэннем “Гісторыі Польшчы”. Жывую цікавасць выклікалі ў яго нядынія, канца XVIII ст., падзеі ў родным краі. Аб гэтым сведчыць яго праца над гістарычнымі драмамі “Барскія канфедэраты” і “Якуб Ясінскі”.

Аднак у 40-х гг. паэт перажыў цяжкі крызіс, які быў звязаны з tym, што ён трапіў пад упыту містыка А. Тавянскага, зацікавіўся ідэямі месяцізму. Гэта адмойна адбілася на яго літаратурнай творчасці.

З надзеяй былі сустрэты А. Міцкевічам рэвалюцыйныя падзеі 1848 г. у Еўропе. Характэрна, што менавіта ў гэты час ён пераходзіць да асабліва актыўных дзеянняў, скіраваных на дапамогу барацьбітам з рэакцыйнымі рэжымамі. Калі рэвалюцыя ахапіла Італію, А. Міцкевіч заняўся арганізацыяй польскага рэспубліканскага легёна. Гэтае фарміраванне мужна змагалася ў складзе вызваленчай арміі Гарыбальдзі супраць прыгнёту польскага, італьянскага і іншых народаў — кіруючымі коламі Аўстрыйскай імперыі.

Выдатна разумеючы, якую сілу мае даходліва напісаная друкаванае слова, А. Міцкевіч у гэты час пачаў рэдагаваць у Парыжы штодзённую палітычную газету “Трыбуна народаў”. Газета выходзіла ў 1849 г. на французскай мове і з'яўлялася міжнародным органам рэвалюцыйнага напрамку. У ёй паэт надрукаваў шмат сваіх яскравых публіцыстычных артыкулаў. У адным з іх прагучала пагроза ў адрес Луі Банапарта: “Хто, узнесены народам, за будзе, на якіх умовах яму падаравана ўлада, будзе расцэнены народам як зраднік, і даравання яму не будзе”.

Характэрна, што ў сувязі з паражэннем рэвалюцыі 1848–1849 гг. А. Міцкевіч не згубіў веры ў лепшую будучыню. Аб гэтым сведчыць яго слова гэтага часу: “Трыумф зла не канчатковы, і ўсё добрае, што засталося ў душах нашых, дачакаеца адраджэння”.

Яшчэ больш актыўнай стала грамадска-палітычная пазіцыя А. Міцкевіча ў час руска-турэцкай вайны, якая пачалася ў 1853 г. Зыходзячы з вопыту паспяховых ваенных дзеянняў польскага рэспубліканскага легіёна супраць армii Аўстрыйскай імперыi, польскай эміграцыяй было вырашана стварыць ваенную адзінку, якая ваявала б на баку працiўнiкаў Расii — Турцыi, Францыi, Англiі. Адам Міцкевiч актыўна ўключыўся ў арганізацыю такога воінскага фармiравання. З гэтай мэтай французская Міністэрства асветы накіравала яго ў Турцыю. Разам з іншымі польскімі дзеячамі ён актыўна працаўваў над стварэннем гэтага легіёна, але настойваў, каб той дзеянічаў самастойна, а не пад замежным камандаваннем. Разам з гэтым А. Міцкевiч рабiў заходы па арганізацыi яўрэйскага легіёна. Пры гэтым ён зыходзiў з таго, што барацьба найперш павiнна весцiся з расiйскiм абсалютызмам.

У час такой энергічнай дзеянасцi А. Міцкевiч нечакана памёр у Канстанцінопалі: па афiцыйнай версii — ад халеры, але існавала меркаванне, што ён быў атручаны. Так закончыўся жыццёвы шлях не толькi сусветна прызнанага паэта, але і вядомага грамадска-палітычнага дзеяча.

З сказанага бачна грамадска-палітычная эвалюцыя Адама Міцкевiча: ад актыўнай пазіцыі ў дзеянасцi Таварыства філаматаў і філарэтаў, іх адгалінаванняў, ад узаемаразумення і непасрэдных контактаў з дзекабрыстамі да арганізацыi ўзброенай барацьбы з аўстра-венгерскiм, а затым і расiйскiм манархiчнымi рэжымамi. Гэта была патрыятычная пазіцыя, якая плённа спалучалася з яго выдатнай літаратурнай творчасцю, што мела рамантычную накіраванасць. Такiм ён i застаецца ў памяцi беларускага, польскага, рускага, іншых народаў — выдатным паэтом, патрыётам, грамадзянінам.

Andrzej Wierzbicki (Warszawa)

ADAMA MICKIEWICZA KONCEPCJA DZIEJÓW POLSKI

W myśli historycznej pierwszej połowy XIX wieku rywalizowały ze sobą liczne i nierzadko wręcz krańcowo zróżnicowane ujęcia dziejów Polski, ale tylko dwa z nich występowały najwyraźniej, wyznaczając główne szlaki koncepcjalizacji naszych dziejów ojczystych. Historycy historiografii nadawali im różne nazwy, najczęściej jednak nawiązujące do przeciwnostnych kierunków politycznych, a mianowicie do monarchizmu i republikanizmu. Rzecznymi znamieniem, że tak jedną, jak i drugą koncepcję rozwijano głównie na emigracji, tam bowiem przebywali zarówno najwybitniejszy polski historyk ówczesnej doby — “republikanin” Joachim Lelewel, jak i najgłośniejsi dziejopisarze związani z monarchicznym stronnictwem księcia Adama Czartoryskiego — Karol Boromeusz Hoffman i Karol Sienkiewicz. Na emigracji pozostawał też Mickiewicz..

Koncepcję Mickiewiczką postaram się scharakteryzować wyodrębniając jako jej części konstytutywne następujące elementy: 1 — ideę słowiańskości dziejów Polski, 2 — powstanie państwa polskiego, 3 — Polskę Piastowską, 4 — Jagiellońskie apogeum dziejów Rzeczypospolitej, 5 — kryzys czasów pojagiellońskich, 6 — rosyjsko-litewską paralelę oraz 7 — kryzys i upadek Rzeczypospolitej¹.

1. Słowiańskość

Można powiedzieć, że w ujęciu Mickiewicza całokształt dziejów Polski naznaczony był cechą słowiańskością. Od prapoczątków aż do współczesności, a biorąc pod uwagę najgłębszy plan historiozoficzny również i w przyszłości² czynnikiem najważniejszym, choć nie zawsze uwidaczniającym się z jednakową wyrazistością, pozostawała słowiańskość dziejów Polski.

Po wielokroć już podkreślano, że Mickiewicz idealizował Słowian, widząc w nich lud łagodny, uczciwy, pracowity, mający w swej naturze pierwiastki demokratyczne (“gminowładne”), lud cieszący się życiem i wyrażający to głównie w pieśni i tańcu. Ten zestaw cech mniej lub bardziej świadomie przypisywał Słowianom za J. G. Herderem niemały zastęp tych, którzy wierzyli, że już wkrótce nadjeździe era słowiańskiego przewodnictwa w dziejach ludzkości. Wiadomo, że w owym zastępie Mickiewicz odgrywał rolę pierwszoplanową, a jednak jego wiara w słowiańską przyszłość nie była bynajmniej tożsama z bezkrytyczną idealizacją słowiańskiej przeszłości. W pierwotnych dziejach Słowian dostrzegał wiele cech ujemnych, w tym nikłość dorobku cywilizacyjno-kulturowego oraz organiczny wręcz brak zdolności państwowotworczych. Sami z siebie Słowianie nie mogli, jego zdaniem, stworzyć własnego państwa i w efekcie zrobili to za nich inni.

2. Powstanie państwa polskiego (najazd, monarchia, chrześcijaństwo)

W ujęciu Mickiewiczkim państwo polskie, podobnie jak sąsiednie państwa słowiańskie, powstało w wyniku najazdu. Na Wschodzie przybyszami z

¹ Historyczne aspiracje Mickiewicza uwidocznili się m. in. w nieukończonym dziele *Pierwsze wieki historii polskiej*, którego pierwodruk ukazał się pośmiertnie w przekładzie na francuski (*Les premières siècles de l'histoire de Pologne*, Paris 1868) oraz w kilku drobniejszych pismach ogłoszonych również dopiero po śmierci poety. W całości zostały one opublikowane w: A. Mickiewicz, Dzieła, t. VII, Warszawa 1950. Dla rekonstrukcji Mickiewiczkowej koncepcji obejmującej całokształt dziejów Polski podstawowe znaczenie mają jednak prelekcje wygłoszone w College de France. Zob. M. Wierzbicka, *Lelewel a Mickiewicz, Problem trwałości romantycznych koncepcji dziejów Polski* (w:) Joachim Lelewel. *Człowiek i dzieło. W 200-lecie urodzin. Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej. Żagań 12–14 IX 1986*. Pod redakcją K. Bartkiewicza, Zielona Góra 1988, s. 233–234.

² Zob. A. Walicki, *Filozofia a mesjanizm. Studia z dziejów filozofii i myśli społeczno-religijnej romantyzmu polskiego*, Warszawa 1970, s. 46–59; tenże, *Adama Mickiewicza prelekcje paryskie [w:] Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. I pod red. A. Walickiego, Warszawa 1973, s. 216–272. Z. Stefanowska, *Legenda słowiańska w prelekcjach paryskich [w:] tejże, Próba zdrowego rozumu*, Warszawa 1976, s. 152 i n. Ostatnio: J. Ruszkowski, *Adam Mickiewicz i ostatnia krucjata. Studium romantycznego millenaryzmu*, Wrocław 1996, s. 157–158. A. Sepkowski, *Utopie polskiego romantyzmu. Światopogląd a działanie*, Piotrków Trybunalski 1997, s. 175–176 i n.

zewnętrz mieli być normańscy Waregowie, natomiast w samej Polsce i na południe od niej — przybyłe z Kaukazu plemiona Lechów i Czechów. Owe dwa rozbieżne kierunki, z których przyszli z jednej strony Rusowie, z drugiej zaś Czechowie i Lechowie nie wykluczały w ujęciu Mickiewicza plemiennego powinnowactwa. Zarówno bowiem Rusowie (Waregowie), jak i Lechowie i Czechowie wywodzić się mieli od indoeuropejskich Azów³, z tym iż Rusowie wcześniej jakoby opuścili ziemie ojczyste udając się w stronę Skandynawii, natomiast Lechowie i Czechowie — nieco później, przy czym pierwszym kierunkiem ich ekspansji miał być Kaukaz. W ten sposób dawne przekazy mówiące o “braterstwie” Lecha, Czecha i Rusa miały być oparte na historycznej rzeczywistości.

Najeźdźcy w bardzo krótkim czasie zeslawizowali się, przyjmując język i obyczaje miejscowe, z tym że o ile w Polsce i Czechach dość szybko władza przeszła w ręce autochtonicznych, słowiańskich dynastii, to na Rusi przez cały czas pozostawała ona w rękach Waregów. W tym upatrywał Mickiewicz jedną z przyczyn odmiennego biegu dziejów w słowiańszczyźnie wschodniej i zachodniej.

W ujęciu Mickiewicza doniosłyem czynnikiem państwowotwórczym była monarchia. Dawni Słowianie rządzili się gminowładnie, nie mieli ani hierarchii, ani władzy królewskiej, a to skazywało ich na słabość polityczną. Monarchia, w tym jeśli chodzi o Polskę — monarchia piastowska, odegrała więc rolę jednoznacznie pozytywną. Nie oznaczało to wszakże, iż zawsze i po wsze czasy linia monarchiczna wyznaczać miała prawidłowy bieg (kierunek) polskiego procesu dziejowego. Do sprawy tej wypadnie jeszcze powrócić w innym miejscu.

Państwotwórze impulsy, jakie dały Polsce plemiona lechickich najeźdźców, oraz monarchiczna forma władzy uległy potężnemu wzmacnieniu z chwilą przyjęcia chrześcijaństwa, co odbyło się bez większych przeszkód ze względu na to, że dotychczasowa religia Słowian miała być monoteistyczna i zakładająca nieśmiertelność duszy. Był to trzeci element konstytuujący państwo i społeczeństwo polskie, element wprowadzający je na drogę cywilizacyjnego rozwoju w obrębie ludów Zachodu. Natomiast fakt, że Ruś przyjęła chrześcijaństwo wschodnie, miał pogłębić odmienności dróg historycznego rozwoju. “Królestwa Polski i Czech — pisał Mickiewicz — tudzież wielkie państwo Russo-Waregów zaczynają kroczyć odmiennymi drogami politycznymi, przyjawszy innego ducha, jedne z Zachodu, z Rzymu, drugie ze Wschodu, z Carogrodu”⁴.

³ Początkowo Mickiewicz mówił o ludności pochodzenia “indogermańskiego”, ostatecznie jednak poszedł za tymi, którzy używali określenia: “ludność indoeuropejska”. Zob. A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. 8, Warszawa 1952 s. 56. W dalszych przypisach odwołujących się do Narodowego Wydania Dzieł Adama Mickiewicza zastosowany został zapis skrócony, według schematu: WN (Wydanie Narodowe), t. (tom)... , s (strona)...

⁴ Ibidem, s. 339.

3. Cienie i blaski Polski Piastowskiej

Mickiewicz ambiwalentnie oceniał wczesnopiastowskie dzieje Polski, w których odnajdywał zarówno wydarzenia ogromnie ważne, wręcz przełomowe dla pomyślności polskiego państwa, jak i zjawiska destrukcyjne, zapowiadające późniejszą słabość. Do pierwszych z nich zaliczał pielgrzymkę Ottona III do Gniezna i związane z nią cesarskie gesty i koncesje⁵, do drugich — swego rodzaju ospałość religijną władców, duchownych, a także prostego ludu polskiego. Jego zdaniem Polacy nie potrafili pójść wskazaną przez św. Wojciecha drogą pozyskiwania dla wiary chrześcijańskiej nowych ludów. Nie chcieli brać udziału w krucjatach⁶. Było to uchybienie narodowemu posłannictwu i w efekcie źródło wielu późniejszych nieszczęść⁷.

Testament Krzywoustego, władcy — jak utrzymywał Mickiewicz — “wielkiego”, zapoczątkował okres rozbicia państwa, kiedy to ze szczególną wyrazistością uwidoczniały się destrukcyjne spory i walki między “zazdrośnymi” książetami. Skąd zatem przekonanie o wielkości tego władcy?

W wykładach prowadzonych w College de France Mickiewicz sformułował dość zaskakującą tezę, a mianowicie, że niezależnie od wszystkich mankamentów związanych z decentralizacją władzy “podział Polski na kilka księstw zabezpieczył jej przyszłość”⁸. W wyniku decentralizacji powiększył się zastęp osób czynnych w życiu politycznym, stan rycerski począł wyraźniej utożsamiać się z państwem, wręcz uważać je za swoją własność, i to właśnie miało ocalić Polskę, odbudować ją i stworzyć później jej cywilizacyjną potęgę. Wydaje się, że takiej apologii okresu rozbicia dzielnicowego nie dał przed Mickiewiczem nikt, aczkolwiek pewnych niewielkich inspiracji doszukać się tu można w konsepcji lelewelskiej. Z pewnością niezbyt koheretne są wypowiedziane jednym tchem tezy o “okrutnych i zgubnych dla kraju walkach”, które wzniósł testament Krzywoustego, i o tym, że tenże testament zabezpieczył przyszłość państwa, ocalił je i pchnął na drogę niezwykłej świetności. Pamiętajmy jednak, że profesor College de France nie przestawał być poeta, a poetów koherencja nie obowiązuje. Warto również pamiętać, że antynomiczna dialektyka była jednym z symptomów owych czasów.

4. Jagiellońskie apogeum

Rzeczpospolita sięgnęła szczytu swej potęgi pod Jagiellonami, toteż Mickiewicz nie omieszał podkreślić, że rządy ich wyodrębnili w dziejach Polski

⁵ WN, t. 8, s. 144.

⁶ Zob. J. Ruszkowski, op. cit., s. 127–128, 178 i n., gdzie autor m. in. podkreśla, że według Mickiewicza “Polska w średniowieczu nie spełniła swojej misji (niewzięcie udziału w krucjatach było czymś w rodzaju grzechu pierworodnego), została za to ukarana, i dopiero w przyszłości, w wyniku mozołnej pracy duchowej, zajmie należne jej pierwsze miejsce wśród narodów świata.”.

⁷ WN, t. 8 , s. 142.

⁸ Ibidem, s. 296.

całą epokę przypadającą na wiek XV i XVI. Wyjątkowość tej epoki polegała na jagiellońskiej umiejętności łagodzenia konfliktów i zatargów, dzięki czemu udało się zjednoczyć dwa narody. „Jest to pono jedyny w dziejach przykład — pisał Mickiewicz — zupełnego połączenia się dwóch szczeprów, które nie kosztowało ani kropli krwi”⁹.

W ujęciu Mickiewicza wielkość epoki jagiellońskiej nie oznaczała jednak, że był to okres całkowitej szczęśliwości, a wywodzący się z tej dynastii królowie rządzili nie popełniając żadnych błędów. Nie oznaczała też, że wewnątrz Polski nie zrodziły się zjawiska, które w późniejszych czasach przyniosły jak najgorsze owoce.

Właściwie to jeszcze za panowania ostatniego z Jagiellonów zaszedł w Polsce “wielki przewrót”, polegający na gwałtownym rozroście potęgi szlacheckiej i osłabieniu prestiżu króla¹⁰. Na domiar złego krzewienie się reformacji pogłębiało chaos wewnątrz kraju. Według Mickiewicza były to niekorzystne objawy zanikania w Polsce jedności religijnej i moralnej.

5. Kryzys czasów pojagiellońskich

Wprowadzenie w Rzeczypospolitej po śmierci Zygmunta Augusta zasady elekcji oceniał Mickiewicz bardzo krytycznie. Stymulować ona miała ruch “pchający Polskę ku “gminowładztwu szlacheckiemu” (republikańskiej demokracji), a tę właśnie formę ustrojową oceniał jak najgorzej.

W ogólnie negatywnym osądzie epoki pojagiellońskiej Mickiewicz zgadzał się z Lelewelem. Taka konstatacja nie może jednak przesłonić istotnych różnic między profesorem College de France a jego dawnym, wileńskim nauczycielem uniwersyteckim. Pierwszy bowiem źródłem kryzysu Rzeczypospolitej doszukiwał się w pasywności i tolerancji, z jaką Polacy traktowali szkodzące krajowi wyznania reformowane, w związku z czym realizacja uchwał soboru trydenckiego i sprowadzenie jezuitów stanowiły dlań wręcz rację stanu polskiego państwa. Drugi natomiast odwracał ten tok myślenia — sobór trydencki i zakon jezuitów były dlań czynnikami, które zachwiały tolerancyjną istotą polskiego ducha narodowego i tym samym wprowadziły Rzeczpospolitą na zgubną, “cudzoziemską” drogę. W ten sposób objawiły się dwie całkowicie odmienne interpretacje “pojagiellońskich” dziejów Polski. Obie ocenяły te czasy ujemnie, ale każda w oparciu o inne ich rozeznanie i inne wartości.

Pora jednak na kolejne “ale”. Bo przecież w aksjologiach Mickiewicza i Lelewela, i to odnoszonych do tak kardynalnych kwestii, jakimi były elekcja vir tim i charakter władzy wybieralnej w Polsce, dałoby się dostrzec również wiele wspólnego. Okazywało się bowiem, że Mickiewicz uznawał za wielce prawdopodobną tezę, iż “prawidłowy” rozwój życia politycznego w Polsce prowadził

⁹ WN, t. 8, s. 329.

¹⁰ Ibidem, t. 9, s. 71–72.

ku “formie rzeczypospolitej rządzonej przez dożywotnich naczelników”¹¹, a właśnie owa zasada wybieralnego “naczelnictwa” była wielokrotnie wynoszona na piedestał przez Lelewela, z którego nawet kpiono dobrze, że w królu polskim widział wręcz prezydenta. Mickiewicz bynajmniej nie potępiał idei powszechnych, obywatelskich wyborów, twierdził jedynie, że jeżeli wiodła ona państwo polskie do kryzysu to dla tego, że została wprowadzona bez odpowiedniego przygotowania “moralnego” obywatele Rzeczypospolitej oraz bez uprzedniego zharmonizowania jej z innymi urządzeniami ustrojowymi państwa. Zło miało leżeć jedynie w tym, że zasadę wybieralności wprowadzono w Polsce przedwcześnie.

6. Paralela rosyjsko-litewska

W Mickiewiczką koncepcję dziejów Polski zawartą w prelekcjach paryskich szczególnie wyraźście włączone zostały dwa układy odniesień, a mianowicie dzieje Rosji i Litwy.

Oto Rosja. Jej słowiański komponent etniczny i kulturowy zostaje w toku dziejów jakgdyby przytłumiony, a właściwie zatracony. Wypadnie w tym miejscu przypomnieć, że zdaniem Mickiewicza w waregsko-normańskim państwie założonym przez Rusów władza nigdy nie przeszła w ręce Słowian, podczas gdy Czechowie i Lechowie bardzo szybko zostali jej pozbawieni na rzecz autochtonicznych, słowiańskich dynastii. Tu właśnie spoczywały korzenie owego dualizmu w rozwoju historycznym Rosji z jednej, a Czech i Polski z drugiej strony. Lecz nie tylko Waregowie stanowić mieli o charakterze i kierunku dziejów Rosji — państwa wyrosłego z despotyzmu i gruntującego swą potęgę na wszystkim tym, co było zaprzeczeniem wolności. Drugim elementem deslawizacji byli Mongołowie, którzy podporządkowawszy sobie plemiona ruskie narzucili im swój styl rządzenia i sposób myślenia.

Jeżeli Waregowie mieli zachwiać słowiańską duszę Rosji wnosząc w nią masę złych pierwiastków, w tym upodobanie do mordu i zdrady¹², to Mongołowie — będący według Mickiewicza plemieniem fińskim o czaszkach mających “osobliwą budowę hamującą rozwój rozumu”¹³ — dodali do tego porcję niezwykłego despotyzmu i okrucieństwa. Lecz to jeszcze nie wszystko. W dalszym toku dziejów Rosja oddana została na pastwę jedynowładnych carów, zmierzających świadomie “do wykorzenienia żywiołu słowiańskiego”¹⁴. Najwyraźściej uwidocznioło się to za rządów Iwana Groźnego, naznaczonych falami nieopisywalnych okrucieństw i morderstw. Na koniec Romanowowie doprowadzili do tego, że pozostały już tylko “resztki tradycji słowiańskich”¹⁵.

¹¹ WN, t. 9, s. 190.

¹² Ibidem, t. 8, s. 94.

¹³ Ibidem, t. 10, s.221.

¹⁴ Ibidem, s. 62.

¹⁵ Ibidem, s. 63.

Taki właśnie nadany przez Waregów, a później zintensyfikowany przez Mongołów i kontynuowany przez samowładnych rosyjskich carów kierunek deslawizacji Rosji sprawił, że jej droga dziejowa była krańcowo przeciwna do polskiej, po prostu “Polska — jak pisał Mickiewicz — była uosobieniem idei przeciwnej Rosji”¹⁶. Diagnoza Mickiewicza co do Rosjan nie brzmiała jednak w pełni pesymistycznie. Dostrzegał bowiem, że naród ten ma szansę reslawizacji, a w swej postępowej, antycarskiej części poczynił już po temu niemałe kroki, czego przykładem miało być powstanie dekabrytów.

Zapatrywania Mickiewicza zbiegały się w tym wypadku ze stanowiskiem zajętym przez Lelewela, który nazywając Rosję po podbojach tatarskich “odrostkiem wykrzywionym słowiańskim” wyłączył ostatecznie jej dzieje z ogólnych dziejów słowiańskich. Moskwa (Rosja) stanowiła dlań twór gatunkowo odmienny od pradawnej Rusi, mający jednak w swej genezie etnicznej zatraczoną później słowiańskość. Lelewel widział w tym szansę dla reslawizacji rosyjskiego ludu w przyszłości¹⁷.

Zatraciona słowiańskość oznaczała w historii Rosji despotyzm, okrucieństwo, niewolę i wyjaśniała agresywność tego państwa w stosunku do sąsiadów. Charakterystyczne, że całkiem przeciwnie biegły w ujęciu Mickiewicza dzieje Litwy. Początkowo jej niesłowiański lud, organizacja państwa, a także agresywność i umiejętności podbijania innych plemion miały stawać potomków Menedoga bliżej Niemców i Normanów. Lecz oto po zajęciu ziem russkich Litwini jeśli według określenia Mickiewicza “tonąć” w swym podboju, a utonąwszy stali się się, tak jak wcześniej Czechowie i Lechowie, po prostu Słowianami. Przejęli najpierw język ruski, a potem poczeli ulegać wpływom języka polskiego¹⁸. Jedność Rzeczypospolitej Obojga Narodów realizowała się nie tylko w jedności form państwowych, ale również w jedności ducha jej mieszkańców. Wspólnota ducha była przy tym po stokroć ważniejsza od etnicznego pochodzenia.

Podsumujmy: przeprowadzona w wykłach paryskich paralela historyczna Polski i Rosji pokazywała proces oddalania się od siebie obu państw i narodów, natomiast paralela Polski oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego — proces wzajemnego zbliżania się i złania w jedną polityczną i duchową całość, za jaką profesor College de France uważał Rzeczpospolitą Obojga Narodów. W tej “rzeczy” mieściły się plemiona polskie, ruskie i litewskie, mieściły się Żydzi, Tatarzy i Ormianie. Była to “rzecz” ludzi równych. Rosjan również, pod warunkiem, że zrzucą oni z siebie ciężar despotyzmu, a tym samym powrócą do przytłumionej w toku dziejów słowiańskiej.

¹⁶ WN, t. 10, s. 223.

¹⁷ L. Lelewel, *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej [w:] tegoż Dzieła*, t. X, Warszawa 1969, s. 125.

¹⁸ WN, t. 9, s. 5–7.

7. Przyczyny upadku (Słabość wewnętrzna i “mongolizm”)

Do przyczyn upadku Rzeczypospolitej zaliczał Mickiewicz jej słabość wewnętrzna spowodowaną urządzeniami ustrojowymi oraz upadkiem ducha i cnót obywatelskich. Ogromną uwagę zwracał jednak również na zmianę klimatu politycznego, jaka nastąpiła w Europie po pokoju westfalskim.

Wówczas to Zachód, wprawdzie “nieśmiało”, ale dość wyraźnie, jał ulegać od dawna kierującej poczynaniami moskiewskiego gabinetu idei mongolskiej, przejawiającej się pod postacią despotycznego pomiatania ludźmi i narodami, pod postacią kultu materii oraz destrukcji dawniej uświęconych wartości. Europa odwróciła się od Polski, której funkcja “chrześcijańskiego przedmurza” stała się już jak gdyby anachronizmem¹⁹. Życzliwość jej zyskała natomiast Rosja — wraz z całym systemem samowładztwa i wzniessioną na nim potęgą. Europa, a słowo to odnosił Mickiewicz do państw Zachodu, ulegała ponadto różnego rodzaju złudzeniom biorąc za dobrą monetę “cywilizacyjne” mistyfikacje rosyjskie, ale to już inna sprawa. Najważniejsze pozostaje owo zbliżenie systemów wartości, jakie zachodzić miało między samowładną Rosją a absolutystyczną Europą. Odtąd “zapomniana” Polska wraz ze swoją chrześcijańską rzetelnością²⁰ jawi się politykom europejskim jako “osobliwość” tylk i “starościecki przesąd”.

Mamy już zatem nie tylko zmongolizowaną Rosję, ale i w dużym stopniu Europę. Tak rozumiana mongolizacja to oczywiście zjawisko nie etniczne, nie genetyczne, lecz świadomościowe, to po prostu “duch materializmu”, kult siły władzy i pieniądza²¹ — to “epidemia moralna”²². Fala “mongolizmu” miała nawet porywać koryfeuszy ówczesnej myśli filozoficznej, czego przykładem był dla Mickiewicza, zadomowiony na dworze rosyjskim i znakomicie rozumiejący się z absolutnie oświeconą Katarzyną II, Voltaire. Dochodzi do sytuacji, w której “cały pochod polityczny i filozoficzny Europy jest wręcz przeciwny politycznemu i religijnemu pochodowi Polski”²³. I otóż ta właśnie odmienność kierunków rozwoju, a w jej efekcie całkowite osamotnienie, stanowić miały jeden z najdonioślejszych “zewnętrznych” czynników słabnięcia Rzeczypospolitej. Polskę nadwierały jej zasady i wierność dawnym ideałom.

• • •

Pora na podsumowanie.

Koncepcji Mickiewiczowskiej nie da się jednoznacznie przypisać żadnemu z dwóch głównych kierunków interpretacyjnych występujących w polskiej historiografii, ani monarchicznemu, ani republikańskiemu. Od modelowego republikanizmu odróżniała ją wysoka ocena władz królewskiej, stanowiącej jed-

¹⁹ WN, t. 9, s. 220–221.

²⁰ Ibidem, s. 221.

²¹ Ibidem, t. 10, s. 145.

²² Ibidem, t. 9, s. 225.

noznacznie pozytywny czynnik rozwoju państw słowiańskich, a w tym Polski. Natomiast od wzorcowego monarchizmu oddalały ją wyraźne sympatie dla statusu króla-naczelnika, władcy bynajmniej nie dziedzicznego, lecz elekcyjnego, a także w żadnym wypadku nie absolutystycznego. Oddalała ją supozycja, że mimo wszystkich korzyści, które dawała monarchia, prawidłowym dla Polski kierunkiem dziejowym był republikanizm, i w końcu oddalało ją przekonanie, że Słowianie w swych początkowych dziejach rządzili się republikańsko (gminowładnie). Warto bowiem w tym miejscu przypomnieć, że z kregów najbliższej związanych ze stronnictwem Czartoryskiego wyszła teza, jakoby dla Słowian “rodzimy” był monarchizm, a nie republikanizm. Według Karola Sienkiewicza to właśnie republikanizm był w dziejach Polski “obcym” nalotem, który rozplenił się zwłaszcza pod wpływem renesansowej fascynacji antykiem. Jak więc widać w dobie romantyzmu zarówno kierunek republikański, jak i monarchiczny ceniły sobie wielce historyczne argumenty mające przemawiać za ich rodzymymi, słowiańsko-polskimi źródłami. Fakt, iż w żadnym z tych nurtów nie mieści się w pełni ujęcie Mickiewiczowskie, świadczy niewątpliwie o jego oryginalności, zarazem jednak potwierdza tezę, że dychotomiczny podział na monarchiczne i republikańskie koncepcje historii Polski ma ograniczoną przydatność dla badaczy dziejów myśli historycznej i politycznej²³.

Wydaje się, że w wypadku Mickiewicza znacznie większą przydatność okazuje inna dychotomia, w odwołaniu do której usiłujemy określać główne kierunki, jakie zarysowały się w interpretacjach dziejów Polski, a mianowicie kierunek okcydentalistyczny i kierunek oryginalistyczny, by użyć nienajzręczniej zapewne brzmiących określeń. Ten pierwszy za wzorzec prawidłowego rozwoju uznawał dla Polski typ państwa zachodnioeuropejskiego, ten drugi, negując wszelkie ponadindywidualne wzorce zewnętrzne, traktował rodzimość, a szerzej mówiąc oryginalność, jako pożądaną cechę rozwojową każdego z narodów i w odstępstwach od tej cechy doszukiwał się źródeł kryzysów, załamań i anomalii dziejowych. To ostatnie stanowisko, którego spektakularnym przykładem jest koncepcja Lelewelowska, było wyrazem romantycznego multilinearizmu, głoszącego, że każdy naród ma swą odrębną, indywidualną linię historycznego rozwoju. W odniesieniu do tak rozumianej zasady wielokierunkowości dziejów narodowych ujęcie Mickiewiczowskie wyłamywało się w kilku elementach, które dałyby się sprowadzić do jednej tezy generalnej, a mianowicie, że poprzez chrześcijaństwo (1) i monarchię (2) Polska znalazła się w rodzinie narodów zachodnioeuropejskich (3), a wszystko to były zjawiska nad wyraz korzystne dla jej rozwoju (4). Na pozór była to formuła całkowicie okcydentalistyczna, w istocie jednak koncepcji Mickiewiczowskiej ton nadawała rodzimość, a nie zachodniość.

²³ Por. M. Wierzbicka, op. cit. s. 241, gdzie Autorka w ogóle wyraziła przekonanie, że “indywidualność Mickiewicza nie mieści się w doktrynach czy kierunkach myśli historycznej”.

Bo przecież chrześcijaństwo przyszło wprawdzie z zewnątrz, z Zachodu, lecz natrafiło u Słowian na religię wyznającą rodzinne dogmaty jednego Boga i nieśmiertelności duszy oraz na postawę szczególnie otwartą na chrześcijańskie wartości. Również monarchizm Mickiewicza nie był aż tak monarchiczny, jak mogłoby się to wydawać choćby po jego apologii dynastii Jagiellońskiej i dezaprobatie dla ograniczającej władzę króla szlachty. Wszak za bardzo prawdopodobną uznawał Mickiewicz tezę, że prawidłową dla Polski linią rozwoju było dążenie do ustroju republikańskiego, opartego na wybieralności naczelnika, a to przecież nie co innego, tylko “prezydencka” teza Lelewela. Jest zresztą rzeczą znaną, że wybitni znawcy problemu Stanisław Pigoń, Maria Janion, Maria Źmigrodzka expressis verbis mówią nie o monarchizmie, tylko o republikanizmie Mickiewicza²⁴. A zatem i w tym wypadku Mickiewicz nie chciał jakgdyby sprawić uszczerbku romantycznemu idolowi rodzinności.

Pozostaje kwestia ostatnia, a mianowicie członkostwo w rodzinie narodów zachodnioeuropejskich. W ujęciu Mickiewicza “przynależność do rodziny” nie oznaczała bynajmniej konieczności przechodzenia tych samych faz i podążania w tym samym kierunku rozwojowym co inni “krewni”. Multilinearyzm obowiązywał bowiem nawet wewnątrz określonej wspólnoty kulturo-cywylizacyjnej, nie mówiąc już o wspólnotach politycznych. Dominantą Mickiewicowskiej koncepcji dziejów ojczystych jest więc oryginalność. Ramy dla owej oryginalności wyznacza jednak zachodnioeuropejskość, rozumiana jako określony typ kulturo-cywylizacyjny. Czy była to kolejna romantyczna antynomia? Raczej nie. Była to po prostu koncepcja Reczypospolitej wolnych i równych narodów.

Юрый Бохан (Мінск)

ГІСТАРЫЧНЫЯ МАТЫВЫ Ў ТВОРЧАСЦІ АДАМА МІЦКЕВІЧА

Гістарычна тэматыка ўвесь час вабіла А. Міцкевіча, які неаднаразова выкарыстоўваў матывы “ліцвінскай” і польскай гісторыі ў сваіх неўміручых творах. Сярод сюжетаў, адлюстраваных у творчасці славутага песняра, важнае месца займаюць падзеі, звязаныя храналагічна з раннім “літоўскім” пепрыядам і Вялікім Княствам Літоўскім у тыя часы, калі гэтая дзяржава не стала яшчэ суб’ектам ліцвінска-польскай лучнасці — Рэчы Паспалітай абодвух народаў. Менавіта гэты адрезак часу выступае ў творчасці Міцкевіча як найбольш легендарны, звязаны з найвялікшай славай ліцвінскага народа, што адзначае цца самім паэтам, у прыватнасці, у прадмове да першага выдання

²⁴ M. Janion, M. Źmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Warszawa 1978, s. 160.

паэмы “Конрад Валенрод”. І ў гэтым няма нічога дзіўнага, бо тыя часы былі перыядам росквіту велічы Вялікага Княства Літоўскага, якая, разам з двухсэнсоўнасцю выкарыстаных Міцкевічам крыніц, а таксама не такім свежым успрыманнем рэчаінасці, як у дачыненні падзеяй часоў Рэчы Паспалітай або пачатку XIX ст., давала славутаму сыну Навагрудчыны мажлівасць асэнсоўваць яе праз прызму міфалагізацыі, што ці не з найбольшай сілай выявілася ў творах “Свіцязь”, “Свіцязянка”, “Конрад Валенрод”, “Жывіля”, “Мешка, князь навагрудскі”. Дарэчы, у апошнім са згаданых твораў аўтар для дасягнення патэтычнага гучання не пазбягае выразных гістарычных паралеляў, паколькі апісаныя тут падзеі ўвогуле больш нагадваюць не старонкі ліцвінскай гісторыі, а сітуацыю ў Маскоўскай дзяржаве таго ж часу (XIV ст.), што ўзмацняеца ўвядзеннем у змест рэальныя гістарычныя асобы — хана Мамая. А калі прыняць пад увагу гістарычныя лёссы будучай Расіі, а менавіта пашырэнне яе тэрыторыі на ўсход, у тым ліку і за кошт татара-мангольскіх ордаў, магутнасць якіх была падарвана ў выніку ўнутраных супяречнасцей, то развязка гэтага твора набывае даволі акрэсленое гучанне.

Вядома ж, А. Міцкевіч быў далёкі ад дакладнага пераказу гістарычных крыніц і таму падыходзіць да ягонай творчасці выключна з гістарычнымі меркамі не выпадае. Аднак несумненна таксама, што ён, выкарыстоўваючы сюжэты ліцвінскай мінуўшчыны для стварэння найбольш яркіх мастацкіх вобразаў, закліканых абудзіць у чытача герайчна-патрыятычныя пачуцці, надзвычай надзённыя ва ўмовах першай паловы XIX ст., быў добра знаёмы з уласна гістарычнымі крыніцамі. Дастаткова згадаць яго працу над стварэннем вобраза вялікага магістра Тэўтонскага ордэна Конрада Валенрода, які з'яўляецца зборным персанажам — прататыпам яго бытіі некалькі асоб, апісаных у старадаўніх дакументах. Незвычайная гістарычна дасведчанансць А. Міцкевіча, асабліва ва ўмовах, калі ён жыў і тварыў, прайвілася як у веданні асобынных дэталей, так і ў арыентаваны ў агульных тэндэнцыях і нават у некаторых дауніх ацэнках канкрэтных асоб. У якасці прыкладу можна прывесці паэму “Гражына”, дзе даецца, як уяўляеца, вельмі трапны зrez ліцвінскай гісторыі канца XIV – першай паловы XV ст., калі Вялікае Княства раздзіралася міжусобіцамі, выкліканымі як палітычнымі, так і дынастычнымі прычынамі. Не можа не выклікаць здзіўлення і характарыстыка Вітаўтавага двара як бліскучага, пышнага, што ў гэтым сэнсе не саступаў дварам іншых вядомых єўрапейскіх манархаў і нават пераўзыходзіў іх. Такую ацэнку прыдворнай атмасфери Вялікага Княства Літоўскага часоў Вітаўта можна знайсці ў рэальных крыніцах, у прыватнасці, у данясеннях крыжацкіх шпіёнаў, што знаходзіліся пры асобе гэтага гаспадара. Прыцягвае ўвагу таксама панегірык Вітаўту, які, хаця і ўкладзены ў вусны яго нядобразычліўца Літавора, гучыць ва ўнісон агульнай ацэнцы аўтара XV–XVI стст., пачынаючы ад Яна Длугаша. Асабліва нагадвае апісанне магут-

насці гэтага вялікага князя ў “Гражыне” радкі, прысвечаныя яму М. Гусоўскім у “Песні пра зубра”. Дарэчы, калі зайшла гаворка пра Длугаша, то можна было б згадаць яшчэ адзін момант, адлюстраваны ў яго хроніцы — гэта перагаворы Ягайлы з Вітаўтам аб атрыманні апошнім каралеўскай ка-роны, калі палякі, імкнучыся адгаварыць занадта, на іх думку, самастойна-га князя ад яго намераў, характарызуюць Вялікае Княства Літоўскае як бед-ны і пустэльны край. Не выключана, што гэтае месца з Длугаша Міцкевіч ведаў, а можа, нават і запазычыў, уклаўшы ў трохі перафразаванай форме ў вусны Літавора, які называе бедным краем, варажскімі балотамі Русь.

Чытаючы творы А. Міцкевіча, не зусім лёгка зразумець сэнс, які ён укладае ў кожным канкрэтным выпадку ў паняцце “ліцвіны”. Ужо згаданая прадмова да “Конрада Валенрода” сведчыць, што яго разуменне характару Вялікага Княства Літоўскага ў нечым набліжалася да таго, якое пераважна прынята ў сучаснай беларускай навуцы, дзе характар гэтай дзяржавы вы-значаецца як беларуска-літоўскі (літоўска-беларускі), прынамсі, значнасць ролі славянскіх зямель тут ён бачыць вельмі выразна. Не выключана, што акцэнтаванне пастам ўвагі на менавіта літоўскай, балцкай спецыфіцы дзяр-жавы, а дакладней, на персанажах літоўскага паходжання, не ў апошнюю чаргу сталася вынікам імкнення да пэўнай міфатворчасці, так блізкай Міцке-вічавай паэзіі. Можна дадаць, што падобная міфатворчасць заўважаецца і ў дзяталях яго твораў. Варты згадаць хаці б харектарыстыку крыжакоў, што на старонках “Гражыны” выступаюць як несакрушальныя волаты, асілкі ў непрабівальных з ног да галавы даспехах і на аграмадных конях, якім звы-чайнай людской сіла супрацьстаяць не ў стане. Падобная ж трактоўка тэў-тонаў перакачавала ў творы Г. Сянкевіча і нават у навуковую літаратуру і толькі адносна нядайна польскія зброязнаўцы рызыкнулі абвергнуць міф аб грандыёзнай розніце ва ўзбраенні крыжакоў і прадстаўнікоў Ягелонскай кааліцыі.

І, нарэшце, нельга не спыніцца на агульным пафасе Міцкевічавых тво-раў ліцвінскага цыклу, якія прасякнуты патрыятычным духам, прычым нось-бітамі гэтага духу, патрактаванага амаль у сучасным разуменні гэтага па-няцця, з’яўляюцца ў Міцкевіча прадстаўнікі той далёкай эпохі. Так, у “Гра-жыне” яны з найбольшай сілай уласаблены ў постасці Рымвіда, які асуджае міжусобіцу і тых князёў, што раздзіраюць Бацькаўшчыну, карыстаючыся пры гэтым паслугамі спрадвечных ворагаў Вялікага Княства — крыжакоў. Прычым у супрацьвагу апошнім Рымвід яўна сіmpатызуе палякам. Яшчэ больш канкрэтныя абвінавачванні гучаць у “Конрадзе Валенродзе”, дзе яны адрасуюцца Вітаўту, які ў той час перайшоў на бок Ордэна і харектарызу-еца як здрайца. Блізкі па свайму гучанню пафас і “Жывілі”.

Як гэта не парадаксальна, але падобная пазіцыя Міцкевіча, абумоўле-ная яго поглядамі як польскага патрыёта першай паловы XIX ст. (яны, да-

рэчы, прасочваюца і ў такіх, здавалася б, пазбаўленых палітычнай афарбоўкі творах, як “Тры Будрысы”, дзе трох ліцвіны, якія былі пасланыя бацькам у розныя краі па здабычу і вярнуліся ўсе як адзін з маладымі нявестамі-полькамі, мусіць сімвалізаваць непазбежнасць лучнасці Літвы і Польшчы), знаходзіць пэўныя адгалоскі ў сучаснай беларускай гісторычнай навуцы. Тут гісторыя Вялікага Княства Літоўскага часам разглядаецца, так бы мовіць, праз прызму гісторычнай наканаванасці. У адпаведнасці з ёй вылучаеца нібы адна лінія гісторычнага развіцця, усе ж іншыя вектары, не скіраваныя ў той самы бок, выступаюць як рэгресіўныя. У адпаведнасці з гэтым даецца трактоўка канкрэтных гісторычных асоб, усپрыманне дзеянасці якіх не заўсёды пазбаўлена ацэнак з пункту гледжання сённяшніх рэалій. Тым самым свядома ці несвядома ставіцца ў пэўнай ступені знак роўнасці паміж ментальнасцю сучаснага чалавека і ўяўленнямі прадстаўніка сярэднявяковага грамадства, светаўспрыманне якога фарміравалася з улікам наяўнасці значнай колькасці традыцыйна існуючых саслоўных, рэлігійных, культурных, этнічных і іншых перагародак.

Аднак натуральна, што патрыятызм у канцы XIV – першай палове XV ст. усپрымаўся зусім не так, як ў найноўшы час, і ў сувязі з гэтым Літавор, а тым больш Вітаўт, які ішоў на супрацоўніцтва з крыжакамі дзеля ўмацавання сваёй улады, быў ніяк не меншымі патрыётамі, чым Рымвід — фігура зусім не тыповая для сярэдневякоўя. Бо і для Міцкевічавага Літавора, і для рэальна існаваўшага Вітаўта змаганне за Радзіму было цесна звязана з барацьбой за свае спадчынныя феадальныя права, што, у прынцыпе, не ішло ўразрэз з агульной псіхалогіяй тагачаснага грамадства. Больш того, як сведчаць кропінцы, якраз Вітаўт карыстаўся найбольшай падтрымкай ліцвінаў і русінаў нават у часы знаходжання на баку Ордэна, хаўрусам з якім не грэбавалі ў розныя часы ні Ягайла, ні Андрэй Альгердавіч Палацкі, ні Свідрыгайла, якія хацелі дамагчыся ўласных выгад і адначасова з'яўляліся прадстаўнікамі інтэрэсаў розных груп тагачаснага грамадства. А між тым некаторыя з гэтих асоб увайшлі ў гісторыю, маючы сталую рэпутацыю зачятых змагароў з крыжацкай агрэсіяй. Урэшце, паўстае пытанне, ці існавала ў Вялікім Княстве Літоўскім ў часы, апісаныя Міцкевічам, нейкая адзінай зневіненай арыентацыя, духам якой прасякнуты яго творы ліцвінскага цыкла? У цэлым напэўна так, бо ўжо была заключана Крэўская унія і неўзабаве рыцарства Вялікага Княства Літоўскага сумесна з рыцарствам польскім выступіла супраць крыжакоў пад Грунвальдам. Аднак наканаванасць цеснага палітычнага саюзу з Польскай Каронай яшчэ не паспела замацавацца ў людской свядомасці, доўгі час яшчэ краіну раздзіралі супяречнасці, цяпер ужо звязаныя з імкненнем літоўска-беларускага гаспадарства да больш мягкіх формаў гэтага саюза. Сімвалічна, што ў ходзе вырашэння гэтай задачы рабіліся спробы знайсці саюзнікаў як на заходзе,

так і на ўсходзе, пачынаючы ад рускіх княстваў і канчаючы крыжакамі, што выразна дэманструе зменлівасць знешнепалітычных сімпатый у залежнасці ад абставін.

Падабенства пазіцыі Міцкевіча і сучасных айчынных гісторыкаў ў ацэнцы падзей нашай даўняй гісторыі тлумачыцца, як падаецца, падабенствам існуючай тады і цяпер грамадскай думкі, якая патрабавала і патрабуе герайзацыі мінулага і надання яму высокага патрыятычнага пафасу. Нездарма ў розныя часы да гістарычнай навукі прад'яўляліся высокія патрабаванні грамадзянскага характару. Аднак у сілу сваёй спецыфікі гісторыя не можа і не павінна абстрагавацца ад фактаў, нават дзеля дасягнення самых высокіх мэтаў. Яна можа толькі даць матэрыял для творчага пераасэнсавання мас-такамі і паэтамі, якія сілай свайго таленту надаюць яму асаблівае гучанне, здольнае закрануць самыя патаемныя струны чалавечага сэрца. А. Міцкевіч зрабіў гэта з найвышэйшым майстэрствам. І гэта адна з прычын, па якіх неўміручыя творы геніяльнага сына беларускага, літоўскага і польскага народаў не трацяць сваёй актуальнасці і ў нашыя дні.

Войцех Фалкоўскі (Варшава)

ЧАС, СВАБОДА І ГІСТОРЫЯ Ў МІЦКЕВІЧА

Нашы разважанні пра час і гісторыю ў творчасці Адама Міцкевіча распачнём з фрагмента тэкста, які ўзнік у 1832 г. і змешчаны ў “Кнігах польскага народа”.

“І. Свабода ў Еўропе пашыралася паволі, але бесперапынна і прыстойна, ад каралёў Свабода ішла да вялікіх паноў, а тыя, будучы вольнымі, распаўсяджаюць Свабоду па гарадах, і хутка яна павінна была быць перанесена на народ, усё хрысціянства павінна было стаць вольным, а ўсе хрысціяне, як браты, роўнымі паміж сабой”.

Этыя слова былі напісаны ў Парыжы ў перыяд пасля Лістападаўскага паўстання, калі ў Францыю пачалі прыбываць чарговыя хвалі эмігрантаў. Лёгка сабе ўяўіць смутак і журбу, якія панавалі сярод удзельнікаў паўстання. Пытанні пра сэнс нядавнай барацьбы перапляталіся з разважаннямі на тэму будучыні краіны і іх саміх. Дыскусіі аб стратэгіі паўстання вяліся разам з дэбатамі аб становішчы народа і грамадства, аб сітуацыі, у якой яны знаходзіліся напярэдадні ўздыму, і тых жыватворчых сілах, якія давалі магчымасць усё гэта перажыць. У такой сітуацыі роздум над паняццем свабоды як адным з асноўных аtrybutau асобы і ўсяго народа былі натуральнымі і чаканымі. Бо гэта была гаворка пра стан чалавека і яго адказнасць перад грамадствам, аб этычных абавязках і штодзённых учын-

ках, аб заканамернасцях, якія стварае бягучы момант, і аб традыцыйах, атрыманых у спадчыну ад продкаў, якія і фарміруюць нацыянальную свядомасць. Такім чынам, паніцце свабоды становілася адным са складнікам больш шырокай канцепцыі, якая ахоплівала гісторыю народа і механізмы гэтай гісторыі.

У такім бачанні мінулага свабода з'яўляецца каштоўнасцю, да якой імкнуща паволі і ўпартага, праз вякі, а асноўныя працэсы грамадскага развіцця заключаюцца ў паступовым і паслядоўным пашырэнні сферы свабод. Гэта з'яўляецца, такім чынам, натуральны мэтай імкнення кожнага народа, якая вызначае этычныя прынцыпы паводзін асобы і акрэслівае рамкі публічнай дзейнасці цэлых грамадстваў. Гэта — таксама паказчык узроўню цывілізацыі народаў, крытэрый месца сярод культур, на якім у гісторычным працэсе знаходзіцца племя ці народ. Менавіта так разумеў свой заклік да паўстанцкай барацьбы Стэфан Гарчынскі, які пісаў яшчэ раней, у час ваеннай кампаніі:

Barbarzyńcy z przekleństwa konają wyrazem;
My z rozkoszą za wolność umierajmy razem...

Царскія войскі, якія ішлі на Варшаву, паразоўваліся з варварскімі ордамі, якія неслі не толькі няволю, але і цывілізацыйную адсталасць. Існуючая свабода давала маральную перавагу і ўказвалася на дыстанцыю, якая раздзяляла народ, абараняючы яе ад варвараў, якія былі пазбаўлены такої каштоўнай вартасці. Гэтае перакананне было паўсюдным і ўваходзіла ў каноны светапогляду польскай і єўрапейскай інтэлігенцыі той эпохі.

Весткі пра абарону Варшавы ў верасні 1831 г., якія прывёз у Парыж Стэфан Гарчынскі, паслужылі Міцкевічу пэўным штуршком да напісання аднаго з найбольш моцна ўздзейных на слухача верша “Рэдут Ардона”. Тут мы бачым не толькі апісанне герайчнай бітвы на подступах да сталіцы, мужнасць абаронцаў, але таксама выразную метафару — барацьбу волі з нявольяй, варварства з цывілізацыяй, гонару з подласцю.

Bóg wyrzekł słowo stań się, Bóg i zgiń wyrzecze
Kiedy od ludzi wiara i wolność ucieczę,
Kiedy ziemię despotyzm i duma szaloną
Obleja...

Катэгорыя свабоды была, такім чынам, адной з асноўных рыс, харacterных для раздумаў над сучаснасцю; тады, калі адбывалася трагедыя паўстання; калі распачаліся эмігранцкія пакуты; у час гарачых дыскусій аб сітуацыі, у якой апынуўся народ, і пра яго будучы лёс, а таксама сярод адвінавачванняў, спрэчак і ўспамінаў пра бітвы і кампаніі пад Грахоўскай Альшынкай, Лукоўскім Сточкам, Астралэнкай. Гэта было разважанне пра Сённяшні Час.

Якімі ж былі ў той перыяд рамкі мінулага часу ў творах Паэта? Дзе пралягала мяжа паміж сучаснасцю і недалёкімі ўспамінамі? Як мы адрозніваем *praesens* ад *imperfectum*, так паспрабуем адзначыць важныя для цэлага пакалення імпульсы, што зыходзілі з недалёкага мінулага. Гэта былі падзеі, якія павінны былі памятаць з ранняга дзяцінства ці з аповедаў бацькоў — перыяд напалеонаўскай эпапеі, двух апошніх раздзелаў, Таргавіцкай здрады і паўстання Касцюшкі. Рэмінісценцыі тых падзеяў павінны былі паставянна прысутнічаць у размовах і ўспамінах, у тым ліку ў найболыш асабістых, пры накрэсліванні палітычных планаў і ў час падрыхтоўкі дзеянняў лакальнага маштабу. Героі гэтых падзеяў уваішлі ў пантэон нацыянальнай славы і ў сямейныя пераказы нацыянальнай гісторыі і традыцыі. Сведкі таго перыяду выходзяць на сцэну ў творах, прысвежаных драматычным падзеям паўстання, як сапраўдныя ўдзельнікі, каб падкрэсліць драматызм сітуацыі і паказаць пераемнасць пакаленняў. Апісанне герайчных змаганняў, сведкамі якіх яны былі, набывала, такім чынам, герайчную афарбоўку і знаходзіла месца ў доўгім спісе народнай славы.

У агульнай роспачы каля ложа паміраючага палкоўніка, дачкі графа Эміліі Плятэр, сярод стральцоў знаходзіліся “старыя салдаты Касцюшкі”. Плач агарнуў усіх, таксама і тых, хто ўдзельнічаў у бітвах без малога сорак гадоў таму назад. Сцэна развітання з жыщчём дзяўчыны-камандзіра ў вершы “Смерць палкоўніка” прадстаўляла, такім чынам, не толькі трэ разныя пакаленні патрыётаў, якія прымалі ўдзел у барацьбе за незалежнасць, але сведчыла аб пераемнасці традыцыі барацьбы за свабоду. Самыя маладыя паўстанцы — равеснікі дзяўчыны-палкоўніка, — становіцца на калені побач з ветэранамі з-пад Зяленцаў, Рацлавіцаў і Мацяёвіцаў, якія ў гэты момант павінны былі менш узрост амаль пенсійны. Такім чынам, бягучыя падзеі становіцца ў нейкай ступені працягам славнага мінулага і ўпісваюцца ў доўгі шэраг дзеянняў і патрыятычных пачынанняў.

Гісторычна перспектывыва яшчэ больш падаўжаецца шляхам увядзення ў апісанне асобы гетмана Стэфана Чарнецкага. Паміраючы, Эмілія Плятэр патрабуе, як і вялікі папярэднік, што жыў два стагоддзі назад, каб прынеслі яе баявы рыштунак і прывялі каня. Тым самым яна звяртаецца да старой сармацкай традыцыі, якая патрабавала пры развітанні з воінам акаляць яго цела ўсім рышарскім рыштункам.

У намаляванай тут карціне падзеі, што адбываюцца ў жамойцкай пушчы ў час Лістападаўскага паўстання, цесна пераплятаюцца традыцыі незалежнасці як апошніх гадоў Рэчы Паспалітай, так і сармацкага імкнення да волі і гонару ў перыяд Шведскага патопу. Пры ўсім часавым бязмежжы і зменах, якія адбыліся ў перыяд паміж другой паловай XVII ст. і на пераломе XVIII і XIX стст., гэта, аднак, у культуралагічным сэнсе ўсё яшчэ адна і тая ж эпоха. Спасылкі нават на такія далёкія ў часе прыклады з’яўляюцца

натуральныім і не перашкаджаюць ствараць адзінае, узаемадапаўняльнае цэлае. А працягненне часавай перспектывы дазвале стварыць галерэю герояў, расцягнутую на пяць-шэсць пакаленняў, і паказаць, як дзяды і прадзеды служылі ўзорам для сваіх нашчадкаў.

Аднак, перш за ёсё, пунктам адліку ў мінулым становішчы падзеі не вельмі адлеглага перыяду, гісторычнага *imperfectum*, якія разгортаўліся на пераломе стагоддзяў. Кароткі дапаможнік па гісторыі Польшчы мы знаходзім ужо ва ўступе да “Пана Тадэвуша”. Калі паніч вяртаецца ў Сапліцова, абягае пусты двор, ён знаходзіць старую мэбллю ў пакоях і серую гістарычных карцін на сценах: “Tu Kościuszko w czamarce krakowskiej, z osczym podniesionymi w niebo, miecz oburącz trzyma; [...] Dalej w polskiej szacie siedzi Rejtan żałosny po wolności stracie, [...] Dalej Jasiński, młodzian piękny i posepny, obok Korsak, towarzysz jego nieodstępny, stoją na sznycach Pragi, na stosach Moskali, siekac wrogów, a Praga już się wkoło pali”.

Усе ўказаныя падзеі былі яшчэ свежымі ў памяці амаль усіх літаратурных герояў паэмы Міцкевіча. Для іх гэта былі падзеі або з іх уласнага жыцця, або з жыцця іх сваякоў, сябrou ў ці знаёмых. Сам Тадэвуш атрымаў імя ў гонар Начальніка паўстання. Прысяга Касцюшкі адбылася ў сакавіку 1794 г., крывавае заняцце Прагі [варшаўскай. — Рэд.] — у лістападзе таго ж года, а Гродзенскі сейм, які зацвердзіў трэці падзел Рэчы Паспалітай, адбыўся годам пазней — у лістападзе 1795 г. Ад падзеі, якія разгортаюцца ў паэме, героя аддзяляе нейкіх 16–17 гадоў. Аднак у дадзеным выпадку паказ такой гістарычнай перспектывы дастагковы, каб увесці нас у свет шляхецкага грамадства, пакаленні якога пражывалі ў адным і тым же месцы і акружэнні. Зварот да гістарычных падзеяў перыяду напярэдадні падзелаў краіны перакідвае, аднак, мост паміж рэчаіннасцю 1811 г. на тэрыторыі, захопленай Расійскай імперыяй, і часамі былогай Рэчы Паспалітай.

Свет Сапліцова, засценка Дабжынскіх, замка Гарэшкаў — гэта стабільны свет, які кансервуе ранейшыя паводзіны, захоўвае старыя звычай і множыць колішнія ўзоры. Нягледзячы на завірухі ў Еўропе, Французскую рэвалюцыю, напалеонаўскія войны, Канстытуцыю 3 Мая, адрачэнне ад трона караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага і знікненне Рэчы Паспалітай з карты кантынента, свет гэты заставаўся ёсё такім жа. Кожнае, нават невялікае змяненне было там цэлым здарэннем, пра якое апавядалася гадамі, з пастаяннымі каментарыямі, з нязменным здзіўленнем і смехам, і кожны раз па-новаму. Так, як гэта было з панам Падчашым, які адзін з першых у Літве, у Ашмянскім павеце, паводзіў сябе па-французску, ездзіў на двухколцы — дрындулыцы, якая называлася таксама “карнолькай”, і вазіў з сабой двух сабак і кучара-немца ў панчохах і чаравіках з сярэбранымі спражкамі. Усе падрабязнасці ўбрання і паводзін гэтага дзівака, а іх было шмат, распавядаліся Падкаморым як забаўляльны і павучальны анекдот з часоў яго

ранняга дзяцінства, ці, як можна меркаваць, з паловы 60-х гг. XVIII ст. Бо гэта таксама было нязвыкла і кантраставала з павольным і спакойным цячэннем жыцця мясцовага насельніцтва. Менавіта так яно запомнілася, ажы-віла штодзённую манатоннасць і набыло каляровую афарбоўку ў выглядзе кароткага апавядання. Мараль выяўлялася ў супрацьпастаўленні старой, перадаванай з пакалення ў пакаленне шляхецкай традыцыі і новымі цячэннямі і модай, прывезенымі здалёк.

Свет Сапліцова існаваў і па-ранейшаму належаў да старой і вядомай пакаленням культуры польскай шляхты. Рэаліі, прадстаўленыя на пераломе стагоддзяў, былі не вельмі аддаленымі ў сваёй аснове ад стану стогоддвой даўніны. А таму “*Takie były zabawy, spory w one lata śród cichej wsi litewskiej, kiedy reszta świata we łzach i krwi tonęła*”. Таму зварот да даўно мінульых падзеяў 1794–1795 гг. і каментарыі аўтара на самым пачатку эпапе з галіны вялікай палітыкі былі пачынніем, скіраваным на ўключэнне ма-лога сапліцоўскага акружэння у ход лёсавызначальных для цэлай краіны падзеяй. Гэта стварала гістарычны кантэкст, які звязваў мясцове грамадства з падзеямі агульнанацыянальнага характару, асноўным паказчыкам якіх была барацьба за захаванне суверэнітetu і незалежнасці.

Своеасаблівым завяршэннем кароткай гістарычнай перспектывы з’яўляецца апошняя кніга паэмы, дзе апісаны час, калі ў Сапліцove кватараўвали польскія легіянеры, якія ўваходзілі ў склад арміі Напалеона. Невялікі двор на нейкі момент апынуўся ў цэнтры самых важных падзеяй. Вялікая гісторыя дасягнула засценка, сцягваючы пражкай развагі пра гісторыю народа, распачатыя ў першых абзах паэмы. Старая традыцыя польскай шляхты згадвалася з надзеяй у час банкету ў замку Гарэшкаў, у самым пачатку апoведу пра сапліцоўскі свет:

Jest sława, a więc będzie i Rzeczpospolita!
Zawody z wawrzynów drzewo wolności wykwita.

Дапаўненнем і своеасаблівым падсумаваннем гэтых слоў Падкаморага стаў банкет, апісаны ў XII кнізе, на якім ганаровымі гасцямі былі польскія генералы Дамбровскі, Князевіч, Пац і Малахоўскі. Усе яны ўвайшлі ў нацыянальны пантэн. Словы арбітра ў спрэчцы графа і суддзі, а таксама галоўнага гостя першага банкету паэт эфектна заканчвае спатканнем у канцы твора. Такім чынам, вялікая гісторыя, якая адбывалася ў 1812 г., звязвалася непасрэдна і натуральна з версіяй айчыннай гісторыі, якая захоўвалася ў памяці і традыцыях гаспадароў Сапліцова.

Як салдацкі абед у сапліцоўскім двары ўяўляе сабой кампазіцыйны зварот да вячэры ў замку, так і гістарычныя сцэны, узноўленыя канцэртам Янкеля, з’яўляюцца літаратурным завяршэннем гістарычнага выкладу ў вобразах, прадстаўленага на першых старонках паэмы. Ва ўступе была згадана

Канстытуцыя З Мая і нацыянальная згода вакол яе пастаноў, затым Таргавіцкая канфедэрацыя, бітва на Празе і штурм Суворава, а таксама трэці падзел дзяржавы, каб завяршыць выкананым на ўздыме апафеозам легіёнаў і ідэі ўласкэршання Рэчы Паспалітай. Падзеі з недалёкага мінулага звязваюцца ў адно цэлае з перыядам больш даўнім таксама, як і лакальныя падзеі ў мясцовай правінцыі гарманічна ўпісаны ў гісторыю краіны і Еўропы.

Іншай падзеяй з крыху больш даўняга мінулага, згаданай у аповедзе, была Канфедэрацыя, якая была створана ў 1768 г., існавала да першага падзелу ў 1772 г. і ўвайшла ў канон польскіх нацыянальных міфаў. Уздел у ёй гарантаваў шляхетства да канца жыцця. Для пакалення філарэтаў, як і для пакалення іх бацькоў, што знаходзіліся побач з Касцюшкам, а пазней поплеч з генералам Дамбровскім, яна была часткай старых патрыятычных традыцый, якія сягнулі на некалькі дзесяткаў гадоў назад і разглядалі службу Рэчы Паспалітай неабходным элементам шляхецкай культуры. У такім разуменні ўзорным сарматам быў толькі той шляхціц, які перш за ўсё аддаваў перавагу службе на карысць інтарэсаў дзяржавы і народа.

Эпоха, якая пачынаецца ў грамадскім мысленні са змовы ў Бары, сягала ў далёкае мінулае, ажно да паловы XVII ст. Пра гэта сведчаць успаміны, якія з'яўляюцца ў некалькіх месцах, пра шведскія войны. Прыйгожы сервіз, выкарыстыяні для прыёму легіянероў, быў заказаны ў Венецыі Мікалаем Радзівілам Сіроткай, але ў час Патопу перайшоў у шляхецкія руکі. Стары дом Мацея Дабжынскага, збудаваны як двор, прыйшоў у занядоб. Пра ранейшую яго прыгажосць нагадвала толькі архітэктура, абарончыя збудаванні фальварка, а таксама старыя гарматы, снарад, якія дзейнічаў ў час войнаў са шведамі. Гады Патопу сталі выразнымі пунктамі у грамадской памяці, якія адзначаны асацыяраваюцца з абаронай айчыны і выкананнем патрыятычнага абязяжду. Адначасова яны азначалі пачатак сармацкай эпохі, такія адлеглыя, што ён атаясамліваўся з яе росквітам і лёгка ўспрымаліся як узор для пераймання. Гэтая падзея належала да аднаго і таго ж гістарычнага перыяду, таму была лёгка зразумелай і адначасова такой даўняй, амаль легендарнай.

У творчасці Міцкевіча таксама існаваў даўно мінулы час, час рэчаінскі, вельмі адрознай ад існуючых узороў і жывой памяці, што ўспрымалася амаль як легенда. Гэта былі часы значна далейшыя, чым сягнулі успаміны і ўяўленні Мацькаў Дабжынскіх, Сапліцаў і барскіх канфедэратаў, часы самай глыбокай гісторыі, сапраўдны plusquamperfectum.

Дэвізам паэта пры напісанні твораў на гістарычную тэму, дзеянне ў якіх адбываецца ў самым аддаленым часе, былі слова Шылера: "Што ажывае ў песні, тіне ў рэчаінасці". Менавіта таму "Конрад Валенрод", аповесць з літоўскай і прускай гісторыі, нягледзячы на тое, што ўзнік у выніку вывучэння эпохі, нясе аддаленае пасланне часоў сярэднявякоўя. Гэта твор пра

нацыянальныя інтарэсы, пра патрыятызм і самаадданасць айчыне. Атаясамліванне з народам, мовай дзяцінства, звычаямі роднага дома, верай продкаў разумееца тут паводле катэгорый XIX ст. Такога разумення не існавала ў XIV ст., у якім разгортвалася дзеянне твора. Аднак яно дазваляе аўтару сканструюваць зразумелае і адназначнае пасланне да чытача. Яно ўтрымлівае заклік да ратавання айчыны і яе культуры ад мяча захопнікаў, які адразу асацыраваўся чытачом з царскім бізуном.

Апісанне падзей, так аддалёных у часе, вынікала, на першы погляд, з жадання аўтара пазбегнуць праследаванняў царской цэнзуры, але пры гэтым яно давала магчымасць свабодна мадэляваць вобразы герояў і разгортваць дзеянні так, каб пасланне пра вольнасць было зразумелым, а дырэктывы да дзеянняў нібы вынікалі самі. Нягледзячы на маральныя ваганні, звязаныя з асобай Валенрода, які дзеля вернасці свайму народу здрадзіў сябрам, кінуў падначаленых і ў значайнай ступені адрокся сам ад сябе, загад дзеянічаць па патрыятычных матывах быў сформуляваны вельмі моцна. Ёсць, акрамя гэтага, яшчэ адна прычына, з-за якой гістарычныя раманы граюць важную ролю. Яны паказваюць самую далёкую гістарычную перспектыву для патрыятычных паводзін пры абароне свабоды. Творчасць Міцкевіча, па-першае, падоўжвае час існавання гэтай традыцыі ад канца XVIII ст., да моманту Вялікага сейма, затым знаходзім прыклады і намёкі на эпоху вялікай сармацкай культуры, якія пераносяць нас часам далёка ў глыб XVII ст. Нарэшце папулярнай з'яўляецца таксама рэчаіснасць сярэдневякоўя. Бо гэта ж перыяд амаль усяго гістарычнага існавання народа і дзяржавы. Цэнтральным паняццем для іх усіх становіцца свабода. І так, як было сцверджана ў першай цытаце, свабода пашыраецца паволі. Яна паслядоўна ахоплівае чарговыя сацыяльныя групы, а затым наступныя краіны і дзяржавы. Свабода неабходна ў кожную эпоху. Яна — натуральная неабходнасць чалавека і народа.

Пераклад з польскай мовы Галіны Жалубоўскай

Сяргей Рыбчонак (Мінск)

РАДАВОД СТЫПУЛКОЎСКІХ ГЕРБА ДЗЯХ

Род Стыпулкоўскіх цікавы для гісторыі Беларусі прынамсі па дзвюх прычынах. Па-першае, з імі параднілася цётка Адама Міцкевіча, г. зн. ёсць адглінаванне радавода паэта па жаночай лініі, а па-другое, Стыпулкоўскія на пачатку XIX ст. валодалі фальваркам Завоссе, дзе па некаторых меркаваннях нарадзіўся і правёў дзіцячыя гады наш славуты зямляк, г. зн. павінны былі мець пэўныя, дакументальна зафіксаваныя адносіны з сям'ёй паэта.

Для стварэння радавода былі выкарыстаны вывады, атрыманыя Стыпулкоўскім 31 снежня 1798 г. ад віленскага і 17 лютага 1828 г. ад гродзенскага дваранскіх дэпутацкіх сходаў, персанальная справа аб дваранстве роду, што захавалася ў НГА Беларусі, і некаторыя іншыя архіўныя і ўжо публіканыя матэрыялы.

Паходжанне прозвішча Стыпулкоўскі, хаця на Беларусі часцей ужываўся варыянт Стыпалкоўскі, звязана, відавочна, з назай аднайменнага населеñнага месца Стыпулкі (таксама Стыпулкі Шведскія, Шымонскія і Гежмінскія), што знаходзіцца зараз на тэрыторыі Польшчы. Апроч таго, Стыпулкоўскія валодалі яшчэ маёнткамі Ляснёва і Боркі, што знаходзіліся ў тым жа Браньскім пав. Бельскай зямлі Падляшскага ваяв. У Навагрудскі пав. перасяліўся Валенцій Грыгор'евіч С., звязаўшы на доўгі час лёс сваіх дзяцей з Беларуссю. Род С. карыстаўся ўласным гербам, што атрымаў таксама назну Дзях (ад назвы адпаведнага ўживанага родам прыдомка) і што падцвярджаецца, галоўным чынам, сведчаннем ураднікаў і абывацелей Браньскага пав. за 1773 г. Апісанне герба згодна з малюнкам, зробленым у час вываду 31 снежня 1798 г., наступнае: колер поля щыты невядомы, у щыце залаты паўмесяц рагамі ўгору, у сярэдзіне якога залатое кола з шасцю пракладамі, над колам залатая шасціканцовая зорка, у кляйноце — трох такіх жа зоркі лікам 1:2.

1 калена

Тамаш (1), пакінуў пяцёра сыноў (2, 3, 4, 5, 6).

2 калена

Францішак (2), служжыў у войску.

Пётр (3), пакінуў аднаго сына (7).

Марцін (4), пакінуў аднаго сына (8).

Балтазар (5), пакінуў аднаго сына (9).

Марцін? (6), служжыў у войску.

3 калена

Валенцій (7).

Грыгорый (8), жонка Марыянна Унароўская, пакінуў чатырох сыноў (10, 11, 12, 13) і двух дачок (14, 15).

Юзраф (9).

4 калена

Станіслаў (10), жонка Сакалоўна.

Валенцій (11), служжыў у пані Тызенгаўзі, жонкі старосты дыяменцкага, яшчэ быў жывы ў 1800 г. і памёр да 1803 г., жонка Разалія, пакінуў трох сыноў (16, 17, 18) і чатырох дачок (19, 20, 21, 22).

Валенцій 17 каstryчніка 1769 г. набыў ад Станіслава Райкевіча, ротмістра навагрудскага, фальварак Белая за 3500 зл. пол., у якім згодна з па-

дымным тарыфам 1777 г. налічваўся 1 дым. Таксама Валенцій разам з сынамі Вінцэнтам і Ігнаціем атрымаў вывад ад віленскага дваранскага дэпу-тацкага сходу 31 снежня 1798 г. (11 студзеня 1799 г.).

Сымон (12), жонка Пяркоўская.

Юзаф (13), жонка Маноўская.

N (14), у шлюбе з Трушкалаўскім.

N (15), у першым шлюбе Хойнская, у другім Крапіўніцкая.

Сымон і Юзаф бралі 20 снежня 1773 г. для брата Валенція, пакрыў-джанага некаторымі асобамі, тэстаманіяльны запіс ад ўраднікаў і абываце-лей Браньскага пав. Бельскай зямлі Падляшскага ваяв. аб прыналежнасці да шляхецкага стану.

5 калена

Вінцэнт Леан (16), нарадзіўся каля 1763 г., каморнік навагрудскі па крэ-дэнсу падкаморага таго ж ваяводства Адама Вайніловіча ад 1 мая 1788 г., пазней быў засядцацелем ці асэсарам Навагрудскага ніжэйшага земскага суда, служачы там, дарэчы, спраўджаў на месцы правільнасць звестак, пададзе-ных М. Міцкевічам у дадатковай рэвізскай казцы па закладному фальварку Завоссе ў 1800 г., дзедзіч пасля бацькі і па ўступным запісу ад брата фаль-варка Белая (з 1803), яго жонка Барбара з Міцкевічаў, прынамсі, у лістападзе 1797 г. дакладна, памёр 15 мая 1813 г. у Завоссі, меў двух сыноў (28, 29) і шасцёра дачок (23, 24, 25, 26, 27, 30).

Апроч таго, Вінцэнт 19 сакавіка 1808 г. набыў ад Міхаіла, сына Пятра Паўла Яновіча, ротмістра навагрудскага, фальварак Завоссе за 7000 зл. пол., прычым палова фальварка знаходзілася ў закладным валоданні Міцкевічаў, таму згодна з запісам Вінцэнт заплаціў толькі частку сумы (за другую палову) за вылікам грошай, неабходных для выкупа Міцкеві-чавай часткі з закладу і на ўплату доўга з працэнтамі, і, прыняўшы ўсе мажлівыя прэтэнзіі ў будучым на сябе, стаўся юрыдычна адзіным уладаль-нікам фальварка. У 1806–1810 гг. Вінцэнт служыў упраўляючым Мыши-скага графства і пражываў з сям'ёй у Мыши, дзе нарадзіліся абодва яго сыны.

Як адзначаў вядомы даследчык жыцця і творчасці паэта В. Кааратынскі, што грунтоўна апрацаваў фамільныя архівы Міцкевічаў і Стыпулкоўскіх, Вінцэнт у канцы 1798 – пачатку 1799 г. пры магчымасці дапамагаў брату жонкі з харчаваннем — дастаўляў у Навагрудак свініну і інш. прадукты, і грашыма, якія М. Міцкевіч пазыччаў, каб заплаціць за старую і наняць новую кватэру. Гэта, між іншым, не перашкаджала Стыпулкоўскім па-свяяц-ку судзіцца з Міцкевічамі. Так, 4 снежня 1798 г. Валенцій з сынамі Вінцэн-там і Ігнаціем выклікалі ў суд земскі навагрудскі Базыля, Адама і Мікалая Міцкевічаў і Барбару з Міцкевічаў Стыпулкоўскую наконт спадчыны па памерлым Юзафу Міцкевічу.

Ян (17), нарадзіўся каля 1771 г., памёр 14 снежня 1789 г. у Белай, беспатомны (?).

Ігнацій (18), нарадзіўся каля 1778 г., харужы войска польскага, прадаў 18 сакавіка 1803 г. сваю долю спадчыны ў фальварку Белая брату Вінцэнту за 1500 зл. пол., пра яго нашчадкага невядома.

Антаніна (19), у шлюбе за Паўлам Галаўнём, у ваколіцы Скураты.

Анастасія, ці *Ганна* (20), у шлюбе за Дамінікам Давідоўскім, з ваколіцы Завоссе (заключаны 22 лютага 1789 г. у Ствалавіцкім касцёле), уладальнікі маёнтка Дарэў або Заблоцце з 1796 г., які набылі ад Шэлкінга і Вярыгаў за 3000 зл.

Кацярына (21), у шлюбе за Антоніем Паге(у)рскім (заключаны 17 кастрычніка 1792 г. у Ствалавіцкім касцёле), аканомам меляховіцкім.

Вікторыя (22), у шлюбе за Станіславам Парафіяновічам (заключаны 20 лютага 1803 г. ці 20 лістапада 1804 г. у Ствалавіцкім касцёле).

6 калена

Роза (23), нарадзілася каля 1798 г., памерла 13 лютага 1810 г. у Мышы.

Тэклія (24), “каханая Тэклюня”, як называў яе паэт, служыла пакаўвай пані пры Марылі Верашчака, сяброўка паэта і адданая пасрэдніца паміж ім і Марылій, мела прыгожы голас, бо нярэдка ў туганавіцкія сустэречы “пасля вячэры … з Занам спявала”. Памерла каля 1822 г.

Карнелія (25), нарадзілася ў Белай, хрышчана 11 верасня 1801 г. у Ствалавіцкім касцёле, узяла шлюб з Міхаілам Сасноўскім (заключаны 29 лютага 1818 г. у Ствалавіцкім касцёле), іх першая дачка — Марціяна Разета, што нарадзілася 10 снежня, хрышчана 17 снежня 1818 г. у тым жа касцёле. Паэт у лісце да Францішка Міцкевіча ад 22 студзеня 1847 г. пісаў, што аж запла-каў, атрымаўшы вестачку з Завосся — “Гаспадарыць там Карнелька з дзецьмі і відаць, што жыве досьць даўно”. Карнелія разам з сястрой Серафінай былі апошнімі ўладальнікамі Завосся, бо каля 1853 г. яно перайшло ў казну. Тады сёстры перасяліліся ў Белую, дзе іх колькі разоў адведаў Аляксандр Міцкевіч і інш. У 1860 г. Карнелія была ўжо ўдавой, памерла да 1883 г.

Юзэфа (26), нарадзілася 20 сакавіка 1803 у Белай, хрышчана 22 сакавіка ў Ствалавіцкім касцёле, падавала прашэнне ў гродзенскі дваранскі дэпутацкі сход аб выдачы дакументаў на дваранства, патрэбнае для брата Мікалая Францішка (20 студзеня 1833 г.), гаспадарыла ў Завосці ў 1830-х гг., відавочна, не была ў шлюбе. Як засведчыў Аляксандр Міцкевіч у лісце да Францішка Міцкевіча 1860 г., Юзэфа ездзіла з адвакатам Дамброўскім у 1839 г. на Валынь па спадчыну памерлага брата Мікалая Францішка, дзе захварэла на сухоты й хутка сама памерла.

Валянціна Юдзіта (27), нарадзілася ў Белай 1 сакавіка 1805 г., хрышчана 2 сакавіка ў Ствалавіцкім касцёле, ці была ў шлюбе і калі памерла, пакуль невядома.

Люцыян Ксаверый (28), хрышчаны 20 лістапада 1806 г. у Навамышскім касцёле, у 1829 г. звяртаўся да ўладаў па пасведчанне аб належнасці да дваранскага стану, неабходнае для атрымання акадэмічнай ступені ў Віленскім універсітэце. У час Студзеньскага паўстання 1830–1831 гг. быў жаўнерам 13 Уланскага палка, пасля падаўлення паўстання выехаў у Прусію, дзе атрымаў тэрмін на крапасных работах. Быў дэпартаваны з транспартам вязняў у Амерыку, але асёў у французскім Гаўры і завязаў контакты з Адамам Міцкевічам, што знаходзіўся тады ў Парыжы. Паэт дапамагаў сваяку грашымі парадамі — “тым часам вучы наколькі магчымы мову...”. Неўзабаве Люцыян перарабраўся да паэта ў Парыж, дзе па парадзе апошняга пачаў вучыцца рамяслу: “...хаця б і не ўжываў яго для заробку, мог бы вучыць іншых і сам мець забаву”. З 1836 г. ён ужо працаў дрэварытнікам на фабрыцы. Яго шлюб з Жазефінай Ракі ў 1839 г. паэт пракаментаваў так — “боязни мне, што твая жонка францужанка і з горада. Але, падобна, мае бацькоў, што вельмі вялікае добро”. У 1848 г. Люцыян прымкнуў да італьянскага легіёна, што фарміраваў Адам Міцкевіч на дапамогу Дж. Гарыбальдзі, але 15 красавіка 1849 г. у Туры па невядомых прычынах скончыў жыццё самагубствам. З нашчадкаў пакінуў аднаго сына (31).

Мікалай Францішак (29), нарадзіўся 6 снежня 1808, хрышчаны ў Навамышскім касцёле 20 снежня, пасля заканчэння Віленскай акадэміі слухаў павятовым урачом у Бірскім пав. Арэнбургскай губ., пазней жыў на Валыні ў якасці медыка Сангушкаў, памёр у 1839 г., звестак пра яго нашчадкаў не знайдзена.

Люцыян Ксаверый і Мікалай Францішак валодалі спадчыннымі фальваркамі Белая і Завоссе (5 рэзвіскіх душ, у т. л. 2 муж. і 3 жан. на 1828 г.), што відаць з пасведчання, выдадзенага ім навагрудскім маршалкам Юзафам Верашчакам 4 верасня 1826 г. Люцыян ад сябе і брата 7 лютага 1828 г. падаў прашэнне ў гродзенскі дваранскі дэпутацкі сход, які 17 лютага таго ж года далучыў іх да дваранскага роду Стыпулкоўскіх з аднiesеннем да 1-й часткі радаслоўнай кнігі. Аднак Дэпартамент герольдый Правячага Сената ўказам ад 24 красавіка 1836 г. не зацвердзіў гэтае прашэнне па наступных прычынах: 1) не даказалі, што маёнтак Белая — дваранскі, г. зн. з прыгоннымі сялянамі, і 2) прадстаўлі метрыкі, не завераныя духоўнай кансісторыяй.

Серафіна (30), нарадзілася 26 красавіка 1811 г. у Завосci, хрышчана 27 красавіка ў Ствалавіцкім касцёле, у 1-м шлюбе за Ігнаціем Скуратовічам, у 2-м — Ласоўская, прычым з-за другога, як адзначалі некаторыя біёграфы Міцкевіча, “нядобра” мужа вы раклася спадчыннага Завосся. Вядомы інвентар маёнтка Завоссе, складзены ў 1846 г., дзе яго ўладальніцай познанчана Серафіна Скуратовічава, прычым, як указаны ў дакуменце, “гаспадарыць сама”. Ад першага шлюбу мела сыноў Люцыяна і Юзафа, з якіх Люцыян быў уладальнікам спадчыннага маёнтка Белая, а Юзаф — маёнтка

Скробаў на Навагрудчыне. Люцыян праславіўся tym, што захаваў лістэрка (“лямусік”), якое нібыта было ў Завосці яшчэ ў часы маленства Адама, пра што пісаў у 1897 А. Ельскому, аднак далейшы лёс лістэрка, на жаль, невядомы. Серафіне паэт падараўваў апраўлены ў слановую косць альбом з уласнымі вершамі. У 1869 г. Серафіна была ўжо ўдавой па другім мужу, памерла пасля 1898 г., калі з ёй яшчэ гаварыў Б. Крашэўскі.

7 калена

Генрык (31), яшчэ пражываў у Парыжы каля 1900 г., дастаўляючы пэўныя клопаты сям'і Міцкевічаў, галоўным чынам, з-за сваёй жонкі, што кампраметавала шляхетнае прозвішча. Гэтыя хваляванні падзяляў сын паэта Уладзіслаў Міцкевіч, які, падобна сваёй маці, што не прыняла Жазефіну, неаднаразова сцішаў неўраўнаважанага сваяка, звестак пра яго нашчадкаў не захавалася.

Як бачым, паходжанне роду Стыпулкоўскіх звязана з Падляшскім ваяв. Гэта была дробная мясцовая шляхта, з якой Валенці Стыпулкоўскі, зарабіўшы на службе ў Барбары Юдыцкай, жонкі Казіміра Тызенгаўза, старосты дыяменцкага, грошей, набыў фальварак Белая ў Ствалавіцкай парафіі Навагрудскага ваяв. Яго сын Вінцэнт узяў за жонку Барбару з Міцкевічаў, родную сястру бацькі паэта Мікалая (сакавік-кастрычнік 1797 г.), атрымаўшы за ёй у пасаг пэўныя права на туго частку фальварка Завосце, што Міцкевічы мелі ў закладзе ад Яновічаў, а ў 1808 г. набыў згаданы фальварак цалкам. Дзякуючы дочкам Вінцэнта — Карнеліі, Юзэфе і Серафіне, што гаспадарылі ў Завосці ў 1-й палове XIX ст., мы сёння дакладна ведаем месца, дзе, магчыма, нарадзіўся і правёў маленства Адам Міцкевіч, а таксама пэўныя падрабязнасці, што тычацца яго жыцця і гісторыі Завосця. З сыноў Вінцэнта найбольш вядомы Люцыян Ксаверый, што прыняў удзел у вызваленчым паўстанні 1830–1831 гг., а пазней і ў заходненеўрапейскім рэвалюцыйна-дэмакратычным руху сярэдзіны XIX ст. I, здаецца, нягледзячы на згасанне роду Стыпулкоўскіх па мужчынскай лініі, фактычныя матэрыялы аб іх павінны заніць належнае месца ў нашай гісторыі.

Эугения Кухарска (Лөвич, Польша)

АДАМ МИЦКЕВИЧ И ЦЕНЗУРА НИКОЛАЯ I

Адам Мицкевич прибыл в Россию в ноябре 1824 г. как политический ссыльный и сразу был принят русской литературной средой. Его творчество вызвало живой интерес, особенно после выхода в печати (на польском языке) “Крымских сонетов” (М., 1826) и “Конрада Валленрода” (СПб., 1828), принесших славу поэту не только в России и Польше, но и в других

странах. О значении поэзии Мицкевича для славянского мира высказывался в 1829 г. Иван Киреевский, видевший в ней факт сближения не только между славянскими, но и европейскими литературами: “Мицкевич — писал Киреевский, — сосредоточив в себе дух своего народа, первый дал польской поэзии право иметь свой голос среди умственных депутатов Европы и вместе с тем дал ей возможность действовать и на нашу поэзию”¹. Этот и многие другие положительные отзывы о поэзии польского поэта вызвали огромное количество русских переводов, на что указывают библиографические материалы (около 600 страниц), изданные АН СССР к сороковой годовщине со дня смерти Мицкевича².

Необычная популярность творчества Мицкевича, а главным образом его патриотическая окрашенность, не могли не привлечь внимания царской цензуры. Если “Крымские сонеты” первоначально не были предметом интереса со стороны комитетов цензуры, то поэма “Конрад Валленрод” вызвала острую реакцию Канцелярии наместника Царства Польского и стала причиной запрещения в России всего творчества Мицкевича. Этот запрет никогда не был формально отменен.

На преследования произведений Мицкевича в России указывали как русские³ так и польские⁴ исследователи наследия поэта. Однако к уже известным опубликованным материалам следует добавить найденные мной в архивах, главным образом в хранившихся там протоколах цензуры периода царствования Николая I.

Материалы, связанные с негативной оценкой “Конрада Валленрода”, высланные из Варшавы в 1829 г. и опубликованные польскими исследователями, указывают на отношение к доносу из канцелярии Новосильцева Первой комиссии, отбросившей суждение об антицарской окраске поэмы, а шеф III Отделения царской полиции Бенкendorf эту резолюцию утвердил, приложив положительный отзыв о Мицкевиче московского генерал-губернатора⁵. На короткий срок “Конрад Валленрод” не подвергся цензурному запрету, его фрагменты, а также полный русский перевод были в России напечатаны.

¹ Киреевский И. Обозрение русской словесности 1829 года // Денница. 1830. С. LXXI.

² Адам Мицкевич в русской печати 1825–1955: Библиографические материалы. М.; Л., 1957.

³ Лемке М. Николаевские жандармы и литература 1826–1855. СПб., 1908; Bekkier J. Mickiewicz i carska cenzura // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. 1956. Nr 1/14. S. 151–178.

⁴ Fiszman S. Z problematyki pobytu Mickiewicza w Rosji // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. 1956. Nr 1/14. S. 3–52; Fiszman S. Archiwalia Mickiewicowskie, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. S. 100–134; Inglot M. Carska cenzura w latach 1831–1850 wobec arcydzieł literatury polskiej // Ze skarbcia kultury. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. Zesz. 17. S. 100–134.

⁵ См.: Bekkier J. Mickiewicz i carska cenzura.

В России также печатались фрагменты II и IV частей “Дзядов”. Однако совершенно неизвестной оставалась изданная после выезда из России III часть поэмы, о которой по случаю издания четвертого и пятого томов поэзии Мицкевича в Париже в январе 1833 г. писал “Московский телеграф” Николая Полевого, близкого знакомого польского поэта. В краткой заметке журнал обращал внимание читателей на четвертый том, ссылаясь на “письмо одного из мицкевичевых друзей из Львова”: “Передо мною полный сборник сочинений Мицкевича, которые составят несколько толстых томов. Более всех должен быть заниматель и важен том IV: он составит новую эпоху славы поэта. До сих пор вы знали произведения Мицкевича-юноши, теперь узнаете произведения мужа — мужа в совершенной зрелости и могущество гения”⁶. Дальше сообщалось, что Мицкевич напечатал продолжения уже ранее написанных сочинений, что указывало на продолжение поэмы “Дзяды”. Таким образом “Московский телеграф” опередил запрещение цензуры и обратил внимание русских читателей на политическое произведение польского поэта. Царская цензура получила известие о “Дзядах” несколькими месяцами позже. Об отношении к “Дзядам” цензуры писали А. Краусгар⁷ и М. Инглот⁸. Дополнением являются найденные мной в архиве в Москве документы, т. е. рапорт наместника из Варшавы, направленный Бенкendorфу: “В Париже вышел IV том сочинений Адама Мицкевича, наполненный оскорбительными дерзостями против Российского Правительства...” Называются отдельные заглавия вступления. Донос Паскевича кончался выводом: “Во всех сих пьесах изверг неблагодарности Мицкевич излил всю адскую желчь из ничтожной души своей и сердца. Низость общего характера народного, ложь и подлые вымыслы, суть достоинства пьес, — они писаны отпущенником — облагодетельствованным! Вместо заслуженной казни, — великодушие даровало ему свободу; чем он платит за оную? Клеветами исступленника!”⁹

В донесении указывается также на слова, обращенные к русским друзьям — Бестужеву и Рылееву, приводится их русский перевод: “Познайте по гласу сему; пока я был в оковах и др.”¹⁰. Такой приговор привел к переоценке взгляда на творчество Мицкевича. Однако, что характерно, официальный запрет всего творчества Мицкевича в России относится к 1834 г., когда из канцелярии Паскевича поступил очередной рапорт, повторяющий

⁶ Смесь. О новых сочинениях Мицкевича // Московский телеграф. 1833, Ч. 49. № 1. Янв. С. 181.

⁷ Kraushar A. Z archiwum b. trzeciego wydziału w Petersburgu. Warszawa, 1906.

⁸ Ingłot M. Carska cenzura w Rosji...

⁹ ЦГИАМ, ф. 109, № 2, ед. хр. 108. Письмо наместника Царства Польского. Выдержка из материалов в польском переводе была помещена мной в кн.: Kucharska E. Literatura polska w Rosji w latach 1830–1848. Opole, 1967.

¹⁰ Там же.

мнение Новосильцева о “Конраде Валленроде” с прибавлением, что поэма повлияла на вспышку восстания в Царстве Польском в 1830 г. С этого момента запрещению подвергались не только произведения Мицкевича, но со страниц журналов и газет вычеркивались упоминания о поэте и его творениях. Заграничная цензура запрещала ввозить сборники польских произведений, в которых упоминалось имя Мицкевича. Так, в 1839 г. был запрещен сборник литовских песен, переведенных и изданных ксендзом Юцевичем (Юцявичусом), так как “предисловие к этим песням сочинено в духе предосудительном”¹¹. Эта “предосудительность” заключалась в том, что издатель “хвалит труды Бродинского, Ходзыки и Мицкевича по части поэзии — труды, осужденные уже цензурою”¹². Цензура подчеркивала, что также сами песни, хотя описывают подвиги литовцев в древности, “возбуждают к оружию, против врагов или заключают намеки на угнетение Литвы. Конечно, тут относится дело до крестоносцев, немцев или татар; но весьма легко можно относить их и до наших времен, в каком случае при несовершенном успокоенном брожении умов в польских провинциях они могут производить невыгодное впечатление”¹³. На основании такой аргументации в резолюции цензора указывалось, что сборник “не может быть печатан” и следует “удержать оный при делах”¹⁴. Имя Мицкевича вычеркивалось из книг немецких¹⁵ и французских¹⁶, которые привозились в Россию частными лицами. Запрещен был сборник произведений польских авторов, потому что в нем выступали “сомнительные места о Мицкевиче, Немцевиче и Лелевеле, которых автор одобряет обучающемуся юношеству как новейших писателей, вероятно потому, что они более прочих возбуждали и поддерживали особенный дух польского патриотизма”¹⁷. Об отношении цензуры к поэту свидетельствует курьезный факт запрещения нот к переведенному на русский язык стихотворению “Сон”¹⁸.

¹¹ Санкт-Петербургский цензурный комитет, 1839, № 33.3. Донесение г. цензора надв. сов. Дукшинского, о рассмотренной им на польском языке рукописи под назв: “Древне-литовские песни”. Пер. кс. Юцевич.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦГАЛ, Комитет цензуры иностранной, ф. 779, журн. от 3 августа 1838, № 28; Bilder Conversations Lexicon fur deutsche Volk 1837 und 1838. Причиной запрета было имя Мицкевича. См. Kucharska E. Literatura polska...

¹⁶ ЦГАЛ, Комитет цензуры иностранной, ф. 779, журн. от 1 июля 1839, № 26; Esquisses Litteraires ou précis methodique de Litterature europeene par D. Devi, Paris. Причиной запрещения было указание на творчество Мицкевича. См.: Kucharska E. Literatura polska...

¹⁷ ЦГАЛ, Комитет цензуры иностранной, ф. 779, журн. от 1 февраля 1843, № 6; Nowe wypisy polskie. Gniezno, 1841. Т. 2.

¹⁸ ГИАМО (Государственный исторический архив Московского округа), ф. 31, № 3, д. № 14, оп. 1, 1842, 30 января, № 62; Ноты “Сон”, слова Мицкевича, перевод Ландфорта, музыка Толстого.

В 1839 г. главное управление цензуры, получив от цензуры иностранной, управляемой Красовским, резолюцию о запрещении томика поэзии Байрона в переводе Мицкевича, считало уместным “испросить в последствие времени Высочайшего, как поступить впредь с переводами Мицкевича позволительных иностранных сочинений”¹⁹. Резолюция царя от 27 ноября 1839 г. приводилась в протоколе Главного управления цензуры: “Ежели ни в книгах, ни в примечаниях переводчика ничего худого нет, то препятствия нет. Принять к должностному сведению”²⁰. Таким образом, разрешение на ввоз переводов Мицкевича в Россию давал сам царь.

Цензура запрещала не только произведения Мицкевича. Знакомство с поэтом и чтение его творений также были использованы для обвинений во время следствий по политическим процессам. Об этом свидетельствуют материалы по делу петрашевцев²¹. Нет ничего удивительного, что после запрещения большинство русских журналов прекратило печатание поэзии Мицкевича и отзывов о его творчестве.

Однако в период запрета не прекращает публикаций поэзии польского поэта “Москвитянин”, издававшийся “официальным” русским историком Михаилом Погодиным²². Журнал Погодина в период самых усиленных преследований цензуры в 40-х гг. печатает “Крымские сонеты” в переводах поклонника Мицкевича Николая Берга. Цензура вводилась в заблуждение, так как при этом не указывалось имя Мицкевича, а патриотический смысл заменялся введением слов о Руси или высказывания о Литве и Польше пропускались. Так, в сонете “Могила Потоцкой” слова: “Tam na północ ku Polsce świecą gwiazd gromady” Берг переводит: “Я видел там, от полдня к полуночи”²³. В сонете “Акерманские степи” строфа Мицкевича: “W takiej ciszy. Tak ucho natężam ciekawie, że słyszałbym głos z Litwy. Jedźmy, nikt nie woła.” Берг переводит: “В нем слышится знакомый сердцу шепот, Ax! это Русь мне голос подает”²⁴. Таких примеров можно привести много. Например, в 1854 г. Берг напечатал русскую версию сонета “К Неману”, начинающегося фразой: “О Волга-матушка, родимая река”²⁵, которая у Мицкевича звучала: “Niemnie, domowa rzeko moja”.

Преследования цензуры проявились также по отношению к эпопее “Пан Тадеуш”. Данные об отзыве на публикацию произведения найдены мной в

¹⁹ ЦГАЛ, Главное управление цензуры, ф. 772, 1839, 17 июля: Poezje lorda Byrona tłumaczone przez Adama Mickiewicza etc. w Paryżu 1835.

²⁰ Там же.

²¹ Лейкина-Свирская В. Дело петрашевцев. М.; Л., 1941. Т. 2.

²² Kucharska E. Michał Pogodina zainteresowania polskie. Warszawa; Wrocław, 1978.

²³ Берг Н. Могила Потоцкой в Бахчисарае // Москвитянин. 1846. № 3. С. 5.

²⁴ Берг Н. Акерманские степи // Москвитянин. 1846. № 3. С. 3.

²⁵ Берг Н. Сонет. О Волга-матушка, родимая река // Москвитянин. 1854. Т. 6. № 24. Кн. 2. С. 198.

рукописном отделе Пушкинского Дома, где хранится рукопись из архива “Русской старины”, переписанная рукой С. П. Никольского, сообщающего о запрете в Царстве Польском “Пана Тадеуша”. Приводится “секретное письмо Варшавского военного губернатора графа Ф. Нессельроде Е. А. Головину”. Нессельроде писал: “Милостивый Государь Евгений Александрович! Директор дипломатической канцелярии князя наместника по приказанию его светлости уведомил меня, что известный польский поэт Мицкевич издал недавно новую возмутительную поэму под названием Пан Падеуш [!] с тою целью, чтобы распространить оную между жителями Царства Польского и Галиции. Сочинение сие переведено лейпцигским доктором Шпациром на немецкий язык, а будет напечатано в Стутгарте книгопродавцом Котта. Как его светлости угодно, чтобы приняты были все меры к воспрепятствованию распространения означенного сочинения, то сделав подлежащее о сем распоряжение по подведомственным мне частям, я почитаю вместе с тем обязанностью сообщить о сем и вашему превосходительству”²⁶. В материалах имеется также комментарий о том, что в циркуляре, направленном Головиным военному ведомству, приводится письмо Нессельроде. Повторяется также ошибка в заглавии — “Пан Падеуш”. Дальше Никольский приводит добавочное распоряжение Головина: “...для того, чтобы выше наименованная поэма, ...могущая произвести весьма вредное на умы жителей влияние и возмутить их спокойствие, не проникла в пределы края каким бы то ни было путем, поручаю вам обратить особенное на нее внимание и сделать подведомственным вам властям соответствующие распоряжения. Если бы однако это сочинение оказалось у кого-либо, в книжных магазинах или у частных лиц, то вы не оставите немедленно таковое отобрать и представить мне”²⁷. Распоряжение было отправлено военным начальникам, а его следствием был тот факт, что в русской печати не появилось ни одного сообщения об издании эпопеи. Однако русские знакомились с произведением во время поездок на запад Европы, а возвращаясь, нелегально привозили на родину печатавшиеся произведения Мицкевича²⁸.

Запрет “Пана Тадеуша” в России не помешал Бергу, известному уже переводчику Мицкевича, обойти цензуру и напечатать отрывки эпопеи. В переводах, как и раньше, Берг Литву заменяет “русскими небесами” и “украинскими лесами”. Начало “Пана Тадеуша” звучит: “Украины дорогой дремучие леса! Вас ныне вспомнил я”. В “Посмертных записках Николая Васильевича Берга”, напечатанных в “Русской старине”²⁹, а также во вступ-

²⁶ Пушкинский Дом, ф. 265, оп. 2, № 1670. Архив журнала “Русская старина”.

²⁷ Там же.

²⁸ Barański Z. Literatura polska w Rosji na przełomie XIX–XX wieku. Wrocław, 1962.

²⁹ Посмертные записки Николая Васильевича Берга // Русская старина. 1890. № 2. С. 293–319; 1891. № 2. С. 229–279; 1891. № 3. С. 579–600; 1892. № 3. С. 633–652.

лении к полному переводу “Пана Тадеуша” (1875) Берг писал: “Литовские леса “ стали “украинскими лесами”, “облака Литвы” изменились в “родные небеса”. В то время публика так мало знала о Тадеуше, что если бы перевел его всего и издал за свое сочинение — весьма и весьма немногие заметили бы подлог. Цензора тоже ничего не знали. Когда “украинские леса” и “родные небеса” явились в печати — только одни поляки-студенты мне подмигивали и потирали руки... Какая-то малороссийская дама писала к одному из моих знакомых, в Москву: “Поблагодарите Берга за милое стихотворение о наших лесах, но та беда, что у нас *таких лесов нет*!”³⁰ Следует отметить, что Берг долгие годы работал над переводом “Пана Тадеуша”. Как писал в воспоминаниях, стал он его “настольной книгой”. После названных выше отрывков, напечатанных в “Москвитянине” в 1845 г., только в 1875-ом был опубликован полный перевод “Пана Тадеуша”³¹. Русский прекрасный перевод в начальных строках пропускает обращение к Литве: “Отчизна милая! подобна ты здоровью: тот истинной к тебе исполнится любовью, кто потерял тебя... в страданьях и борьбе, Отчизна милая, я плачу по тебе!”³²

Наряду с отрывками “Пана Тадеуша”, издаваемый Погодиным “Москвитянин” печатал и фрагменты парижских лекций Мицкевича, которые также были запрещены цензурой³³, однако только после первых публикаций в русских журналах.

Погодин принадлежал к поклонникам Мицкевича. В трудное время николаевской реакции неоднократно публично высказывался о нем с большой симпатией, посещалпольского поэта во время своих поездок за границу, а после его смерти написал письмо царю с просьбой помочь вдове и осиротевшим детям Мицкевича³⁴. Не случайно предупреждал историка цензор Никита Крылов в записках, найденных мной в Рукописном отделе Российской государственной библиотеки в Москве: “О Мицкевиче, почтеннейший Мих. Петр., думаю, говорить вам как православному русскому профессору небезопасно. Бог знает, что подумают. Вы с ним целый день, может быть, и больше, были прежде знакомы, объясняете выгодно причины его отступничества и т. д. А знаете ли, как Государь рассержен против него и Лелевеля??? Право, страшно... Подумайте. И какой злой демон влечет

³⁰ Берг Н. Как и когда сделан мною перевод “Тадеуша” // Берг Н. Пан Тадеуш, поэма А. Мицкевича. Варшава, 1875. С. XXII.

³¹ Берг Н. Пан Тадеуш, поэма А. Мицкевича; фрагменты произведения были опубликованы в “Москвитянине” в 1845 г. (№ 3, с. 16–19).

³² Берг Н. Пан Тадеуш... С. 4.

³³ ЦГААЛ, ф. 779, оп. 4, д. 28, Журнал цензуры иностранной, № 5, от 5 февраля 1845 г.: Kurs trzyletni.

³⁴ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. СПб., 1900; также: Kucharska E. Michała Pogodina zainteresowania polskie.

вас в Париж к отъяленным полякам! Экая простота!”³⁵. Эта записка и следующая были датированы 1841 г., а значит, перед публикацией в “Москвитянине” цикла “Крымских сонетов” и отрывков из “Пана Тадеуша”.

Цензура Николая I и после его смерти по-прежнему свирепствовала. Так, в 1861 г. был запрещен номер “Акционера” из-за мотто “Тихо всюду, глухо всюду, быть тут худу, быть тут худу”, указывающего на застой на международном рынке³⁶. Цитата была заимствована из II части “Дзядов”.

В архиве III Отделения полиции найдена довольно обширная переписка, связанная с планировавшейся в Варшаве лотереей литографий картин, изображающих жену Мицкевича и ее дочерей. Предполагаемая продажа была запрещена³⁷. Примеров преследований можно привести значительное число.

Цензурные гонения вызвали у видных представителей русской общественности попытки обойти цензуру и знакомить русских друзей с творчеством очень популярного в России поэта. Непреодолимая сила творений Мицкевича оставалась актуальной вопреки политическим бурям и раздорам. Интерес к поэзии польского певца проявился особенно ярко, когда в 1905 г. отмечалось пятидесятилетие со дня смерти Мицкевича, а цензурное гонение в период революции ослабело.

Мікалай Нікалаеў (Санкт-Пецярбург, Расія)

БЕЛАРУСКІ ПЕЦЯРБУРГІ АДАМ МІЦКЕВІЧ

Некалі даўно, калі Санкт-Пецярбург яшчэ называлі Ленінградам, у выдавецтве “Лениздат” выходзіла серыя “Славутыя людзі ў Пецярбургу – Петраградзе – Ленінградзе”. Вышлі кнігі пра паэта і мастака Тараса Шаўчэнку, архітэктара Агюста Монферана, кампазітара Міхаіла Глінку і многіх іншых. З таго часу (недзе з 1978 г.) я збіраю інфармацыю пра беларусаў у горадзе на Няве. Іх было шмат. Многія з іх дасягнулі значных поспехаў, высока падняліся, сталі вядомы, або, як кажуць, “здабылі сабе імя” — на службе, у навуцы, літаратуры, мастацтвах. Але напісаць аб іх цяжка, бо матэрыялаў (асабліва біографічных) не асабліва багата, а адной з праяў іх

³⁵ Записки, найденные в Рукописном отделе Российской государственной библиотеки в Москве цитируются в оригинале и польском переводе в кн.: Kucharska E. Michała Pogodina zainteresowania polskie.

³⁶ Bekkier J. Mickiewicz i carska cenzura.

³⁷ Исторический архив в Москве, ф. 111 0, № 209, 12/24 июня 1854, № 384, 30 июня 1854, № 488. О предложении сотрудника редактора журнала варшавского Вацлава Шимановского разыграть в лотерею картину, высланную ему женою Д. С. С. Малевскою в пользу изгнанника Адама Мицкевича.

беларускасці часта было самааднае служэнне рускай ці польскай ідэі. Сёння, у 1998 г., сярод іншых Беларусь адзначае юбілей палітыка, вучонага і паэта, майго зямляка, Адама Міцкевіча. На канферэнцыі яго памяці дарэчы будзе ўспомніць яго як прадстаўніка “Беларускага Пецярбурга”.

Беларусы ў старым Пецярбургу — гэта перш за ўсё тыя выхадцы з Вялікага Княства Літоўскага, якія або стала, або досьць доўга жылі ў паўночнай сталіцы. Вышэйшую адукцыю яны атрымалі, часцей за ўсё, на радзіме, у Віленскім універсітэце, а потым падаліся ў сталіцу імперыі з надзеяй зрабіць кар'еру: нехта як дзяржаўны чыноўнік, нехта як навукоўц, нехта як вайсковец.

Адам Міцкевіч тут выключэнне. Ён быў у Пецярбургу двойчы — першы раз прымусова, другі раз перад ад'ездам у эміграцыю, і абодва разы даволі непрацяглы час. Аднак значэнне прабывання А. Міцкевіча ў сталіцы Расійскай імперыі настолькі вялікае, што мы маем права з увагай разгледзець тутэйшы побыт таленавітага навагрудчаніна, а таксама і яго бліжэйшае акружэнне.

24 красавіка 1824 г. прафесар гісторыі віленскага універсітэта Іаахім Лялевель паручыўся за свайго былога студэнта А. Міцкевіча, і той быў вызвалены з турмы (муроў былога базыльянскага кляштара) пасля сямімесячнага зняволення. Выйшаўшы з-пад арышту, малады паэт у ліку 13 былых віленскіх студэнтаў павінен быў ехаць у Пецярбург, каб атрымаць “распределение на службу в далеких от Польши губерниях в званиях, соответственных приобретенным ими способностям”. У выніку Адам выбіраў, дзе бавіць час, — ці то на поўдні, у Адэсе і ў Крыме, ці то ў адной з Расійскіх сталіц — Москве. Пры гэтым не абцяжарваочы сябе штодзённай службай. Такая ўжо на той час была Расійская імперыя — яна высыпала палітычна неблаганадзейных з правінцыі ў сталіцы і давала ім хлеб.

7 лістапада 1824 г., на наступны дзень пасля самай вялікай (у папярэдній і будучай) гісторыі горада паводкі, Міцкевіч прыбыў у Пецярбург. Малюнкі страшнай катастрофы аказалі моцнае ўражанне на паэта: брудныя, занесенныя гразёй вуліцы, раскіданыя вадой дровы, дошкі, перакуленыя фурманкі, пранізлівы халодны вецер з мора, пахаванне 168 патанулых людзей і многіх соцень тапельцаў-коней і кароў. Яшчэ і сёння некаторыя дамы ў старой частцы горада маюць адзнаку аб узроўні вады у час той паводкі: дзве дошкі-меткі (па-руску і па-нямецку) на адным доме ў завулку Грыўцова паказваюць 1 м 55 см вышэй сучаснага тратуара, а фуршток ля Горнага інстытута — 4 м 21 см вышэй ардынара (значыць, вышэй узроўня мора).

Парыж — плён працы чалавечых рук ад веку,
Венецию стварыла боская рука,
Але напэўна кожны пагадзіцца,
Што Пецярбург пабудавала сатана, —

гэтая варожая для горада міцкевічаўская характарыстыка Пециярбурга была настолькі трапнай, што яе пазней падтрымалі многія рускія літаратары. Фактычна Міцкевіч пачаў плынь негатывізму ў пециярбургскім краязнаўстве: горад, пабудаваны на балоце і на касцях людзей, не можа быць добры. Апошняя кніга з такім ж высновамі выйшла зусім нядайна — у 1995 г.

Адаму не падабаўся Пециярбург, але Міцкевіч падабаўся Пециярбургу. Яго клікалі ў розныя дамы, частавалі, праслі выкананец вершаваныя імправізацыі, запрашалі ў тэатры і рэстараны. Новы, 1825 г., Міцкевіч і яго сябры Малеўскі і Яжоўскі сустракалі ў доме Бястужава на Васільеўскім востраве (7-я лінія, 18). У перапісцы Міцкевіча часта ўспамінаеца дом карэнага майстра Ёхера на Вялікай мяшчанская вуліцы, 78 (цяпер вул. Пляханава, 39).

Нітаванне часу і прасторы ў гісторыі часам набывае чароўныя формы. І зараз стаіць дом карэнага майстра Ёхера, у якім у час першага прыезду ў Пециярбург жыў Адам. Мемарыяльная дошка на ўзоруні другога паверха нагадвае аб гэтым. А дачка вядомага савецкага паэта Усевалада Раждзественскага, прафесар Мілена Усеваладаўна Раждзественская расказала мне, што карэнны майстар Ёхер прыходзіцца ёй далёкім продкам па мяцярынскай лініі... Сама Мілена Усеваладаўна некалі (у 1960-я гг.) удзельнічала ў археалагічных раскопках старажытнага Навагрудка...

У час другога прыезду А. Міцкевіч жыў у доме № 7 на Кадэцкай (цяпер З'ездадаўская) лініі Васільеўскага вострава. Тут яго наведваў Пушкін разам са сваім сардэчным прыяцелем, рэктарам універсітета Плятнёвым. Ці ўспаміналі ў размовах Навагрудак? — хутчэй за ўсё. Бо Пушкін потым напіша:

И там Мицкевич вдохновенный
Свою Литву воспоминал...

А для Адама Міцкевіча Літва — гэта перш за ўсё Навагрудак і Вільня...

6 снежня 1827 г. Міцкевіч прыехаў з Масквы ў Пециярбург у адпачынак на 28 дзён “па ўласных яго справах”. Аднак прабыў ён у сталіцы нашмат больш (ці не да мая). Бываў у розных дамах. Найболыш хіба ў доме купецкай удавы Пенцешавай (Італьянская вул., 15), дзе жыла Марыя Шыманоўская, сяброўка Міцкевіча, маці яго будучай жонкі Цэліны. Праз нейкі час дом перайшоў ва ўласнасць балерыне Аўдоцці Істомінай.

Уплыў Міцкевіча на суайчыннікаў у Пециярбургу быў велізарны і неадназначны. Вылучым сярод землякоў двух, хто займаўся літаратурай. Сябра Адама — Фадзей Булгарын і вораг — Іосіф Сянкоўскі.

Сябра

Тадэвуш Булгарын нарадзіўся 24 чэрвеня 1789 г. у Мінскім павеце, недалёка ад Ушачаў, у сям'і шляхціца. Пасля пераезду ў Санкт-Пециярбург

працаўаў як журналіст і пісьменнік. Часта падпісваўся крыптанімам “Ф. Б.”. У 1825–1859 гг. выдаваў газету “Северная пчела”, у 1822–1828 гг. — часопіс “Северный архив”, у 1825–1839 гг. — “Сын отечества”. Аўтар раманаў “Іван Выжыгін” (1829) і “Пётр Іванавіч Выжыгін” (1831). Як літаратурны крытык Булгарын выступаў супраць Пушкіна, Гогаля, Бялінскага і рэалістычнага накірунку, які называў у адным з артыкулаў “натурыальны школай”. Сябра Аляксандра Грыбаедава і Адама Міцкевіча. Працаўтасць Тадэвуша праявілася ў колькасці таго, што ён напісаў: збор твораў (далёка не поўны, надрукаваны ў Санкт-Пецярбургу ў 1839–1844 гг.) налічвае сем тамоў.

Міцкевіч пісаў Францішку Малеўскаму з Рыма 2 лютага 1830 г.: “...пану Тадэвушу кланяйся. [...] Скажы пану Тадэвушу, што яго “Выжыгін” у рускіх дам у вялікай пашане”. Частка расійскіх літаратарав, праўда, не любіла Булгарына ўсёй душой, усім сэрцам... П. Вяземскі выказаў гэта ў эпіграме:

Двойной присяго играя,
Поляк в двойную цель попал:
Он Польшу спас от негодия
И русских братством запятал.

Калі ў пачатку другога радка замест няправільна ўжытага “поляк” паставіць, напрыклад, імя Фадей, то атрымаецца зусім не кампліментарны вобраз “беларуса ў Пецярбургу”. Пра Міцкевіча так, як пра прыяцеля-суайчынніка, не пісалі, у горшым выпадку імкнуліся маўчаць... Яго вобраз быў трошку іншы.

Вораг

Таленавіты ўсходзінавец, прафесар арабістыкі Іосіф Сянкоўскі быў адзіным прафесарам Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта, які ведаў Усход не па кнігах, а па ўласных уражаннях. Яго лекцыі былі бліскучымі, яго почырк (што вельмі важна для арабіста) — каліграфічны. Яго дзеянасць узмацніла “арыенталізм” у рускай літаратуре. На жаль, заняткі літаратурай (як пісьменніцтвам, так і выдавецтвам) так захапілі Сянкоўскага, што арабістыка ад гэтага траціла: “Сянкоўскі даволі рэдка бывае на лекцыях”, — пісаў Чарнышэўскі свайму саратаўскаму настаўніку, арыенталісту Саблукову, які рэкамендаваў яму паглядзець на славутага вучонага.

Іосіф (Юліян) Іванавіч Сянкоўскі нарадзіўся ў шляхецкай сям'і з Віленскага павета 19(31) сакавіка 1800 г. Закончыў Віленскі ўніверсітэт (1819), пасля чаго падарожнічаў па Усходзе. У 1822–1847 гг. прафесар ўніверсітэта ў Санкт-Пецярбургу; адзін з заснавальнікаў расійскага ўсходазнаўства. Член-карэспандэнт Пецярбургскай АН (1828). У 1834–1947 гг. (намінальна да 1856) рэдактар часопіса “Бібліотека для чтения”, у якім друкаваў пад псеўданімам Барон Брамбеус свае аповесці (“усходнія”, свецкія, бытавыя, сатырычныя, навукова-філасофскія). Меў талент, эрудыцыю, лёгкае

пяро. Трымаўся канцэпцыі “чыстага мастацтва”, адмоўна ставіўся да рэалістычнага накірунку ў літаратуры. Памёр у Пецярбургу ў сакавіку 1858 г. збор яго твораў (выйшаў у Пецярбургу ў 1858–1859 гг.) налічвае дзесяць тамоў. Асаба настолькі цікавая і неардынарная, што да сёння аб ім пішуцца даследчыцкія манаграфіі ў розных краінах¹.

Адам Міцкевіч пазнаёміўся з Сянкоўскім у 1824 г., у час свайго першага наведвання Пецярбурга. У лісце да Іаахіма Лялевеля ад 16(28) студзеня 1829 г. з Пецярбурга пісаў: “...Тадэвуш [Фадзей Булгарын, рэдагаваў “Северную пчелу”, у якой друкавалася рэцэнзія Лялевеля на “Историю Государства Российского” Карамзіна] вельмі задаволены абранным [у члены варшаўскага Таварыства прыяцеляў навук]; раней ён рабіў або пісаў усялякае глупства, а цяпер ён нязменна добразычлівы, таму добра, што яго прынялі. Я размаўляў нядаўна аб працягуту рэцэнзіі Карамзіна; здаецца, затрымцы яе дзейсна спрыяй ѿ сп. Арыенталіст [Ю. Сянкоўскі], даказываючы, што ў ёй няма сэнсу. З гэтым Арыенталістам, паўтараю, табе не варта падтрымліваць ніякіх пісьмовых зносін, хіба што літаратурныя. Самыя абыякавыя. Тоё, што з ім сталася, праўдзівей, тоё, што ў ім адкрылася, пераўышло нават мае меркаванні”. Ці ведаў Міцкевіч, пішучы гэты ліст, што Сянкоўскі быў адным з вучняў прафесара Лялевеля, адным з лепшых вучняў свайго выпуску, на замежнае падарожжа якога ўся Вільна збірала грошы? Можа, ведаў і раўнаваў, зайдзросціў? Ці не знайшоў падыходу да земляка, агульнай мовы? Агульнай магла быць беларуская, але адзін з іх лічыўся за польскага, а другі — за рускага пісьменніка... Напэўна, не мог не зачапіць Міцкевіча даклад, які зрабіў “обер-старшыня бунтаў і рэвалюцый Астарат” галоўнаму Сатане ў сатыры Сянкоўскага “Вялікі выхад у Сатаны” (рэакцыя Арыенталіста на паўстанне 1831 г.): “Ніколі яшчэ не здаралася мне так добра падмануць людзей, як у гэтай справе: але, праўду кажучы, ніколі і не трапляўся мне народ такі легкаверны. Я так лоўка падбухторыў іх, закруціў ім галаву, заблытаў усякае разуменне, што яны біліся як вар’яты на працягу некалькіх месяцаў, каналі, гінулі і зараз яшчэ не могуць даць сабе розуму, за што біліся і чаго хацелі...”

— Бардзо добжэ! — прамовіў Сатана, які сабаку з’еў на ўсіх мовах”.

Міцкевіч у Польшчу ў час паўстання не паехаў і “як вар’ят” не біўся. Ён не паддаўся на падман Астарат, можа, ён сам ў гэтай справе быў Астаратам?

А. Міцкевіч быў першым вядомым нам навагрудцам, які пазнаёміўся з Пецярбургам. Пазней славутымі пецярбуржцамі сталі шляхціц Антон Мухлінскі з Валеўкі — прафесар турэцкай мовы, першы дэкан усходнягага

¹ Каверин В. А. Барон Брамбеус. М., 1966; Pedrotti L. J. J. Sękowski. The genesis of a literary alien. Berkley; Los Angeles, 1965.

факультэта, Барыс Тураеў з Навагрудка, пачынальнік расійскай егітalogіі, акадэмік, а таксама і сын навагрудскага рабіна Абрам Гаркавы (Гаркаві), які праславіўся і як арабіст, і як гебраіст, складальнік каталога самарыцянскіх рукапісаў Імператарскай Публічнай бібліятэкі. Славутыя шляхціц-паляк, шляхціц-татарын, сірата па рускім чыноўніку, і габрэй. Навагрудцы. Беларусы ў Пецярбургу.

Санкт-Пецярбург А. Міцкевіч за радзіму не лічыў і пакідаў назаўсёды без шкадавання. Напярэдадні ад'езду за мяжу, вечарам 13 мая, ён быў у тэатры... Астатнія з вышэй упіманутых асоб прыедуць у паўночную сталіцу кryху пазней.

Andrzej Nowak (Kraków, Polska)

ADAM MICKIEWICZ I WIELKA EMIGRACJA: SPORY O ROSJĘ

Dla polskiej emigracji, zrodzonej przez kleksę powstania listopadowego, Rosja była problemem politycznym numer jeden. Jak zmierzyć się z państwem, które ponosiło главную odpowiedzialność za wymazanie Rzeczypospolitej z mapy, rozciągnęło swoje panowanie na 4/5 jej przedrozbiorowego terytorium, i oto właśnie, po raz kolejny, rzuciało próbującą znowu powstać Polskę na kolana? Jak rozbić rosyjskie imperium, carskie więzienie narodów i jak odbudować, bez łaski cara, Rzeczpospolitą w jej dawnych, historycznych granicach na Dnieprze i Dźwinie? Jak uświadomić Zachodowi, publicznej opinii, rządom, ludom zachodniej Europy niebezpieczeństwo płynące z polityki Północnego mocarstwa, polityki, której Polska jest najważniejszą, najboleśniej doświadczoną, ale z pewnością nie ostatnią ofiarą? Oto podstawowe pytania, wokół których koncentrowała się refleksja przytłaczającej większości polistopadowych emigrantów, pisma kilkuset używających w jej dziesięciotysięcznym gronie pióra publicystów. Polityczne doświadczenie polskich spotkań z rosyjskim imperium, od czasów Piotra, poprzez Katarzynę, aż do Mikołaja, problem walki o polską niepodległość — to były dwa główne wektory, zgodnie z którymi rozwijała się myśl Wielkiej Emigracji o Rosji. Napięcie konfliktu z państwem carów było na tyle silne, iż każda nowa idea, każdy nowy pogląd, jaki pojawiwał się w kręgu tej najdrażliwszej, najbardziej dojmującej dla Polaków problematyki, traktowane były w kategoriach nie prawdy i fałszu, ale raczej wierności i zdrady. Za zdrajców uznani zostali ci nieliczni, którzy, jak Adam Gurowski, Michał Kubrakiewicz, Waclaw Jabłonowski, z rozmaicie motywowanych powodów zdecydowali się pomyśleć o Rosji inaczej, odrzucając historyczny i aktualny, emigracyjny kontekst wiecznego, “nieprzepartego” sporu. Ich motywy miały jednoznacznie polityczny charakter: wybór silniejszego, dającego nadzieję na realizację uniwersal-

nej misji politycznej partnera (jak w przypadku Gurowskiego), uznanie większego wroga w obu germanckich zaborcach (jak w przypadku Kubrakiewicza), czy wreszcie dostrzeżenie w Rosji ostatniej zapory przeciw demokratyczno-liberalnej zgniliźnie Zachodu (jak w przypadku monarchisty Jabłonowskiego). Równie jednoznacznie, stanowczo, zostały odrzucone przez emigrację, wierną przyjetej przez siebie misji strażniczki idei narodowej niepodległości¹.

Adam Mickiewicz jak nikt inny przyczynił się siłą swej twórczej osobowości do utrwalenia takiego właśnie rozumienia przez Wielką Emigrację własnego jej znaczenia, a zarazem do wpisania weń określonego obrazu Rosji: przerażającego, okrutnego, odwiecznego wroga. Tego obrazu, który utrwalony został w strofach *Reduty Ordona*, na kartach *Ustępów "Dziadów"* części III, w publicystyce "Pielgrzyma Polskiego". Ale przecież Mickiewicz jednocześnie, jak nikt inny, w skali całej myśli polskiej XIX wieku, podjął próbę przezwyciężenia ograniczeń, jakie narzucała jej wobec Rosji polityka. Mickiewicz podjął próbę wyprowadzenia stosunku Polski do Rosji, Polaków do Rosjan poza obręb zagadnienia walki o polityczną niepodległość, o utrzymanie tradycyjnie rozumianej tożsamości narodowej nawet i postawienia tego zagadnienia na płaszczyźnie moralnej, a nawet więcej — religijnej. Ranga problemu stosunku wobec Rosji, jego drażliwość stała się dla Mickiewicza — profetycznego wykładowcy literatur słowiańskich z College de France, ducha-inspiratora Koła Sprawy Bożej Andrzeja Towiańskiego — bodźcem do wyboru tej właśnie a nie innej kwestii na sprawdzian dojrzałości duchowej Polaków. Napięcie między polityką a meta-polityką wyznacza główny rytm budowania Mickiewiczowskiej wizji Rosji na wychodźstwie, a zarazem Mickiewiczowskiego sporu z emigracją w tej materii.

Pierwsze związane z Rosją wystąpienia Mickiewicza na emigracji wpisały się w ten nurt myśli demokratycznej wychodźstwa, któremu patronował dawny profesor poety z Wilna — Joachim Lelewel. Cechą charakterystyczną tego nurtu było połączenie idei niepartykularyzmu wolności z przekonaniem o szczególnym posłannictwie Polski w jej szerzeniu. Biblią tego kierunku polskiej myśli stały się ogłoszone krótko po przybyciu Mickiewicza do Paryża (jesienią 1832 roku) *Księgi Narodu i Pielgrzymstwa polskiego*. Wątki moralne w programie, jaki stawał przed Polską Mickiewicz, wysuwały się już tutaj na pierwsze miejsce. Wobec Rosji wyrastała z tego programu idea apostolstwa ofiary, moralnego przykładu. W *Księgach*, na obraz Rosji, jaka jest: kraju niewoli, jakie "nie było nigdy na świecie prócz Rzymu", kraju — dziegowego kata Polski, Mickiewicz nakładał postulatywną wizję Rosji, jaka być powinna: Rosji odrodzonej. Etyczna konsekwencja *Ksiąg* nakazywała włączenie narodu rosyjskiego w kraj "przyszłego połączenia wszystkich ludów chrześcijańskich w imię Wiary i Wol-

¹ Szerzej na ten temat zob.: A. Nowak, Między carem a rewolucją. Studium politycznej wyobraźni i postaw Wielkiej Emigracji wobec Rosji (1831–1849), Warszawa, 1994, s. 221–266; tenże, Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku, Kraków, 1998, s. 69–124.

ności”². Stawiał jednak Mickiewicz sprawę dla polskich emigrantów jasno: bez polskiej zasługi moralnej i politycznego wpływu Rosja nie może się odrodzić. Wiarę w polskie posłannictwo względem rosyjskiego narodu potwierdziły najszybciej plany wydania *Ksiąg* w tłumaczeniu rosyjskim, równolegle z pierwszymi przekładami na francuski i niemiecki³. Wewnętrzna logika owej wiary przyznawała ludowi rosyjskiemu rolę ślepego narzędzia caratu, choć “najśroźszego”, to zarazem “najgłupszego z siepaczy” Polski (*Widzenie księdza Piotra w Dziadach* cz. III), który w przeciwieństwie do “zła wyrozumowanego” leżącego na Zachodzie (co z kolei tak silnie podkreśliły *Księgi*), może być szczególnie wdzięcznym w swej prostocie ducha obiektem moralnej czy politycznej misji. Obok wizji rewolucyjnego braterstwa ludów, określonego głównie w opozycji do caratu, obok ideału polskiej misji wolnościowej, trzecim składnikiem prezentowanego przez Mickiewicza w pierwszych latach emigracji myślenia o Rosji jest jej wizerunek jako kraju — “białej karty”. Wprowadzona przez Mickiewicza w *Ustępie III* cz. *Dziadów* metafora w istocie najlepiej oddaje ten sposób ujęcia problemu rosyjskiego w polskiej myśli romantycznej, który zrodził się z zespolenia uniwersalizmu przyjetej idei wolnościowej z doświadczeniem narodowej tradycji, z siłą utrwalonego w niej stereotypu w odniesieniu do Rosji. Pierwszą przesłanką wizerunku Rosji — “białej karty”, obecnego oczywiście w tradycji polskiej myśli politycznej i przed jego literackim zobrazowaniem przez Mickiewicza, jest dualistyczna wizja samej Rosji, rozbitej na wrogi carat i, potencjalnie przynajmniej, zdolny stać się ideowym sojusznikiem lud rosyjski. Drugą przesłanką jest przekonanie o dotychczasowej bierności historycznej — a zatem nieodpowiedzialności ludu rosyjskiego za historię rosyjskiego państwa. Obie przesłanki razem pozwalały odium popełnionych na Polsce zbrodni, cały ciężar zaborczo-niewolniczej tradycji przerzucić z Rosji-narodu na Rosję-carat, a zarazem przedstawiały tę pierwszą jako pole czekające pod polski zasiew wolności. Na podstawie takich założeń dało się obronić najbardziej nawet miażdżący krytykę rosyjskiej tradycji i współczesności, gdyż miała ona w istocie godzić zawsze w historię i teraźniejsze oblicze caratu, do ludu rosyjskiego bowiem w tym schemacie należy wyłącznie przeszłość. Jedynie na takiej podstawie mógł

² Por.: *Księgi Narodu i Pielgrzymstwa polskiego*, w: A. Mickiewicz, Dzieła, Wyd. Jubileuszowe, Warszawa, 1955, t. 6, s. 49. Zob. również dwa podstawowe opracowania ideowej zawartości *Ksiąg*, dające również przegląd ich recepcji w środowisku emigracyjnym: S. Pigoń, O “Księgach Narodu i Pielgrzymstwa polskiego” A. Mickiewicza, Kraków, 1911, Z. Stefanowska, Historia i profecja. Studium o “Księgach Narodu i Pielgrzymstwa polskiego” Adama Mickiewicza, Warszawa, 1962.

³ Przełożył *Księgi* na język rosyjski już z początkiem 1833 r. kapitan Wincenty Rudnicki. Zamierzone wydanie — prawdopodobnie pod auspicjami paryskiego Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich, gdyż w jego aktach znajduje się właśnie korespondencja na ten temat — nie ukazało się ostatecznie, a sam tekst tłumaczenia nie dochował się (zob. M. Dernałowicz, Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Od “Dziadów” części trzeciej do “Pana Tadeusza”, Warszawa, 1966, s. 161–163).

Mickiewicz cały *Ustęp III cz. Dziadów* zadedykować przyjaciółom Moskalom, a recenzja “Pielgrzyma Polskiego” z tego utworu wyrazić mogła przekonanie, iż “jeśli [...] Mickiewicz przemawia tu często tonem ostrej satyry, to jedynie dla otwarcia oczu zaślepionemu narodowi”; mogła zaznaczyć nadzieję, iż “nieprzesadny i czujący swą godność Rosjanin przeczyta to dzieło ze łzami w oczach”⁴.

Podobnie jak obrazy Rosji z *Ustępu III cz. Dziadów*, również tworząca ostrą dychotomię Polski i Rosji publicystyka Mickiewicza z “Pielgrzyma Polskiego” nie była bynajmniej sprzeczna z zarysowanym w *Księgach* przesłaniem przewyciężenia owej dychotomii poprzez polskie apostolstwo wolności. Wysublimowane poczucie polskiego ideału — traktowanego wszakże nie jako apologia stanu realnego, ale raczej jako wielkie zadanie Polski i szczególnie emigracji, z reguły pojawiało się na kartach “Pielgrzyma” w kontraste z wizerunkiem caratu jako najniebezpieczniejszego nieprzyjaciela woźnicy, swego rodzaju antytezy Polski w ideowym pejzażu Europy. Walka między partiami “gabinetów i ludu”, “dawnego porządku i nowych potrzeb”, wchodząca w decydującą, ostatnią fazę ogniskuje się w starciu dwóch partii: “polskiej” i “moskiewskiej”. Jeśli znaczącym rysem historycznego rozwoju Polski miał być jego pokojowy, pozbawiony podbojów charakter, to zasadniczą cechą carskiego systemu jest w ujęciu “Pielgrzyma” przemoc i kłamstwo, imperialna ekspansja i obezwładniająca przeciwników propaganda jako jej narzędzie⁵. Zarysowany grubą, czarną kreską obraz caratu, coraz mocniej ciążącego nad horyzontem europejskiej wolności i cywilizacji, stanowił idealne tło dla przypomnienia historycznego, nie utraconego także współcześnie znaczenia Polski jako głównego obrońcy zagrożonych wartości. W Mickiewiczowskiej publicystyce Polska przybiera rolę przedmurza przeciwko sile “despoty petersburskiego”, przeciw “wschodniej i północnej dzicy”.

Nie ma jednak w tym ujęciu absolutyzacji przedziału Rosja — Europa. Wizja caratu jest bardziej figurą ideową niż inwektywą o konkretnej narodowej treści. Jeśli Mikołaj chce skorzystać z “zaburzeń wewnętrznych” w Europie, by rozwinąć w tym kierunku ekspansję swego imperium, to tylko dlatego, iż ufa w skuteczność przepaści, która oddziela jego państwo i poddane mu społeczeństwo od politycznych wyobrażeń Zachodu. W wizji Mickiewicza i całego inspirowanego przez nią kręgu emigracyjnej publicystyki związanego politycznie z inicjatywami Joachima Lelewela, tylko Polska może zasypać ową przepaść i tylko ona może doprowadzić do końca europejską rewolucję ludów. Rewolucja polityczna i moralna zatrzymana w połowie, na granicy carskiego imperium, byłaby po wy-

⁴ Zob. “Pielgrzym Polski”, 10 półark. z 13 I 1833 (“Zamojski”).

⁵ Zob. m.in. artykuły Mickiewicza w “Pielgrzymie Polskim” (z lutego–kwietnia 1833 r.): O partii polskiej; O dążeniu ludów Europy; Co nam wróżą wypadki na Wschodzie, O dziennikach katolickich francuskich pod względem sprawy polskiej; toż w: A. Mickiewicz, Dzieła, Wyd. jubileuszowe, Warszawa, 1955, t. 6.

czerpaniu swej siły tylko wygodnym dla caryzmu przygotowaniem jego przyszłych podbojów. Ostatecznym jej celem musi być wyzwolenie wszystkich narodów-ludów, w tym również rosyjskiego. Polska walka powinna być wolna od narodowej nienawiści, powinna być walką wyłącznie ze złem Rosji — to jest z caratem, polska ofiara — ofiarą za Rosję także. Rozerwane przez rządy despotyczne braterstwo narodów odzyskać musi “od Gibraltaru aż do Moskwy”⁶.

Politycznym dopełnieniem Mickiewiczowskiej wizji z “Pielgrzyma” i *Księga* stał się współdziałał poety w przygotowaniu przez lelewelski Komitet Narodowy Polski *Odezywy do Rosjan* z 1832 roku. W sporządzonym przez Mickiewicza projekcie pojawia się wyraźnie jeden jeszcze warty odnotowania (obecny także w *Ustępie III cz. Dziadów*) wątek: obciążenie winą za rozwój despotyzmu na rosyjskim gruncie obcych, niesłowiańskich, a germanickich i mongolskich żywiołów. Przypomnieć tu wypada, że Mickiewicz był od 6 sierpnia 1832 r. członkiem emigracyjnego Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich. W swej ustawie Towarzystwo zakładało ścisłe rozdzielenie “Rusi polskich” (*Russies polonaises*) od Moskwy; stawało sobie za cel podkreślanie historycznego związku Ukrainy i ziem litewsko-białoruskich z Polską, zbijanie tezy zagranicznej propagandy i oficjalnej historiografii carskiej o tożsamości owych ziem z Rosją. Uwypuklając rangę wpływów mongolskich czy też “fińskich”, a następnie germanickich w dziejach Rosji, Mickiewicz nie odcinał jej definitywne od Słowiańskiego, choć zdecydowanie odróżniał ją w ten sposób od “Rusi polskich”, to jest wraz z całą emigracją, całą ówczesną polską myślą polityczną uznawanych za trwale związane z Polską Ukrainę i Białorusią. W odróżnieniu od swego ucznia Leonarda Chodźki, czy później Franciszka Duchińskiego, widział Mickiewicz możliwość pozbycia się przez Rosję piętna zgubnych, “azjatyckich” czy także “germańskich” wpływów i pełnego powrotu do Słowiańskiego. I tu jednak powrót ten mógł się dokonać tylko za pośrednictwem Polski, za jej ofiarną pomocą.

Moralne zobowiązanie, program ufundowanej w odnowionym chrześcijaństwie wielkiej przemiany stosunków w Europie spotykał się w ten sposób w wizji Mickiewicza z tradycyjnym, zgodnym z ówczesnym rozumieniem polskich racji niepodległościowych widzeniem relacji między Polską a Rosją. Zgoda z Rosją — tak, ale po przyjęciu przez nią polskiej misji ideowej, po uznaniu polskiego starszeństwa w wolności; po uznaniu także trwałego związku ziem litewsko-ruskich dawnej Rzeczypospolitej z Polską. Na taki program, taką wizję gotowa była przystać większość polistopadowej emigracji. Obrazy Petersburga z

⁶ A. Mickiewicz, O dążeniu ludów Europy, “Pielgrzym Polski”, nr 3 z 24 IV 1833 r., toż w: A. Mickiewicz, Dzieła, Wyd. jubileuszowe, t. 6, s. 118. Na temat Mickiewiczowskiej wizji polsko-rosyjskiej walki, przedstawionej na łamach “Pielgrzyma” zob. m.in.: S. Pigoń, Dramat dziejowy polsko-rosyjski w ujęciu Mickiewicza, Kraków, 1935, K. Mężyński, Rosja w wykładach paryskich Mickiewicza, Poznań, 1938, s. 76–79.

Ustępu III cz. Dziadów, wyobrażenie caryzmu z “Pielgrzyma”, utrwały się w polskiej wyobraźni politycznej w zgodzie z wysuniętym także wspólnie przez Mickiewicza i Lelewela pod adresem Rosji hasłem walki za wolność naszą i waszą⁷. Krytyka wobec tej wizji formowała się w dwóch zdecydowanie odmiennych ośrodkach emigracyjnej myśli politycznej. Z jednej strony wychodziła ona z założeń swoistego egoizmu narodowego, które przeciwko ideom Mickiewicza i Lelewelskiego Komitetu wysunął Maurycy Mochnacki. Wykluczając jakiekolwiek poświęcenie dla sprawy wolności innych narodów, odrzucając sentymenty do słowiańskiej jedności — dawnej, teraźniejszej czy przyszłej, autor *Powstania narodu polskiego*, chciał karmić patriotyzm polski wizją fundamentalnego sporu nie tylko z caratem, ale z wszelką Rosją, z Rosją jako polityczną, obecną na mapie Europy całością. W wizji Mochnackiego, przyjętej przez także nie małą część emigracji i następnie polskiej myśli politycznej XIX wieku, obok niepodległej Polski nie mogło być miejsca dla rosyjskiego państwa. Spór o ziemie litewsko-ruskie nie mógł być rozstrzygnięty inaczej jak przez unicestwienie Polski, albo usunięcie Rosji do Azji. Racje polityki unieważniały w tej koncepcji wszelkie postulaty moralne wolnościowego uniwersalizmu. Próba godzenia obu tych płaszczyzn, jaką podjął w początku lat trzydziestych Mickiewicz, została stanowczo — w imię chłodnej kalkuacji politycznego rozumu — zakwestionowana⁸.

Z drugiej strony wizję Mickiewicza podważali z powodu przyjętej przez siebie ideologii założyciele Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, rywalizującego z ośrodkiem Lelewela o rząd dusz w masach tułactwa. Ostrze tej krytyki uderzało przede wszystkim we wpisany w Mickiewiczowską wizję rozwiązania polsko-rosyjskiego konfliktu pogląd o odrębnej, ufundowanej na katolicyzmie zasadzie narodowej Polski, o szczególnym, “organicznym” związku Polski z ideałami demokracji i wolności, który miał jej przydawać wyjątkową rangę wśród narodów Europy i legitymować jej moralno-polityczne przewodnictwo w Słowiańszczyźnie, wobec Rosji także. Ewentualna misja Polski wobec Rosji miała wynikać z oświecenioowej koncepcji braterstwa ludów, rozszerzającego kręgi wolności z centrum w Paryżu. By zaostrzyć krytykę wewnętrznych wrogów społecznych, obciążanych odpowiedzialnością również za klęskę listopadowego powstania, ideologowie wczesnego TDP, tacy jak Jan Czyński, Tadeusz Krępowiecki czy Adam Gurowski, gotowi byli także dla kon-

⁷ Zob. szerzej na ten temat: A. Nowak, Między carem a rewolucją..., s. 94–116; por. także: A. Nowak, Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921), Warszawa, 1995, s. 9–42.

⁸ Zob.: M. Mochnacki, Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, oprac. S. Kieniewicz, t. 1–2, Warszawa, 1984; tenże, Dzieła, t. 4 (zawierający poświęconą Rosji publicystykę Mochnackiego z okresu emigracji), Poznań, 1863; por. również: B. Łagowski, Filozofia polityczna Maurycego Mochnackiego, Kraków, 1981, A. Nowak, Między carem a rewolucją..., s. 129–148.

tratu podkreślić większą od polskiej szlachty dojrzałość polityczną rewolucjonistów rosyjskich uosobionych w przykładzie dekabrytów. Najbardziej radykalnie idee *Księgi Narodu* i "Pielgrzyma" podważył w tym kręgu Gurowski, który zaatakował nie tylko religijne motywowaną etykę ofiary narodowej, ale także, dzielone przez niemal wszystkich emigrantów, przekonanie o zasadniczym — również dla ułożenia stosunków z Rosją — znaczeniu odzyskania przez Polskę niepodległości. Polska niepodległość nie dźwignie sama ideałów ogólnoludzkiego postępu, nie jest więc w stanie nieść go także Rosjanom. Dopełnieniem tej głoszonej już w 1833 roku myśli Gurowskiego był dokonany przez niego prosty rachunek sił: Rosja w swym ogromie o ileż bardziej od rozbitej Polski ważyć może na szali uniwersalnych przeznaczeń ludzkości: wybierzmy więc Rosję! Wraz z tą konkluzją Gurowski przekroczył granicę narodowej zdrady, wykluczając się sam z emigracyjnej wspólnoty⁹.

Oddalająca się perspektywa wspólnego wystąpienia ludów w walce o wolność, doniesienia o konsekwentnych prześladowaniach polskości pod rosyjskim zaborem (zwłaszcza na spornych ziemiach litewsko-ruskich), wreszcie doświadczenie zdrady narodowej motywowanej nową ideologią — panslawizmem: wszystko to sprzyjało po 1834 roku umocnieniu się na emigracji stanowiska, któremu kanoniczny kształt nadał Maurycy Mochnacki. Praktycznie w tę stronę przesunęła się — gdy chodzi o nieprzejednany stosunek wobec Rosji — nawet publicystyka TDP. Od tej pory konfrontacja kolejnych prób stawiania przez Mickiewicza problemu Rosji i stosunków polsko-rosyjskich na ponadpolitycznej płaszczyźnie dokonywać się będzie w starciu z jedną wizją właśnie: wizją "nieprzepartego sporu" i towarzyszącym jej stereotypem Rosji — despotyczno-niewolniczej barbarii.

Polem najpoważniejszego starcia stała się mównica College de France, na którą wstąpił Mickiewicz, nowomianowany profesor katedry literatur słowiańskich, w grudniu 1840 roku. Nie sposób tutaj wyczerpać bogactwa wątków przedstawionej w Mickiewiczowskich wykładach wizji rosyjskiej historii, kultury i polityki, ich relacji w stosunku do Polski, a także do uniwersalnych idei ludzkości. Wymienimy tylko jej najistotniejsze i największe spory wśród współpracujących budzące punkty. Węzeł słowiańskiego dramatu zawiązał profesor od pierwszego wykładu. Rzucone przed publiczność College de France obrazy "wieczystej Tebайды", wszechprzejewiającej się walki polskiego i rosyjskiego geniuszu narodowego, zdawały się zrazu powtórzeniem czy kontynuacją wizji zmagań "partii polskiej" i "partii moskiewskiej", utrwalonej już na kartach "Pielgrzyma". Historia Rosji to proces rozwoju despotycznej władzy,

⁹ Por. m.in.: A. F. Grabski, Demokraci wobec wieszcza, w: tenże, Troski i nadzieje. Z dziejów polskiej myśli społecznej i politycznej XIX wieku, Łódź, 1981, s. 12–61 i 334–341; A. Nowak, Między carem a rewolucją..., s. 117–128 i 221–266; zob. także np.: J. Czyński, Cesarzewicz Konstanty i Joanna Grudzińska, czyli jakobini polscy, Warszawa, 1956, s. 404–406.

Polski — to dzieje wolności wcielonej w instytucje i obyczaje polityczne Rzeczypospolitej. Dodatkowemu wzmacnieniu ulega jeszcze sugestia siły fatalnego wpływu mongolsko-fińskich pierwiastków, które uformowały rosyjską filozofię polityczną: maksymalnej koncentracji maksymalnej władzy na maksymalnie dużym obszarze.

Coś jednak się zmieniło w interpretacji. Przystępując do wykładów w 1840 roku Mickiewicz po raz pierwszy spojrzał na Rosję oczami poszukiwacza wspólnej misji Słowian. Historyczny dualizm polsko-rosyjski nie został przez to zniszczony, zmieniał jednak zasadniczo swój sens. Polska i Rosja, ich tradycyjne polityczne i kulturowe tożsamości, przeciwstawiając się sobie, uzupełniały się zarazem w szerszym słowiańskim planie. Tropiąc w historii polską i rosyjską “ideę”, wypatrywał zatem Mickiewicz drogi do ich spotkania, próbował dzielić między nie wspólne, słowiańskie zadania. Język polski uznał za język literatury i konwersacji, język rosyjski — za język prawodawstwa i rozkazów. Komplementarność polskiej i rosyjskiej funkcji na uniwersalnym planie odważył się dostrzec także w wymiarze politycznym, dzieląc już w drugim wykładzie zasługę europejskiego przedmurza między Polaków, którzy zatrzymali “wylewy” tureckiej potegi, i Rosję, która przyjęła na siebie i odepuchnęła ostatecznie “wielkie hordy Północy” — inwazję Mongołów. Obok przerażenia nieludzkim okrucieństwem zbudowanego przez carów systemu politycznego, pojawia się fascynacja jego kreatywnymi możliwościami, symbolizowanymi najlepiej dziełem Piotra I.

Do końca drugiego kursu prelekcji paryskich Mickiewicz nie dawał odpowiedzi na pytanie o wspólną ideę, która miała ostatecznie przewyciążyć słowiański spór. Od początku wykładów dawał wszakże do zrozumienia, że do jej przyjęcia konieczna będzie zarówno wolnościowa “idea” polska, jak i carska, państwowotwórcza “idea” rosyjska. Wbrew opinii wielu badaczy recepcji paryskich wykładów, nie spotkanie z Towiańskim dopiero i otwarte ogłoszenie nowego mesjanizmu z katedry, ale już owa wyczuwalna od początku niejednoznaczność stanowiska wobec Rosji stała się zarzem zasadniczej i powszechnej niezgody wychodźstwa z nauczaniem Mickiewicza. Pod wrażeniem “nieortodoksyjnych” wzmianek o Rosji z pierwszych już kilku wykładów przeciw Mickiewiczowi wystąpili publicyści z całej emigracji, przede wszystkim jednak z obozu demokratycznego, który okopał się już na dobre w kręgu sformułowanych przez Mochnickiego założeń “nieprzepartego sporu” Polski i Rosji. Już po pięciu wykładach członek Centralizacji TDP, Henryk Jakubowski, wyliecał w liście do Seweryna Goszczyńskiego wszystkie punkty niezgody z profesorem: “Moskwa zgniotała barbarzyństwo tatarskie, Moskwa zasłużyła się cywilizacji, Moskwy język w Słowiańszczyźnie jest językiem rządowym, rozkazującym, a nasz, nasz! tradycyjny, [językiem] konwersacji! My nie mamy ani trybuny, ani praw, ani teatru narodowego, my stanowimy narodowość idealną, poetyczną. Przebóg, co to znaczy? Rosja wprowadza cywilizację do Słowiańszczyzny, Rosja Słowian

urządza..." Wkrótce zarzuty Jakubowskiego o jawnie proruską tendencję pierwszych wystąpień Mickiewicza z trybuny College de France powtórzył "Demokrata Polski". Próbujący ratować przyjaciela przed publicystyczną nagonką, poeta-ukrainofil Józef Bohdan Zaleski w charakterystyczny sposób starał się wy tłumaczyć jego niezrozumiałe dla emigracji pochwały pod adresem Rosji. Mickiewicz naprawdę nienawidzi Moskwy, a co dobrego pisze o Rosji to dotyczy "Rusi polskiej" — i stąd nie czujący tego rozróżnienia nasi politycy atakują Adama — pisał Zaleski. Trudno się było jednak ludzi dłu go. Drogi wieszczka i jego polskich słuchaczy rozechodziły się w College de France coraz wyraźniej¹⁰.

Próbkę wrażliwości emigracji na każdy niuans w określeniu wizerunku wroga — Rosji dał także J. B. Ostrowski na łamach "Nowej Polski": "Profesor polecający Słowianom poddać się prawu i władzy Moskwy może znaleźć ukazy: porywanie polskich dzieci, przenoszenie polskich rodzin do Syberii, dostawienie dziewczyn lubieżności Moskali, prześladowanie katolickich kościołów, zniesienie publicznej polskiej mowy i przeniesienie jej tylko do salonu — rozporządzenie, które mówi, że to, co Profesor wyrozumiał, Car moskiewski wykona! Salon dla polskiej mowy! Prawo i władza dla moskiewskiej!". To samo oburzenie przebiało z kart innych czasopism, ze stronic dwóch odrębnych broszur, którymi środowisko demokratyczne emigracji zareagowało na wykłady Mickiewicza: paszkwiu pióra Władysława Gołębiowskiego oraz poważniejszej w tonie, choć równie nieprzejednanej w tropieniu wszelkich objawów "sprzyjania Moskalom" broszury przypisywanej Wojciechowi Daraszowi, przywódcy TDP lat czterdziestych. Wśród wielu innych znalazł się w nich zarzut dotyczący samego faktu ukazywania przez Mickiewicza rosyjskiej kultury, jej wybitnych przejawów — od *Kroniki Nestora* do utworów Łomonosowa, Karamzina, Puszkina. Rosja jako kraj o tradycji i teraźniejszości zdominowanej przez despotyczną władzę nie mogła "wybić się" na kulturę, musiała pozostać w stanie barbarzyństwa, takiego właśnie, jakie sam Mickiewicz w *Ustępie Dziadów* cz. III opisał — sylogizm ten panował w emigracyjnej wyobraźni niemal niepodzielnie. W utrwalonym w niej obrazie tak teraźniejszości jak i całej przeszłości Rosji nie było miejsca na żaden element autonomiczny w stosunku do polsko-rosyjskiego konfliktu. (Moskwa jaka jest, nie może mieć literatury, ma tylko ogromne, zrabowane w Polsce biblioteki — pisała "Nowa Polska"). Każda ocena musiała być na tym obszarze sprawdzona pod kątem jej znaczenia z punktu widzenia walki Polski z Rosją, tradycji tej walki i jej określenia w kategoriach ideowej opozycji, opozycji "zasad" wolności i despotyzmu.

¹⁰ Zob. m. in.: Z. Makowiecka, Mickiewicz w College de France. Kronika życia i twórczości Mickiewicza, październik 1840 – maj 1844, Warszawa, 1968 [tu odnotowane glosy krytyki na pierwsze już wykłady Mickiewicza]; S. Goszczyński, Listy, oprac. S. Pigoń, Kraków, 1937, s. 116–117; W. Gołębiowski, Mickiewicz odsłoniony i towiańskczyna, Paryż, 1844; Mickiewicz de la littérature slave [broszura przypisywana W. Daraszowi], Paryż, 1845.

Paradoks pierwszych dwóch kursów prelekcji polegał na tym, iż Mickiewicz, przyjmując właśnie taką opozycję, wyrzekał się jednocześnie owego szczególnego polonocentrystmu w opisie Rosji i jej historii. Spotkanie z Towiańskim, które przypadło w okresie przerwy między I i II kursem (lipiec 1841 r.) nie tyle określiło na nowo, ile ustaliło obrany przez samego Mickiewicza już na wstępie wykładów kierunek rewizji narodowego dogmatu polsko-rosyjskiej walki. W polemice z emigracją profesor Mickiewicz bez udziału Towiańskiego mógł już dojść do przekonania, iż oglądając się wstecz, w przeszłość, nie można zbudować zadawalającego (obie strony — tj. polską i rosyjską) programu słowiańskiej jedności. Zmierzał zatem — nie tylko zresztą z tego powodu — do wyjścia poza исторię, ponad politykę. W osobie Towiańskiego, w jego poglądach znalazł medium interpretacji swych własnych wcześniejszych poszukiwań, zgodnych z owym kierunkiem¹¹.

Od końca drugiego kursu sprawa w Słowiańszczyźnie rozgrywa się już nie między Polską a Rosją, lecz między dwoma tymi narodami a Opatrznościowym, realizującym się przez całą Słowiańszczyznę, zamysłem odrodzenia ludzkości. Zagadnienie polsko-rosyjskiego konfliktu przenosi Mickiewicz w całości w sfere idei totalnej przemiany, uniwersalnej odnowy człowieka, w której polityka zastąpiona zostaje religią, w której zniesione zostają wszystkie dotychczasowe kolizje interesów i emocji narodowych. Z tego też powodu Mickiewicz odrzucił stanowczo wszelkie polityczne tylko projekty zamknięcia słowiańskiego sporu (w tym także związany z ruchem dekabrytów i ich taktycznym sojuszem z niepodległościową konspiracją polską). Miejsce, w którym wykuwa się zgoda Polaków i Rosjan, przezwyciężenie wiekowej wrogości, wskazał Mickiewicz na Sybirze — przy jednych taczkach, w jednej kopalni. Tu, w oderwaniu od świata, jego emocji i interesów, “jednych i drugich — głosił teraz Mickiewicz — przywiodła Opatrzność do szukania Pana wyższego ponad pana ziemskiego, do zespolenia się w jednym pragnieniu opieki Opatrzności” (X, s. 304). Tłumacząc ostatecznie głoszony przez siebie mesjanizm jako konieczność ofiary, śmierci i odrodzenia, wyjaśnił Mickiewicz dopiero do końca relacje między swoją wizją polskiej i rosyjskiej idei. Moc rosyjskiej władzy i bezgraniczne poddanie jej rosyjskiego społeczeństwa wytworzyły najpotężniejszy instrument działania w historii. Rosja przyjęła od spadkobierców Dżyngis chana “ton mongolski”, ton energii i rozkazu, od którego “ton” polski okazał się słabszy. Nie czym innym,

¹¹ Na temat spotkania Mickiewicza i Towiańskiego i wzajemnej ich inspiracji istnieje ogromna literatura, z której wymienić tutaj można jako najważniejsze pozycje m.in.: A. Sikora, Towiański i rozterki romantyzmu, wyd. 2, Warszawa 1984; K. Górskego, Mickiewicz-Towiański, Warszawa 1986; z wcześniejszych prac: S. Szpostański, Andrzej Towiański. Jego życie i nauka, Warszawa, 1938; J. Kallenbach, Towianizm na tle historycznym, Kraków, 1926; por. także zredagowany przez towiańczyków wybór materiałów: Współdział Adam Mickiewicza w sprawie Andrzeja Towiańskiego, t. 1–2, Paryż, 1877. Cytaty z wykładów podajemy dalej w tekście w nawiasach (numer tomu — cyfrą rzymską oraz numer strony — wg wydania jubileuszowego z 1955 r.).

jak różnicą owych “tonów” narodowych tłumaczył Mickiewicz ostateczny rezultat rywalizacji Rosji ze starą Rzecząpospolitą, przypieczętowanie kresu tej ostatniej zwycięstwem Suworowa nad Kościuszka (X, s. 275–276, XI, s. 420–423). Z użyciem frazeologii towiańczyków powiedzieć by można, iż z perspektywy całości wykładów Rosja jawi się jako “starszy brat wedle ziemi”. Polska, jako naród najwięcej cierpiący w Słowiańszczyźnie, miała prawo do “starszeństwa w duchu”, o tyle jednak tylko, o ile zdolna była wyrzec się nienawiści do braci-Rosjan. Polska idea religijno-wolnościowa potrzebuje rosyjskiej energii jednowładztwa. Rosyjska idea narodowa wyczerpuje się bez przyjęcia ducha wolności. Myślę się ci, głosił Mickiewicz, którzy powiadają, że “przyszła epoka ma przynieść zagładę Rosji” i “że losem Rosji jest stać się prowincją Polski [...] Rosja, nawet wedle Polaków, winna być wielka i silna, winna jednak ukształtować się podług nowych idei” (X, s. 422–423). Spotkanie przeznaczeń Polski i Rosji nastąpić miało w idei Męża, charyzmatycznego przywódcy, nowego Napoleona, “chrześcijańskiego Dżyngis chana”. Dysponując “tonem” równym rosyjskiemu odda go na służbę głoszonej przez Polskę wolności¹².

Piękną ideę pogrzebania słowiańskich waśni, budowania jutra bez obciążen dawnymi rachunkami krzywd, urazów i nienawiści Mickiewiczowskie prelekcje zarysowywały w atmosferze narastającego skandalu, który doprowadził ostatecznie do ich przerwania i poważnego nadszarnięcia autorytetu wieszczca w środowisku tułacznych współbraci. Od drugiej połowy 1841 roku niemal każdy miesiąc przynosił na emigracji coraz to nowe, bulwersujące pogłosy nauki Towiańskiego, a sam Mistrz Andrzej zaczął być podejrzewany coraz powszechniej o agenturalną po prostu prowienięcję swoich “objawień”. Rosja i car stanęli rzeczywiście w centrum podjętego w Kole Towiańskiego programu “porządkowania dziejów ducha”. Wedle nauki Towiańskiego, Bóg dla celów swoich związał z sobą dwa grzeszne narody, Polskę i Rosję, poddając pierwszą drugiej. Polska z ręki Boga powinna przyjąć bez skargi swoje położenie, powinna wyrzec się nienawiści do Rosji, która stała się w ten sposób decydującym sprawdzianem chrześcijańskiej dojrzałości polskich członków Koła Sprawy Bożej. Mickiewicz, zainspirowany podsuniętym przez Towiańskiego widokiem, dał się opanować obłędnej idei “nawrócenia” cara, przekonania Mikołaja I o potrzebie poddania Rosji w “karb Pański”, przyjęcia na doradcę “męża bożego” (czyli kogoś z Koła Towiańskiego). Filrosyjską, a nawet filocarską po prostu praktyczną tendencję towiańszczyzny ujawniło najpierw gremialne uczestnictwo uczniów mistrza Andrzeja w mszy za duszę cara

¹² Zob. wnikliwe analizy pojęcia “tonu” oraz wizji syntezy polskiej i rosyjskiej idei w wykładach Mickiewicza — m.in. u A. Walickiego, Adama Mickiewicz prelekcje paryskie, w: Polska myśl filozoficzna i społeczna, red. A. Walicki, t. 1 (1831–1863), Warszawa, 1973, s. 216–272; Z. Stefanowskiej, Próba zdrowego rozumu. Studia o Mickiewiczu, Warszawa, 1976, s. 149–159; A. Witkowskiej, Mickiewicz. Słowo i czyn, Warszawa, 1983, s. 253–257.

Aleksandra, 20 V 1843, a następnie sprawa zredagowanego przez Mickiewicza listu do Mikołaja I (odczytanego 29 XI 1844). Deklaracja miłości i braterstwa połączona ze slawizmem przekształciła się w liście w otwarte potępienie powstań przeciwko braciom–Rosjanom, w tezę, iż “rewolucje nie udają się Polakom”, są bowiem przeniewierstwem wobec idei czysto moralnego apostolstwa. Opierając się na wypowiedzianych także w wykładach założeniach list dodawał do nich praktyczną konkluzję w postaci apelu do Mikołaja, by ten przyjął “wezwanie Boże”, zjednoczył i zbawił Słowian — a przez nich cały świat. Jak celnie zauważała A. Witkowska, gdy uchylić frazeologię chrześcijańską, uzyskamy tutaj produkt polityczny niepokojąco podobny do pancellistycznych projektów caratu¹³.

List ostatecznie skompromitował zarysowany w końcowej fazie wykładów metapolityczny ideał polsko-rosyjskiej zgody. Okazał on bowiem oto swe całkiem praktyczne, polityczne konsekwencje, które dostrzec musiał każdy świadomy emigrant. Konsekwencje te, często w wyostrzonej formie, przedstawiły wszystkie niemal czasopisma Wielkiej Emigracji tego czasu. Dojrzały je najwybitniejsi twórcy wychodzącej literatury i myśli — od Zygmunta Krasickiego i Bronisława Trentowskiego po Joachima Lelewela czy przejściowego nawet członka Koła Towiańczyków Juliusza Słowackiego. W zderzeniu z rozpatrywaną na tle zagrożenia pancellizmem ideą Mickiewiczowską zgody braci-Słowian zaostrzeniu ulegał w emigracyjnej publicystyce schemat wiecznego dualizmu polsko-rosyjskiego. Najpoważniejsze pismo lewego skrzydła emigracji “Demokrata Polski” w konfrontacji z ideami wykładów paryskich przyjmowało wizerunek Polski — przedmurza europejskiej cywilizacji, gdzie stronę przeciwną stanowił już nie carat, ale Moskwa, w której wyobrażeniu tradycja despotyzmu i poddaństwa stopiła się w jedno z antycywiliacyjnym “azjatyzmem” i wręcz — domieszką krwi mongolskiej. Prowadziło to wprost do wykluczenia Rosji ze słowiańskiego kręgu. Odpowiadając na ideę unii Słowian i potrzeby przeszycieienia ich religijnych najpierw antagonizmów, publicysta “Demokraty Polskiego” stwierdził, iż mowa może być tutaj jedynie o pogodzeniu “Polaków i Rusinów [tj. Ukraińców i Białorusinów. — A. N.] — nie Moskali.” Karierę, paradoksalnie, zaczynała robić przyswojona za pośrednictwem wykładów Mickiewicza zbitka Rosji i “mongolizmu”... “Dążności Polaków i Rusinów — pisał publicysta “Demokraty Polskiego” — muszą się zgodzić, bo ich początek był spólny, lechicki [...], ale dążność moskiewska jest zupełnie odmienna, nie tylko nie lechicka, ale nawet nie słowiańska i nie chrześcijańska. [...] Mongoł pozost-

¹³ A. Witkowska, Wielkie stulecie Polaków, Warszawa, 1987, s. 123–124. Tekst listu do cara Mikołaja opublikowany został w zbiorze: Kilka aktów i dokumentów odnoszących się do działalności Andrzeja Towiańskiego, Rzym, 1898, cz. 1, s. 33–39. Szczegółową historię listu i związanych z nim kontrowersji daje Z. Makowiecka, Brat Adam. Kronika życia i twórczości Mickiewicza, maj 1844 – grudzień 1847, Warszawa, 1975, s. 26–109.

anie Mongołem, czy mówi po słowiańsku czy po chińsku, czy w cerkwi czy w pagodzie”¹⁴.

Próba założenia polsko-rosyjskiej zgody z góry niejako, z “Bożych względów” wpisanych w nową unię słowiańską, skończyła się fiaskiem. Emigracja odrzuciła naukę profesora Mickiewicza. Fragmenty z przekazanego przez Mickiewicza bogactwa przemyśleń i osobistych doświadczeń związanych z Rosją dostosowała do wypracowanego w powstańczej jeszcze i wychodźczej publicystyce oraz literaturze schematu widzenia polsko-rosyjskich stosunków, schematu konserwowanego nie zmienioną od klęski powstania sytuacją polityczną. Brat Adam pogardzić historią i polityką nie mógł bezkarnie. Poza nią, poza dane politycznego kontekstu myślenia emigracji o Rosji wyprowadzić mógł tylko garstkę współwyznawców doktryny mistrza Andrzeja. Co więcej, w ramach uformowanej w wykładach i w stosunkach z Towiańskim idealnej wizji sam siebie, a także Polskę i emigrację skażywał na praktyczną bierność. Tej konsekwencji nie mógł w dłuższej perspektywie przeoczyć. By ustrzec się pełna narodowego odstępcy i przełamać zarazem mesjanistyczne koncepcje wykładów w programie praktycznego działania Mickiewicz musiał powrócić do ogólnoenigmacjnych kondycji ujmowania stosunków między Polską a Rosją. 30 XI 1846 r. dokonał rozłamu w Kole Sprawy Bożej. Do nowoutworzonego, kierowanego przez poetę Koła wprowadzał stopniowo tematykę społeczno-polityczną, w jej centrum umieszczając sprawę polską. Nie bierna uległość — w imię chrześcijańskiej pokory, ale aktywny “opór światu” stawał się nowym zleceniem dla braci. Wraz z tym zmieniała się także postawa wobec rosyjskiego wyzwania. “My z Rosją nic nie zrobimy mówiąc jej o Słowiańszczyźnie, o miłości, o złaniu się Słowian. Trzeba Rosjanom pokazać, że dzisiaj w Polsce jest wyższy i czystszy ton niżeli w Rosji” — głosił teraz Mickiewicz¹⁵.

Uwypuklenie polskiej misji w Słowiańszczyźnie i zredukowanie Rosji do roli jej obiektu stanowiło osnowę publicystyki Mickiewiczowskiej z okresu “Pielgrzyma”, *Ksiąg Narodu* i *Odezwы do Rosjan*. Poeta wracał do tego ujęcia, które właśnie w dyskusji nad paryskimi prelekcjami, obok wizji “nieprzepartego sporu”, utwierdziło swoje miejsce w wyobraźni politycznej Wielkiej Emigracji, w wyobraźni politycznej Polaków. Znakomitą kontynuacją tego ujęcia stała się w 1849 roku publicystyka redagowanej przez Mickiewicza *“Trybuny Ludów”*.

Mickiewicz przyjął ostatecznie uznawane przez większość Wielkiej Emigracji uwarunkowania i cele niepodległościowej polityki, nie rezygnując jed-

¹⁴ Zagajenie kursu literatury słowiańskiej przez pana Cyprjana Roberta, “Demokrata Polski”, t. IX, nr 30 z 9 I 1847; por. także charakterystyczną w ujęciu kontrasta polskiego przedmurza i “azjatyzmu” odezwę TDP Demokracja polska do Europy, w: “Demokrata Polski”, t. IX, nr 31 z 16 I 1847. Szerzej na temat polemik z panslawistyczną tendencją wpisaną w naukę Towiańskiego zob. A. Nowak, Między carem a rewolucją, s. 296–304.

¹⁵ A. Mickiewicz, Przemówienie do braci, 27 II 1847, w: Mickiewicz, Dzieła, t. XIII, wyd. jubileuszowe, Warszawa, 1955, s. 191.

nak do końca z dążenia do wpisania w nią — zwłaszcza w kontekście problemu Rosji — inspiracji chrześcijańskiej, nadziei na uetycznienie polityki. W relacjach między Polską a Rosją chrześcijańska metapolityka nie miała już przekreślać polityki, ale miała stać się jej dopełnieniem. Nigdzie może wyraźniej nie odzwierciedlił się ten porządek aniżeli w ostatniej znanej wypowiedzi autora *Ksiąg Narodu* w kwestii stosunku do Rosji. Gdy trwała już wojna krymska, do Paryża przyjechał zainspirowany przez dyplomację rosyjską Tytus Działyński, by wysondować możliwości odcięcia Polaków od przeciwrosyjskiej w tym momencie polityki mocarstw zachodnich. 31 lipca 1855 roku Działyński spotkał się z grupką wybitnych przedstawicieli emigracji, wśród których był także Mickiewicz. On także zredagował na pismie odpowiedź na misję Działyńskiego. Jak zapisał jego słowa obecny na spotkaniu Teodor Morawski, Mickiewicz “wyraził mianowicie, że naród polski nie jest przejęty nienawiścią do ludu rosyjskiego, że w związku z nim widziałby najsielniejszą zaporę przeciwko zamachom najzawziętszego na plemię słowiańskie wroga [tj. Niemiec. — A. N.], że związek ten mógłby być początkiem nowej ery dla ludzkości, moralności, cywilizacji. Ale żeby tak było, związek opierać się powinien na sprawiedliwości, na szczerym uznaniu praw wzajemnych, a w szczególności na przyznaniu Polakom prawa do jestestwa, bycia, życia narodowego polskiego. Krótko mówiąc, Polak połączyłby się z Rosjaninem, ale pod warunkiem, że pozostanie Polakiem, a to nie w części dawnej Polski, lecz w całej dawnej, starożytniej Polsce. Póki to nie nastąpi, póty Polacy nie przestaną wiązać się z Zachodem”¹⁶.

Вячаслаў Швед (Гродна, Беларусь)

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ КАНЦА XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX ст. НА СТАРОНКАХ “КНІГ НАРОДА ПОЛЬСКАГА І ПІЛІГРЫМСТВА ПОЛЬСКАГА” АДАМА МІЦКЕВІЧА

У чэрвені 1832 г. Адам Міцкевіч пачаў у Дрэздене пісаць “Кнігі народа польскага і пілігрымства польскага”, а 4 снежня яны ўжо выйшлі ў Парыжы. “Кнігі народа польскага і пілігрымства польскага”, — пісаў М. Яструн, — тычыліся не толькі лёсу выгнаннікаў, іх жыцця і ролі, якую яны павінны будуць адыграць сярод іншаземцаў, — яны тычыліся таксама пытанняў вялікай палітыкі — сучаснай палітыкі існуючых кабінетаў, фонам

¹⁶ Zob.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 5630, s. 349-356 (sprawozdanie T. Morawskiego ze spotkania z T. Działyńskim; samo dyktowane w czasie spotkania pismo Mickiewicza nie dochowało się); por. także K. Kostanicz, Ostatnie lata Mickiewicza. Kronika życia i twórczości Mickiewicza, 1850–1855, Warszawa, 1978, s. 407–408.

іх была Еўропа, сістэмы яе ўрадаў і погляды яе філосафаў”¹. Сам А. Міцкевіч адзначаў, што “этая кнігі народа і пілігрымства польскага — не хлусня, але сабраны з польскай гісторыі, і з лістоў, і з апавяданняў, і з павучанняў палякаў, людзей веруючых і адданых айчыне, пакутнікаў, прыхільнікаў і паломнікаў. А некаторыя рэчы з Божай ласкі”².

“Кнігі...” былі прысвечаны раззброеным салдатам Лістападаўскага паўстання 1830–1831 гг., сабраным у лагерах Францыі, Германіі, Англіі, але “Евангелле Міцкевіча”, як іх называлі сучаснікі, актуальна і для сучаснага пакалення жыхароў Беларусі. Успомнім адну з прытчай Міцкевіча: “Не ўцякайце пад апеку князей, кіраўнікоў і мудрацоў чужаземных. Дурны той, хто ў бурлівы час, калі хмары з перунамі цягнуцца, уцякае пад апеку вялікіх дубоў або пускаеца на вялікую воду”.

Князі і ўрады гэтага стагоддзя — дрэвы вялікія, а мудрасць гэтага стагоддзя — вялікая вада”³.

Пагартаем жа старонкі “Кнігі...” А. Міцкевіча, каб даведацца пра думкі вялікага сына Навагрудчыны аб гісторыі свайго беларускага краю.

Згодна з храналогіяй, першы сюжэт, на які мы звернем увагу, прысвечаны Канстытуцыі 3 мая 1791 г. А. Міцкевіч піша: “Нарэшце кароль і рыцарства 3 мая задумалі ўсіх палякаў зрабіць братамі, спачатку мяшчан, а потым — сялян”⁴. Як вядома, Канстытуцыю прыняў Чатырохгадовы сейм, і яна стала першай у Еўропе і другой у свеце. У яе цалкам ўвайшоў прыняты 18 красавіка 1791 г. закон аб гарадах. Згодна яму багатыя мяшчане атрымалі шэраг правоў і льгот, якімі карысталася шляхта, а менавіта: набываць ва ўласнасць маёнткі з залежнымі сялянамі і перадаваць іх сваім нашчадкам, атрымаць ад сейма набілітацию шляхецтва, займаць ніжэйшыя пасады ў дзяржаўным апарате і судах, быць адвакатамі, прадстаўляць свае інтарэсы ў сеймавых камісіях у выпадках, калі разглядаліся гарадскія пытанні⁵. Пагаджаюся з М. Сільчанка і І. Басюком, якія пішуць, што “закон фактычна заклаў асновы кампрамісу паміж шляхтай і буржуазіяй, бо буржуазія атрымала реальныя шанцы набыць шляхецкае званне, а са званнем — і реальны доступ да палітычнай улады”⁶.

Чацвёрты артыкул Канстытуцыі быў прысвечаны сялянам. У ім гаварылася: “Люд вясковы, з-пад рукі якога плыве крыніца щодрых краёвых багаццяў, які складае найбольшую частку народа, а таксама самую актыўную краёвую сілу... пад апеку права і краёвага ўрада прымаем...”⁷.

¹ Яструн М. Мицкевич. М., 1963. С. 289.

² Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. Rzym, 1946. S. 95.

³ Таксама. С. 49.

⁴ Таксама. С. 39.

⁵ Konstytucja 3 maja 1791 / Oprac. J. Kowecki. Warszawa, 1991. S. 127–130.

⁶ Сільчанка М., Басюк І. Беларуская дзяржаўнасць. Гродна, 1997. С. 163.

⁷ Konstytucja... S. 96–67.

Канстытуцыя З мая юрыдычна скасоўвала аўтаномію Вялікага Княства Літоўскага і авбяшчала стварэнне унітарнай дзяржавы з адзіным урадам, які будзе служыць “усяду нашаму грамадству, Кароне Польскай і Вялікаму Княству Літоўскому”⁸. Фактычна гэтага не адбылося, бо засталіся ў ВКЛ сваё судаводства, скарб, роўнае прадстаўніцтва ў сейме і яго камісіях і г. д.

Рэформы Чатырохгадовага сейма выклікалі незадавальненне суседніх манархаў, якія даўно па-драпежніцку пазіралі на Рэч Паспалітую. Вось што піша А. Міцкевіч: “Нарэшце ў ідалапаклончай Еўропе з’явіліся тры каралі: імя першага Фрыдрых Другі Прускі, імя другога Кацярына Другая Расійская, імя трэцяга Марыя Тэрэса Аўстрыйская.

І была гэтая тройца д’ябальская, супраць Божай Тройцы, і была як памешышча і пад’юджваннем усяго, што ёсьць святога”. І яшчэ адна цытата: “Гэтая тройца, бачачы, што яшчэ не зусім народы дурныя і змарнаваныя, зрабілі новага ідала, найбрыдчайшага з усіх, і назвалі гэтага ідала Інтэрэс, і такога ідала не ведалі старажытныя паганцы”⁹.

Тры названыя манархі, спасылаючыся на свае інтэрэсы (захаванне бяспекі сваіх межаў) дамовіліся ў Пецярбургу 5 жніўня 1772 г. аб першым падзеле Рэчы Паспалітай. Расійская імперыя атрымала Інфлянцкае ваяводства (Латгалію з Рэжыцай, Дзвінскам і Люцынам), большую частку Полацкага ваяводства без Аршанскага павета, паўночную і паўднёвую часткі Мінскага, Мсціслаўскага ваяводстваў. Агульная плошча далучанай тэрыторыі складала 86 тыс. кв. км, а колькасць насельніцтва — каля 1 млн. 360 тыс. чалавек¹⁰. Вялікі каронны канцлер А. Младзіёўскі, вялікі канцлер ВКЛ князь М. Чартарыйскі, падканцлер каронны Я. Борх у “Адказе Рэчы Паспалітай Польскай, дадзенай Міністрам Двароў Расійскага, Прускага і Аўстрыйскага з пратэстам супраць захопу польскіх правінцый гэтымі трывма манархамі” пісалі, што згодна са старажытнымі і новымі умовамі атрымоўваецца, што “повады адрыву польскіх тэрыторый гэтымі трывма сіламі не могуць быць прызнаны справядлівымі, бо нельга паглыбіць бяспеку ўсіх дзяржаў на свеце паслабленнем і вырываццем з глебы ўсіх тронаў адной”¹¹.

А. Міцкевіч адлюстраваў у сваіх “Кнігах...” спрэчкі, якія вяліся ў Францыі сярод палякаў-эмігрантаў пасля паўстання 1830–1831 гг. Яны падзялялі, хто ваяваў над Грохавам, а хто над Астралэнкай, быў салдатам ці паўстанцам, ліцвінам ці мазурам. Міцкевіч заклікаў пакончыць са спрэчкамі: “Літвін і мазур — браты, ці спрачаюцца браты пра тое, што аднаму імя Уладзіслаў, а другому Вітаўт? Прозвішча іх адно: прозвішча Паляк”.

⁸ Швед В. В., Госцёў А. П. Горадня. Гродна, 1997. С. 85.

⁹ Mickiewicz A. Księgi... S. 34, 36.

¹⁰ Швед В. В. Расійская палітыка ў галіне адміністрацыйнага ўладкавання далучаных тэрыторый Беларусі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай // Беларусіка=Albaruthenica; Кн. 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам. Мн., 1997. С. 296.

¹¹ Галоўны архіў старажытных актаў (Варшава), фонд Тызенгаўзаў. Сігн. G-841. S. 3.

Спрэчкам і войнам еўрапейскіх краін (Францыі з Германіяй з-за Эльзыса і Латарынгіі, Англіі з Францыяй з-за мора) Міцкевіч супрацьстаўляе сябровуства ВКЛ і Польшчы: “Ці спрачачаецца літвін з палякам аб мяжы Нёмана, і аб Гродне, і аб Беластоку?”¹²

Развіваючы сюжэт пра сябровуства ВКЛ і Польшчы, Міцкевіч гаварыў пра будучую адраджаную Рэч Паспалітую: “Ёсць сярод Вас тыя, якія гаворыць: няхай лепш Польшча будзе ў няволі, калі мае абудзіцца паводле арыстакратый; другія: няхай лепш ляжыць, калі мае абудзіцца паводле дэмагратый; а іншыя: няхай лепш ляжыць, калі будзе мець такія межы, а іншыя так ці інакш...”

Праўду гавару Вам: не даследуйце, які будзе ўрад у Польшчы, дастаткова ведаць, што будзе лепшы, чым усе, якія ведаеце; і не пытайцеся аб яе межах, бо будуць большыя, чым былі калісьці”¹³. Такім чынам, Беларусь уключалася ў склад новай Рэчы Паспалітай.

У “Кнігах...” А. Міцкевіча многія старонкі прысвечаны паўстанню 1830–1831 гг. Звернем увагу на слова пра спадзяванні паўстанцаў на дапамогу Францыі і Англіі. Пра пазіцыю першай Міцкевіч піша: “А радца французскі сказаў: “Не можам нашаю крывёю ці грашмі гэтага невінаватага адкупліваць, бо кроў мая і грошы мае належыць мену, а кроў і грошы майго народа належыць майму народу”¹⁴. Міцкевіч пераказаў тут слова Перэрэ, які ў сваіх прамовах ад 18 і 28 сакавіка, 13 красавіка 1831 г. выказаўся супраць французскага ўмяшальніцтва ў польскія справы. Французскі пасол герцаг Мортэмар хадайнічаў за палякаў, але Мікалай I заяўіў, што польскае пытанне — справа хатняя і ён не пацерпіць умяшальніцтва¹⁵.

Пра адносіны Англіі да паўстання Міцкевіч напісаў: “Таму, калі Вольнасць уладкуеца ў сталіцы свету, дык будзе судзіць народы.

І звернецца да аднаго народа: была катавана забойцамі і прасіла ў цябе, народ, кавалак жалеза да абароны і жменьку пораху; а ты даў мне артыкул газеты”. Англія таксама не наладзіла інтэвенцыю ў Польшчу, каб дапамагчы паўстанцам, не прыняла яе паслоў. Лорд Пальмерстон пасля паражэння паўстання “вітаў расійскую перамогу як вяртанне права і лаяльнасці ў Каралеўстве”¹⁶. Англійскі транспарт са зброяй прыбыў да балтыйскага ўзбярэжжа ў верасні 1831 г., калі паўстанне было падаўлене¹⁷.

Не мог абысці А. Міцкевіч праблему эміграцыі: “А кожны паляк у паломніцтве не называеца бадзягаю, бо бадзяга ёсць чалавек, які блукае без

¹² Mickiewicz A. Księgi... S. 69, 82–83.

¹³ Таксама. С. 88.

¹⁴ Таксама. С. 41.

¹⁵ Гл: Пузыревский А. Польско-русская война 1831 г. СПб., 1886. С. 8.

¹⁶ Гл: Mickiewicz A. Księgi... S. 92.

¹⁷ Пузыревский А. Польско-русская война 1831 г. С. 306.

мэты; і не выгнаннік, бо выгнаннікам з'яўляецца чалавек, выгнаны загадам урада, а паляка не выгнаў ягоны ўрад”¹⁸. Пасля паўстання 1830–1831 гг. шмат яго ўдзельнікаў апнуліся ў вымушанай эміграцыі. З Гродзенскай і Мінскай губерняй, беларускіх паветаў Віленскай губерні, па падліках даследчыцы Н. Міцінай, эмігравала 509 чалавек¹⁹. Гэта была трэцяя хваль эміграцыі. Першая адбылася пасля паўстання 1794 г., другая — пасля ліквідацыі ВКЛ у 1812 г.²⁰

Напісаныя ў рэлігійнай форме “Кнігі...” не маглі абысці пытанняў ве-
равызнання. А. Міцкевіч піша: “І гэтая Кацярына аб’явіла, што бароніць
вольнасць веравызнання, або талерантнасць, каб высмеяць вольнасць ве-
равызнання, таму што некалькі мільёнаў вернікаў прымусіла адмовіцца ад
веры”²¹. Як вядома, зачэпкай да першага падзелу Рэчы Паспалітай стала
рэлігійнае пытанне — дысідэнты патрабавалі ўраўніць у правах католікаў
з праваслаўнымі і уніятамі, і Кацярына II стала на абарону праваслаўных.

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай расійская імператрыца праз
маніфест Крачэтнікаў даносіла да сваіх новых падданых аб “совершенней
и ничем не ограниченной свободе в публичном отправлении их веры”²².
Але крывіла душою Кацярына II, бо ўжо ва ўказах ад 22 красавіка 1794 г. і
ад 10 студзеня 1795 г. папярэджвала памешчыкаў і святароў (каталіцкіх і
уніяцкіх), каб “не асмельваліся рабіць самай нязначнай” перашкоды пры
вяртанні уніятаў да праваслаўнай грэчаскай царквы пад страхам крыміналь-
нага злачынства і секвестру маёнткаў²³. У выніку такой палітыкі толькі
пасля першых двух падзелаў Рэчы Паспалітай на беларускіх і ўкраінскіх
землях у праваслаўе былі пераведзены каля 1,5 мільёнаў уніятаў і 2603 ун-
іяцкія царквы²⁴. У студзені 1839 г. адбыўся Полацкі сабор вышэйшага ун-
іяцкага духавенства на чале з Я. Сямашкам, В. Лужынскім, А. Зубко, а ў лю-
тым 24 кіруючыя духоўныя асобы падпісалі акт “злучэння уніятаў з пра-
васлаўнай царквой”. 243 гадам існавання уніі быў пакладзены канец²⁵.

¹⁸ Mickiewicz A. Księgi... S. 45.

¹⁹ Митина Н. П. Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по спискам эмигрировавших и скрывшихся от репрессий) // Историко-социологические исследование. М., 1970. С. 174–179.

²⁰ Сяргеева Г. Беларуская дыяспара: Погляд на мінулае і сучаснасць // Голос Радзімы. 1997. № 44. С. 4.

²¹ Mickiewicz A. Księgi... S. 35.

²² Сборник грамот и договоров. СПб., 1882. Стб. 429.

²³ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т. 23. № 17199.

²⁴ Таляронак С. Унія і каталіцызм на Беларусі ў 1722–1839 гг. // Літ. і мастацтва. 1992. 8 мая.

²⁵ Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX – пачатку XX стст. Мн., 1925. С. 83–84.

ADAM MICKIEWICZ — IGNACY DOMEYKO: DZIEJE PRZYJAŹNI

Do najbliższych przyjaciół Adama Mickiewicza w latach 1815–1824 w wileńskim gronie filomacko-filareckim należeli m. in.: Wincenty Budrewicz, Jan Czeczot (uczyli się razem w szkole dominikanów w Nowogródku), Cyprian Daszkiewicz, Ignacy Domeyko, Józef Jeżowski, Józef Kowalewski, Feliks Kółakowski, Teodor Łoziński, Franciszek Malewski, Antoni Edward Odyniec, Onufry Pietraszkiewicz, Jan Sobolewski i Tomasz Zan. Wszyscy fascynowali się poezją, której teorię studiowali w Uniwersytecie Wileńskim. Bodaj tylko Domeyko nie pozostawił żadnego rymowanego utworu. Odyniec dostrzegł jednak na podręczniku *Gramatyka dla szkół narodowych na klasę I* Onufrego Kopczyńskiego następujący jego dwuwiersz:

Z tej książki uczył się Ignacy Domeyko,
A po nim bracia jego kolejką¹.

Znakomite dzieło Kopczyńskiego używał w szkole u pijarów w Szczuczynie, gdzie uczył się w latach 1812–1816, zdradzając już wtedy swoje zainteresowania chemią i inżynierią. W Wilnie w 1822 r. uzyskał magisterium z matematyki. Studiował jednak nauki ścisłe i humanistyczne i 21 lutego 1818 r. zdał egzamin z poezji i wymowy. W tym samym dniu przedmiot ten zdawał: Mickiewicz, Jeżowski i Pietraszkiewicz². Później razem uczęszczali na wykłady z historii powszechniej uwielbianego Joachima Lelewela. Domeyko załatwiał nawet u rektora salę na odczyt publiczny wybitnego historyka.

Filomackich i filareckich przyjaciół Mickiewicza łączyło nie tylko zamiłowanie do poezji. Niemal wszyscy byli w jakiś sposób spowinowaceni. Większość z nich wywodziła się bowiem z b. Wielkiego Księstwa Litewskiego (w skrócie Litwy) i ziem ukrainnych Korony. Ci z Litwy nazywali się Litwinami, ale ich językiem domowym był polski. Z mówieniem po żmudzku miał kłopoty nawet Mickiewicz. Prawie wszyscy znali jednak białoruski — język ludu południowo-wschodniej Litwy. Na majątkach Promienistych śpiewano nawet w tym języku wiersz ułożony przez Czeczota na powitanie Mickiewicza. Jakże byli jej treścią przejęci, skoro Domeyko po 50 latach w Chile odtworzył z pamięcią jej słowa i utrważył na piśmie:

Ach stoż my waszeci skażem,
Prostało sięła dziewczata,
Jakież pieśneczki zwiążem;
U nas myśl niebahata, u nas myśl niebahata.

¹ A. E. Odyniec, *Listy z podróży*, Opr. M. Toporowski, t. 1, Warszawa 1951, s. 540.

² Z. Bujakowski, *Z młodości Mickiewicza. Nieznane szczegóły z lat 1815–1825*, Warszawa 1914, s. 15.

Ale jak myślim, jak czujem,
Tak tabie zaśpiewajem,
Tak tabie powinszujem;
Nieszczerości nie znajem, nieszczerości nie znajem.
Budź jak lisiczka zdrowy,
Jak konik wiesień pry trudzie,
Niech twaje pismo i mowy,
Jak saławiej hołos budzie, jak saławiej hołos budzie³.

Byli więc Litwinami (geograficznie) oraz Polakami (etnicznie) osadzonymi w białoruskim, jakbyśmy dziś powiedzieli, żywiole. Białorusinów nazywali zawsze “naszym ludem”, który serdecznie kochali. Mickiewicz wcześniej miał pełną świadomość złożoności regionalnych problemów geograficzno-etnicznych. W styczniu 1822 r., po inauguracyjnym wykładzie Lelewela zapisał w jednym wierszu:

[...] gdzie się obrócisz, z każdej wydasz stopy,
Żeś nad Niemna, żeś Polak, mieszkańców Europy⁴.

W 1824 r. wyrokiem Komisji Nowosilcowa prawie wszyscy wymienieni filomaci i filareci zostali przymusowo wygnani w głąb Rosji. Władze uniewinniły Odyńca, a Domeyko — sowicie opłacony przez stryjów — został skazany na przymusowy pobyt na wsi w Nowogródzkiem. Mickiewicz pisząc w Dreźnie w 1832 r. *Dziadów* część trzecią utwór swój poświęcił trzem zmarłym na wygnaniu w Rosji przyjaciółom: Daszkiewiczowi, Kółakowskiemu i Sobolewskiemu. Oderwanie od rodzinnej gleby było jednym z czynników, który przyśpieszył ich zgony.

Wśród przyjaciół Mickiewicza Domeyko zajmuje pozycję szczególną. Był bowiem ciociecznym bratem Marii z Wołodkowiczów — Maryli. Przed procesem i po wyroku w 1824 r. odwiedzała ją wielokrotnie w Tuhanowiczach i w Bolciennikach. Mickiewicz zawsze skwapliwie wysłuchiwał informacji o ukochanej, nawet wówczas gdy wyszła za mąż za Wawrzyńca Puttkamera. Wielki romantyk w niespełnionej miłości znajdował inspirację do swej twórczości młodzieńczej.

W 1831 r., gdy Domeyko wraz z oddziałem powstańczym przekroczył granicę pruską i pozostawał w obozach internowanych koło Królewca, Mickiewicz szukał możliwości osobistego kontaktu z przyjacielem. W listach nie ukrywał, że wolałby wrócić na Litwę i informował o wydarzeniach w stronach rodzinnych. Gdy się spotkali w 1832 r. w Dreźnie, nie miał do niego żalu z *decyzji o emigracji*. W dwójkę było im raźniej w Saksonii, a później w Paryżu. Poeta wiedział

³ Por. H. Mościcki, *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824*, Warszawa 1923, s. 341. Tamże wiersz Czeczota zaczerpnięty z autografu — różny od zapamiętanego przez Domeykę.

⁴ A. Mickiewicz, *Dzieła*, Wyd. narodowe, t. I, Opr. J. Kowalski i L. Płoszewski, Warszawa 1950, s. 100.

przecież, że w trudnym okresie zawsze pogodny Domeyko ułatwi mu nie tylko życie codzienne. Nie dziwi nas zatem to, że on był świadkiem na ślubie Mickiewicza oraz ojcem chrzestnym jego córki Marysi.

Ignacy Domeyko, w miarę swych możliwości, wspomagał materialnie Mickiewicza podczas studiów w Wilnie, w czasie zesłania w głębi Rosji oraz na emigracji. Przebywając pod nadzorem policyjnym, zwykle na wiosennych kontraktach w Nowogródku sprzedawał utwory Mickiewicza i zgromadzone pieniądze wysyłał przyjacielowi. Starał się stworzyć mu w miarę normalne warunki, gdy pisał w Dreźnie *Dziadów* część trzecią. Byli razem w Paryżu gdy Poeta pisał *Pana Tadeusza*. „Sejmikowicz” Domeyko nie tylko opiekował się przyjacielem. Jako znawca problemu był konsultantem, kopistą a nawet korektorem. Okresowo Poeta zatrzymał się w mieszkaniu Domeyki. Wspólnie wówczas wypracowali plan wielkiego dzieła, które miało informować Francuzów o geografii i historii ziem polskich od zarania po powstanie listopadowe.

Adam Mickiewicz przygotowywał się do pisania swoich utworów bardzo starannie. Wertował źródła historyczne i wszelką dostępną literaturę przedmiotu. Był nie tylko artystą, ale także historykiem. Dał temu wyraz w 1822 r. ogłaszając wiersz *Do Joachima Lelewela*. W założeniu miał to być utwór przybliżający młodzieży akademickiej nowe widzenie dziejów prezentowane podczas wykładów znakomitego nauczyciela akademickiego. W wykładzie tym historyk odszedł od zwyczaju prezentowania dokonań koronowanych i prowadzonych przez nich wojen, kreśląc wszechstronny obraz epok w dziejach ludzkości. To właśnie o tym młody Poeta pisał w swym wierszu, zarazem usprawiedlwiąc się przed Mistrzem ze śmiałością wypowiedzi:

Gdzież jestem, LELEWELU! jaka chęć uniosła
Opiewać morza, których nie tknęły me wiosły?
Poziomy płazik, orlej nabrawszy ochoty
Uczone myślen' twoich naśladować loty!
Wyręczaj mnie, bo w polski dziejopisów kole
Wyniosły jesteś! stanąć mający na czole.
Ty, co nie dozwoliłeś tylu księgom kłamać,
Z samego kłamstwa prawdę umiejąc wylamać.
Znasz lepiej trudne twojej nauki ogromy,
Siodkości jej owoców sam lepiej świadomody, —
Glosem, którym okrzyki i przykłaski wzniecisz,
Powiedz, jak tam zaszędłeś, skąd tak rano świecisz?
Na wierzchy, gdzie parńska trzyma cię opoka,
Zwabiaj niższych lagodnym twego blaskiem oka⁵.

W wielkich swych dramatach Mickiewicz tworzywo historyczne traktował jako element do budowy akcji utworu, świadomie odchodząc od realiów, które stanowiły nawet część jego osobistych przeżyć (np. *Dziady* część trzecia).

⁵ A. Mickiewicz, *Dzieła*, s. 115.

Uciekając w krainę fikcji literackiej potrafił jednak stworzyć przekonywujący obraz epoki (np. w *Konradzie Walleńrodzie*). Gdy w 1832 r. dotarł do Paryża emigranci polscy wiedzieli, że w mieście tym jest wybitny historyk — Lelewel, ale popularne opracowanie historii naszego kraju może napisać tylko największy ówczesny poeta — Mickiewicz. W dniach 25 kwietnia i 9 maja 1833 r. myśl ta rozważana była na zebraniu Towarzystwa Literackiego, które zwróciło się do Poety z prośbą o opracowanie najstarszych dziejów historii Polski (do rozbiorów)⁶. Mickiewicz propozycję przyjął. Realizacja dzieła okazała się jednak niezwykle trudną, z uwagi na brak odpowiedniej literatury polskiej i obcej. W latach 1835–1838 dzieło jednak powstawało⁷, choć do zgonu Poety nie zostało ukończone. Wiele przyczyn złożyło się na to, że Poeta zniechęcił się do pracy nad tym utworem.

W krążących odpisach i papierach pozostałych po Poecie odnaleziono trzy księgi nieukończonej opowieści, której wydawcy nadali tytuł “Pierwsze wieki historii polskiej”. Zachowane podtytuły oddają treść tego opracowania: księga I — *Słowiańska, od wyjścia z Azji do czasów Lecha, Czecha, Rusa, czyli Ruryka*; księga II — *Królestwo polskie w rodzinie Piasta aż do podziału państwa* (części: *Epoka odpowiadająca dziejom Lechii do Popiela, Bolesław Wielki, Miecław II* (p. 1025), *Kazimierz I, Bolesław II śmiały, Władysław Herman, Bolesław Krzywousty*); księga III (niedokończona): *Polska w podziałach. Rząd panów (1139)* (części: *Władysław II, Bolesław IV Kędzierzawy, Miecław III Stary, Kazimierz Sprawiedliwy*). Autor zatem chronologię wydarzeń tradycyjnie podporządkował epokom związanym z panowaniem dynastii. Widocznie takie zapotrzebowanie było wówczas we Francji. Mimo to zarówno Mickiewicz, jak i paryskie Towarzystwo Literackie zamierzali nadać popularnemu dziełu nowe oblicze edytorskie. Zdecydowano, że *Historię polską* poprzedzi atlas ziem polskich, który opracuje — ówczesny student paryskiej École des Mines — Ignacy Domeyko. Miał on sporządzić trzy mapy: sieci wodnej (hydrografia), bogactw mineralnych (geologia) oraz lasów i gleb. Do pracy przygotował się bardzo starannie. Wykorzystał w dużym stopniu swą wiedzę wyniesioną z kraju (poznał z autopsji tereny b. Wielkiego Księstwa Litewskiego, ukraińskie obszary b. Korony oraz Mazowsze) i najnowsze publikacje, dostępne w bibliotece paryskiej szkoły górniczej.

Atlas sporządzany przez Domeykę miał być dziełem naukowym. Tym samym zamierzano go opublikować jako wydawnictwo samoistne, poprzedzone tekstem wprowadzającym pt. *Essais sur la géologie, hydrographie et les productions naturelles de la Pologne*. Nad dziełem tym przyszły inżynier górniczy pracował

⁶ Por. M. Dernałowiczowa, *Od “Dziadów” części trzeciej do “Pana Tadeusza”*, Marzec 1832 – czerwiec 1834, Warszawa 1966, s. 192, 201.

⁷ Por. M. Dernałowiczowa, *Paryż, Lozanna. Czerwiec 1843 – październik 1840*, Warszawa 1996, s. 148–149 i inne.

trzy lata. W 1837 r. wydrukowano mapę hydrograficzną⁸. Niebawem Domeyko zakończył opracowanie dwóch pozostałych map, a także napisał (po francusku) tekst wprowadzający. Do końca 1837 r. dzieło zostało przygotowane do druku. Objasniało fizjografię kraju, od której przecież w dużym stopniu zależała gospodarka obszaru położonego między Dnieprem a Odrą, Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym. Nic więc dziwnego, że Mickiewicz interesował się postępem prac kartograficznych. On też miał opracowanie skierować do druku po wyjeździe w 1838 r. Domeyki do Chile. Jemu autor przekazał prawa własności oraz niezbędną sumę na pokrycie druku⁹.

Jak się okazało, pech prześladował nie tylko Mickiewicza *Historię polską*, ale także atlas Domeyki. Pozostawione na druk pieniadze utonęły w kieszeni nieuczciwego rytownika. Domeyko przesyłał niezbędne sumy z Chile, a jego rodzina z Litwy. I te pieniadze się rozpułnione. Nie pomogły monety nadsyłane z Santiago. Treść map Domeyki włączyły do swych opracowań Feliks Wrotnowski i ogłosił w atlasach publikowanych we Francji w połowie XIX w. Rozgoryczony autor pod koniec życia zgromadził rękopisy. Rzeczą wtedy była już zdecydowanie zde aktualizowana. Oddał więc kopie map do Biblioteki Polskiej w Paryżu, a wprowadzający tekst do Biblioteki Akademii Umiejętności w Krakowie. Tam też trafiła robocza wersja mapy geologicznej. Jej inne opracowanie złożył do zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej.

Z pewnością przyczyny obiektywne złożyły się na to, że *Historia polska* Mickiewicza i atlas geograficzny ziem polskich Domeyki nie ukazały się za życia autorów. Mickiewicz nie zdołał pokonać trudności autorskich i wydawniczych.

Niedane przedsięwzięcie edytorskie Mickiewicza i Domeyki to zresztą jedna z nielicznych rys na obrazie zbiorowym dwóch filomatów. Były jednak inne, których przyczynie nie sposób zrozumieć. Oto za namową Poety Domeyko zaraz po przybyciu do La Sereny w Chile napisał piękny szkic pt. *Podróż z Paryża do Chile (od 1 lutego 1838 do 3 czerwca tegoż roku)*. Rękopis autor przygotował do druku. Wśród paryskich przyjaciół filomatów wzbił zrozumiałe zainteresowanie. Opracowanie jednak ugrzęzło w papierach Poety i dopiero spadkobiercy skierowali go w 1865 r. do druku do krakowskiego "Czasu"¹⁰.

W korespondencji przyjaciół rozzielonych oceanem jest luka obejmująca lata 1845–1849. Wcześniejszego Mickiewicza listy są wręcz dramatyczne. Andrzej Towiański przecież przewidywał rychły powrót do kraju i Poeta w to wierzył, usilnie nakłaniając swego druha do natychmiastowego powrotu do Europy. Domeyko był ostrożny. Pozostał w Chile, nie mając zaufania do proroka przybyłego

⁸ Mapę tę przedrukowała A. Chałubińska w książce *Ignacy Domeyko i jego wkład do geografii Polski*, Warszawa 1969.

⁹ Tamże, s. 193–194.

¹⁰ Tekst przedrukowała Elżbieta Helena Nieciowa w t. 2 Domeyki pamiętnika *Moje podróże* we Wrocławiu w 1963 r.

z Rosji. Mickiewicz obraził się. Po latach przerwy nawiązali z sobą ponowny kontakt korespondencyjny. Nie dostrzegamy w ich listach ciepła, które stanowiło istotny składnik wymiany myśli w latach poprzednich.

Mickiewicz i Domeyko — ludzie sobie bliscy i zarazem dalecy. Przez dziesięciolecia pomagali sobie wzajem. Różnili się nie tylko zakresem wykonywanych prac, ale i charakterami. Poeta do końca życia był wielkim improwizatorem, Domeyko — zwolennikiem pracy organicznej. We wspólnych poczynaniach niejednokrotnie uzupełniali się. Żałować należy, że ich największe dzieło o geografii i historii ziem polskich nie ujrzało światła dziennego w pierwszej połowie XIX w. Był to bowiem koncepcyjny evenement w tych czasach. Dokumentował ponadto poczynania Wielkiej Emigracji, która starała się pracami pisarskimi sześciu wiedzę o zniewolonym kraju.

Мікалаі Гайба (Навагрудак, Беларусь)

ВОБРАЗ РАДЗІМЫ Ў ПЕРАПІСЦЫ АДАМА МІЦКЕВІЧА

Адам Міцкевіч пакінушаў Навагрудчыну ва ўзросце 24 гадоў. Пакінушаў вымушана і, як аказалася, назаўсёды. Спачатку гэта было звязана з яго аса-бістай драмай — смерцю маці і замужжам каханай дзяўчыны, а пасля — у сувязі з высылкай яго ў цэнтральныя губерні Расіі за ўдзел у Таварыстве філаматаў. Але куды б потым не закінушаў яго жыццёвы лёс, душа яго назаўжды засталася сярод людзей і вобразаў “зямлі Навагрудскай — роднага краю”. Радзіма давала яму сілы і натхненне як для паэтычнай творчасці, так і грамадской дзеянасці. “Будзь заўсёды ўпэўнены, — пісаў Міцкевіч брату Францішку ў 1847 г., — што яна [дзеянасьць. — М. Г.] бярэ пачатак з той глебы, на якой мы гадаваліся ў бацькоўскім доме”¹.

1821 г., калі ўжо не было ў жывых бацькоў, а Марыля Верашчака выйшла замуж, стаў для паэта пераломнім ва ўспрынняці ім сваёй Навагрудчыны. “Я застаўся адзін, — пісаў ён А. Петрашкевічу ў лютым 1821 г. — Нішто мяне асабліва [з домам. — М. Г.] не звязвае. Невялікая дапамога братам, а ва ўсім астатнім я адзін”². “Што для мяне Навагрудак, акрамя успамінаў? — разважае Міцкевіч у лісце да Я. Чачота ад 23 мая 1821 г. — Часта пытаюся ў сябе, дзе ўласна мая радзіма — бо Коўна лічу прытулкам — і не знаюджу адказу. Увогуле, не ведаю, ці ехаць у Навагрудак, і не паехаў бы, каб не браты, з якімі павінен убачыцца. Вільня стала цяпер для нас нейкім агульным домам, але ці надоўга? Ужо паціху разыходзімся. Дой-

¹ Mickiewicz A. Dzieła. Warszawa, 1955. T. 16. S. 110.

² Міцкевіч А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 5. С. 321.

³ Korespondencja filomatow (1817–1823). Warszawa, 1989. S. 237.

дзе да таго, што ўсе мясціны стануць абыякавымі, усюды будзе мне добра, або — што аднолькава — нідзе не будзе”³. А ў лістападзе 1822 г. піша Ф. Малеўскаму, што ўжо “Коўна становіца для мяне домам, Вільня — месцам, куды еду ў госці, Навагрудак — заграніцай”⁴.

Але калі сам А. Міцкевіч апынуўся за граніцай, за межамі роднага краю, толькі тады, бадай што, прыйшло да яго ў поўнай меры разуменне і адчуванне радзімы. Праявілася гэта і ў заклапочанасці лёсам сваіх родных братоў, і ў перажываннях ад тых падзей, што адбываліся ў яго родных краях, і ў яго актыўнай грамадска-палітычнай дзейнасці, накіраванай на вызваленне Айчыны.

Пад словазлучэннем “вобраз радзімы” я маю на ўвазе Навагрудчыну, “Літву” часоў А. Міцкевіча. Літвой, у больш широкім сэнсе, называлі да канца XVIII ст. тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Аднак, як гаварыў А. Міцкевіч у сваіх парыжскіх лекцыях у Калеж дэ Франс, “краіна, якая займае вялікую прастору паміж Дняпром, Чорным морам, Бугам і Нёманам… даўно згубіла агульную назуву…”⁵. У XIX ст. гэтая тэрыторыя складалася з розных гісторыка-этнографічных рэгіёнаў, што добра разумеў і Адам Міцкевіч. Так, у адным з лістоў з Коўна, запрасіўшы да сябе сяброў, піша, што тут недалёка граніца з Польшчай. А ў лісце да І. Дамейкі ад 7 студзеня 1839 г. паэт паведамляе, што “Янэк [Чачот] вярнуўся на Беларусь” [на Лепельшчыну], што “Багдан [Залескі] цяпер у смутку, бо ганенні закранулі яго родных на Украіне”; там жа: “…пасылаю табе ліст з Літвы, дзе знайдзеш сумную вестку...” (выдзелена ўсюды мной. — М. Г.)⁶.

Адам Міцкевіч нарадзіўся, кажучы тагачаснай тэрміналогіі, у Літоўскай губерні Расійскай імперыі. З 1802 г. Літоўская губерня была падзелена на Віленскую і Гродзенскую. Менавіта гэтая тэрыторыя, зыходзячы з вышэйскказанага, была Літвой Міцкевіча, яго радзімай.

Не па сваёй волі апынуўшыся ў Цэнтральнай Расіі, А. Міцкевіч увесь час імкнуўся падтрымліваць контакты з сябрамі, з роднымі братамі, якія засталіся на радзіме. З Масквы напісаў некалькі лістоў з просьбай дапамагчы ўладкаваць на працу брата Аляксандра, там жа сустрэўся з братам Ежым. Але дзеля вяртання на радзіму ён, як пазней прызнаўся брату Францішку, не спрабаваў зрабіць кар’еру ў Расіі.

Першую надзею на вяртанне даў усім выгнанцам Ануфрый Петрашкевіч. Яму, высланаму ў Москву, дазволілі на некалькі месяцаў выехаць на беларуска-літоўскую землі. Паведамляючы аб гэтым у лісце да Т. Зана, А. Міцкевіч у захапленні піша: “Ведаеш, дзе будзе Ануфрый? Ён будзе ў

⁴ Korespondencja filomatow (1817–1823). S. 280.

⁵ Цыт. па кн.: Філаматы і філарэты / Уклад. К. Цвіркі. Мн., 1998. С. 121.

⁶ Mickiewicz A. Dzieła. T. 15. S. 248–251.

Навагрудку, будзе ў Бальценіках, будзе ў Мерачы, будзе ў Шчучыне! ... Добрае прадвесце”⁷.

Аднак А. Міцкевічу ўдалося атрымаць толькі дазвол на выезд за мяжу. Там, пасля доўгіх гадоў расстання, сустрэўся ён ў 1831 г. з братам Францішкам, а пасля і з Ігнатам Дамейкам. Сутыкнуўшыся з цяжкасцімі ў эміграцыі, І. Дамейка і Ф. Міцкевіч выказалі намер вярнуцца на радзіму, на што А. Міцкевіч адказаў І. Дамейку: “Пасля столькіх гадоў вандраванняў я ўжо прызывычаіўся да цыганскага жыцця, аднак разумею, якім цяжкім яно можа быць для навічкоў. Але вярнуцца, бачыць, што там творыцца!”⁸ Такую ж думку выказаў Адам і Францішку: “Гора, калі цябе прагоняць з Княства! Я ведаю, як непрыемна прывыкаць да блуканняў, але лепш па Германіі, чым па Сібіры”⁹. Адносна сябе ён у гэты ж час (пачатак 1830-х гг.) сказаў: “Я ніколі не вярнуся пад расійскі ўрад. Ніколі, ніколі не меў такога намеру”¹⁰.

Францішак Міцкевіч застаўся жыць на Пазнаньшчыне, а Адам у жніўні 1832 г. пераехаў у Парыж. Перапіска паміж імі стала для паэта адным з тых сапраўдных задавальненняў, якое дапамагала яму пераадолець цяжкасці жыцця. З братам Аляксандрам сувязь то перапынялася, то аднаўлялася. Аднак з лістоў ад сяброў Адам ведаў, што Аляксандр ажаніўся з дачкой Францішка Тараевіча, што часам бывае ў Навагрудку і наведвае Завоссе, што, выйшаўшы на пенсію, вярнуўся ў Навагрудскі край і купіў там маёнтак. Пра навіны Адам заўжды пісаў Францішку. Пра брата Ежага Адаму паведамілі ў 1836 г., што той “ажаніўся, меў дзяцей і служыць у Чарнаморскім флоце”¹¹. Больш дакладна пра яго Адам нічога не ведаў. Ва ўсякім выпадку, у лісце да Францішка ў 1847 г. ён пісаў аб Ежым, што не мае вестак, ці той яшчэ жывы¹² (Ежы памёр у 1839 г.).

Увогуле, пры першай жа магчымасці А. Міцкевіч імкнуўся даведацца пра жыццё на радзіме, непакоіўся, калі адтуль доўга не было ніякіх звес-так. Яго ўсё часцей і часцей апанаўвала туга па родных мясцінах і звычайному асяроддзю. “Зразумей, што калі я мару пра Літву, — пісаў ён Дамейку, — дык асабліва думаю толькі пра некалькі мясцін і пра некалькі асоб, а да іх я ніколі не змяню сваіх пачуццяў... Калі б я калі-небудзь і вярнуўся ў Літву, дык не захацеў бы завесці ніводнага новага знаёмства і быў бы задаволены сам ведаеш якім вузкім колам”¹³. У лісце да І. Дамейкі з Лазаны (Швейцарыя), дзе А. Міцкевіч выкладаў лацінскую літаратуру ў мясцовым

⁷ Міцкевіч А. Собр. соч. Т. 5. С. 400.

⁸ Тамсама. С. 455.

⁹ Тамсама. С. 463.

¹⁰ Mickiewicz A. Dzieła. T. 15. S. 28.

¹¹ Міцкевіч А. Собр. соч. Т. 5. С. 661.

¹² Mickiewicz A. Dzieła. T. 16. S. 110.

¹³ Міцкевіч А. Собр. соч. Т. 5. С. 77.

універсітэце, ён прызнаўся, што “часта находзіць сум па Літве” і што ўесь час бачыць “у сне Навагрудак і Туганавічы”. Хаця жыў А. Міцкевіч у Лазане, як сам адзначаў, даволі добра, меў высокааплатную працу, кватэрну з відам на Жэнеўскае возера і Альпы, але ўсё ж заўважаў, што яму “мілей нашы літоўскія пейзажы, дзе можна прылегчы і паспаць, чым гэтая зязючая ў далечыні мішурा, якая стамляе вочы”, “нам было б тут добра, калі б мы маглі прывыкнуць да чужой зямлі. Але дарма, мы, як цыганы, усюды госці”¹⁴. А калі А. Міцкевічу прапанавалі працу прафесара у Калеж дэ Франс, ён ў лісце да брата Францішка заўважыў, што яму, “можа, удастаца ўладкавацца прафесарам без натурализациі, бо неяк шкада перастаць быць ліцвінам ды і няміла ператварацца ў француза”¹⁵.

Бадай галоўнай духоўнай сувяззю, якая звязвала А. Міцкевіча з родным краем, было адчуванне еднасці са сваімі братамі. “Я часта цешуся, думаючи пра тое, што мы браты, хаця так мала контактуем, але ўпэўнены адзін у аднім... Гэта рэдкая радасць на зямлі — ва ўсякім выпадку, хоць душой быць у згодзе, калі ўжо нічым на зямлі дапамагчы адзін аднаму мы не можам,” — пісаў Адам Францішку ў 1847 г. У гэтым жа лісце ён гаворыць, што яго дзецы цудоўна падобны “з нашай сям'ёю, гэта значыць, са мною і з вамі, маімі братамі. Марыя характарам і нават тварам нагадвае цябе. Уладзь, другі, уесь пайшоў у мяне, усе гэта ў ім заўважаюць. Галенка, трэцяя, выліты Аляксандар, нават бландзінка і такая, як ён, круглая, і гаспадарлівая, і акуратная, а самы малодшы нагадвае мне Антося, якога добра памятаю. І што яшчэ больш дзіўна, чацвёрты па чарзе, Алесь, і па характары і па настроі копія Ежага”¹⁶.

Успаміны пра радзіму, пра родных былі для Адама не толькі настальгічнымі разважаннямі, але вялі яго да актыўнай грамадска-палітычнай дзейнасці. Ён быў упэўнены, што жыве ў часы вялікай перабудовы єўрапейскага парадку: “Калі прыйдзе бура: праз год ці праз сотню год, для мяне гэтае пытанне не існуе, чую, што яна мусіць прыйсці”, — сцвярджай А. Міцкевіч. Брату Францішку ў 1844 г. ён напісаў: “Спадзеочыся, што мы яшчэ ўбачымся з табой на зямлі і ў лепшыя часы, і быў бы рады, калі б і ты пранікся верай у тое, што мы яшчэ ўбачымі Літву, ужо нашу Літву, а не Маскоўскую. Гэтым я жыву, дзеля гэтага жыву, і дасць Бог, дачакаюся гэтага”¹⁷. Але вярнуцца ў тагачасную Расію, дзе “нашых сістэматычна прыгнітаюць”, ён не мог. З другога боку, жыццё А. Міцкевіча ў Парыжы было складаным у адносінах і з французамі, і з суайчыннікамі, “якія тут сістэматычна валяюць дурнія”. Чаму так сталася? Адказ на гэта можна знайсці зноў жа ў лістах

¹⁴ Міцкевіч А. Собр. соч. Т. 5. С. 501.

¹⁵ Mickiewicz A. Dzieła. T. 15. S. 391.

¹⁶ Тамсама. С. 111.

¹⁷ Тамсама. С. 624.

да брата Францішка, якому Адам давяраў свае планы і сумненні, напэўна, больш, чым іншым. У лісце ад 9 мая 1844 г. ён адзначае, што “мог бы з выгодамі пагразнуць у зямным, бо тутэйшае міністэрства дало б мене шмат большую плату і вызваліла б ад службы, каб толькі я згадзіўся перастаць служыць справе. Я мог бы ўжо дорага прадацца. Але гэтае самае сумленне, якое мне не дазволіла шукаць кар’еры ў Расіі, а пасля ў Лазане, не дае мне спыніцца на дарозе”¹⁸. Гэты ж матыў гучыць і ў пазнейшым лісце да Францішка (студзень 1847 г.): “Мае адносіны з тутэйшым урадам ускладніліся. Мне аказалі шчырую прыязнасць і давалі мноства даброт, каб толькі я стаў чалавекам разважлівым, г. зн. пачаў жыць толькі для сябе самога. Гэтак было са мной раней, у Расіі. Я і там мог заняць бліскучае становішча, калі б адмовіўся ад таго, што нашу ў душы, што рухае мной, насычае мяне і задавальняе. І я па-ранейшаму іду за маёй зоркай і спадзяюся, што заўтра яна будзе больш яркай”. І далей заўважае: “Мне трэба будзе яшчэ шмат зрабіць, і калі Бог прадоўжыць маё жыццё, ты яшчэ не аднойчы, дарагі брат, будзеш, магчыма, здзіўлены маёй дзейнасцю ці трывожыцца за мяне”¹⁹.

І сапраўды, як толькі ў 1848 г. пачаліся масавыя рэвалюцыйныя падзеі, вядомыя пад назвай “вясны нароўда”, А. Міцкевіч разгарнуў энергічную дзейнасць. Спачатку стварыў у Італіі легіён з эмігранцкай моладзі для барап’бы з Аўстра-Венгерскай манархіяй, пазней кіраваў Міжнародным рэвалюцыйным трывналам і газетай на французскай мове “La tribune des peuples”. Апошнім актам яго палітычнай дзейнасці была арганізацыя эмігранцкіх легіёнаў у Турцыі ў час руска-турэцкай вайны.

За месяц да сваём смерці Адам Міцкевіч пісаў з Канстанцінопалія, што некаторыя мясціны гэтага горада здаліся яму “цалкам падобнымі на вуліцы майго роднага гарадка ў Літве”²⁰, маючы на ўвазе Навагрудак. Яму ўсё верылася, што з кожным годам яго шлях на радзіму становіща карацейшым.

Марцэлі Косман (Познань, Польшча)

ПРАЎДА І ЛЕГЕНДА ПРА САПЕРНІКА ПАЭТА ВАЎЖЫНЕЦ ПУТКАМЕР І АДАМ МІЦКЕВІЧ

Колькі страціла б паэзія, каб не было юнацкага суму Міцкевіча аб няўдалым каханні з Марылляй. Вобраз каханай узнікаў з розных нагод — і пры нагодзе няшчасце сэрца прымалася нашчадкамі абсалютна за чыстую манету. Больш таго, у розныя часы шмат даставалася з гэтай нагоды саперні-

¹⁸ Mickiewicz A. Dzieła. T. 15. S. 624.

¹⁹ Тамсама. С. 109–110.

²⁰ Тамсама. С. 617.

ку, які быццам бы забраў дзяўчыну ў паэта. А паколькі сапернік меў графскі тытул (хоць ім і не карыстаўся), з’явілася басня пра беднага і таленавітага хлопца, багатага пана і тую, якая выбрала багацце, адхіліўшы сапраўднае пачуццё.

Такая версія знаходзіла дасканалую глебу ў пасляваенны перыяд у сувязі з ідэйяй класавай барацьбы і яўнымі тэндэнцыямі да мінімізацыі ролі асобы і адначасова ідэалізацыі тых, хто быў прыняты ў новы нацыянальны Пантэон. Міцкевіч меў шчасце трапіць туды. Сапраўдныя даследчыкі былі, аднак, стрыманымі. Прыкладам няхай паслужыць біографія, якая шматразова пісалася наанава і якая належыць пяру Мечыслава Яструну (“Міцкевіч”). Яна была прадстаўлена да выдання восенню 1948 г. і можа быць залічана да таго перыяду, калі згаданыя вышэй тэндэнцыі цалкам яшчэ не прайвілі сябе.

Заставалася яшчэ адна акалічнасць, што не дазваляла шырэй раскрыціць гэтую байку, — хоць гэтая з’ява была выразна акцэнтавана толькі пазней, на новым этапе развіцця польскага гуманізму, вольнага ад вульгарызацыі і спрашчэння. Рамантычная душа патрабавала вядзіцага платанічнага каханнія, якое меў не толькі Міцкевіч, пачуцця, аддаленага ад спальні, у якой істота з крыўі і касцей хутка нібыта магла пацешыцца ў Коўне. Думаю тут прывабную пані Кавальскую, жонку мясцовага медыка.

Што такое, дарэчы, пакуты стваральніка балад і рамансаў у парадунні з морам чарніл, якія доўгі час выліваў Зігмунд Красінскі у шматлікіх і аўтаматных лістах да каханай Дэльфіны з Камароў Патоцкай. Вяртаючыся да праблемы, можна коратка сказаць: шчаслівы сапернік паэта нічым не заслужыў непрыязных адносін нашчадкаў, больш того, ён належыць да цікавых, хоць і не спапулярызаваных постацей у гісторыі Віленшчыны першай паловы XIX ст. З удзячнасцю гаварылі пра яго сучаснікі, не сустракаем таксама негатыўных сведчанняў і аб тым, што ён, паводле пазнейшых чутак, быў багатым арыстакратам, эгаістам, нячульм да шчасця іншых, і без згрызотваў сумлення разбіў цудоўнае будучае закаханых.

Путкамеры належалі да старой інфлянцкай шляхты. Шляхам шлюбаў, а яны заключаліся, наколькі гэта было магчыма, пераважна ў асяроддзі кальвінскіх аднаверцаў, трапілі яны ў ваколіцы Вільні. Ваўжынец (папулярнае імя ў сям’і), з 1709 г. тытулаваны інфлянцкім стольнікам, ажаніўся з Даротай Шрэтэр і меў з ёю чацвёра дзяцей. Адным з найбольш старых помнікаў на евангельска-рэфарматарскіх могілках у былой сталіцы Вялікага Княства Літоўскага была так званая шрэтэрская капліца.

Ваўжынец Путкамер таксама быў тытулаваны ў 1755 г. паручнікам Ка-
рала Ягамосці, а праз сем гадоў — генерал-ад'ютантам. Узяўшы шлюб у
Асташыне з Даротай з Цадроўскіх, ахрысціў 7 кастрычніка 1762 г. свайго
сына Аляксандра Ежага ў Бальценіках Эйшышскага павета. Аляксандр у

1792–1798 гг. падпісваўся карабельскім камергерам, аднак да тытулаў ста- віўся раўнадушна, гэта відаць, як мы зазначалі раней, з таго, што сваё гра- скае званне не афішыраваў. Ад шлюбу з Каралінай Стыренскай (таксама кальвінкай) нарадзілася чацвёра дзяцей: Яцак Багуслаў (у 1792 г.), Ваўжы- нец Станіслаў (у 1794 г.), Дарота Катарына (у 1797 г.) і Іаанна Канстанцыя (у 1798 г.).

Будучы сапернік Міцкевіча быў, такім чынам, старэйшы ад яго амаль на чатыры гады (дакладней — чатыры гады і чатыры месяцы), што ў час сватаўства да Марылі не мела ніякага значэння, а калі мела, то толькі ў ка- рысць Ваўжынца, якому тады было дваццаць шэсць гадоў, у той час як Міцкевічу толькі дваццаць два.

Будучы “перахопнік Марылі” (так яго назвалі сучаснікі), нарадзіўся 14 жніўня, а ахрышчаны быў 26 таго ж месяца ў Бальценіках, у сядзібе генерала Путкамера. Кальвініцкай царквы там не было, прыхільнікаў гэтай веры з кожным годам становілася менш, хоць яна мела выдатнае рэфармацкое мінулае. Сярод гэтых прыхільнікаў пераважалі шляхецкія сем’і, наш- чадкі былых пратэстантаў. Толькі на Жмудзі, дзе яна была ўведзена яшчэ ў язычніцкі перыяд у палове XVI ст., сустракалася больш сялянскіх суполь- насцей з гэтай верай. Усіх іх аб’ядноўваў Евангелісцка-Рэфарматарскі Сінод у Вільні (вярхоўная ўлада), а арганізацыйныя парафіі ўваходзілі ў склад акруг — адпаведнікаў каталіцкіх дыяцэзій, хоць на практицы іх хутчэй па памеру можна параўноўваць з дэканатамі¹.

У 1807 г. Путкамер быў аддадзены ў вядомую школу ў Слуцку. Існава- ла там ужо больш за сто гадоў кальвінская гімназія, у якой тады вучылася каталіцкая моладзь з прычыны высокага ўзроўню навучання. Ён заставаў- ся пад асабістай апекай рэктара кс. Міхала Ваноўскага. Пасля заканчэння гімназіі ў 1810 г. шаснаццацігадовы юнак накіраваўся ў Імператарскі пуб- лічны ўніверсітэт у Вільні, у цэнтр, які пачынаў якраз у гэты момант аказа- ваць уплыў на ўсю былую, фармальную ўжо падзеленую польска-літоўскую Рэч Паспалітую, а фактычна па-ранейшаму існуючую ў свядомасці пака- лення, якое жыло да і пасля 1795 г. Запісаўся ён на фізіка-матэматычны факультэт, адзін з чатырох ва ўніверсітэце. Скончыў яго ў 1812 г. са сту- пенню кандыдата філасофіі².

“У тыя часы” малады Путкамер не застаўся ў баку ад вялікіх падзеяў, ад надзеі вярнуць поўную незалежнасць. Зазначым, што кальвініцкая шко- ла дала яму значна лепшую падрыхтоўку для атрымання вышэйшай аду- кацыі і жыцця, чым Адаму, які атрымаў адукацыю ў навагрудскіх даміні-

¹ Kosman M. Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII w. do 1939 r. Opole, 1986. S. 58 in.

² Nowak Z. J. Puttkamer Wawrzyniec Stanisław Jan (1794–1850) // Polski Słownik Biograficzny. T. 29. S. 475 inn.

канцаў. Трэба, дарэчы, прызнаць, што апошні выхоўваўся ў больш складаных матэрыяльных умовах. Калі вялікая армія французскага імператара ўваходзіла ў Літву, ён быў яшчэ амаль дзіцем (меў трынаццаць з паловай гадоў), і менавіта такім назіраў паўсюдны энтузіязм. Ваўжынец жа быў юнаком, уступаў у дзеіснае жыццё — таму завербаваўся як радавы салдат у войска, дайшоў да Масквы, удзельнічаў у пазнейшых бітвах (Будзішын, Лютцэн), аж да бітвы народаў (Лейпциг), пакуль не трапіў у прускі палон. Належаў тады да палымяных прыхільнікаў “малога капрала”. Калі намнога пазней (1840) рэшткі імператара ўрачыста перавозіліся з вострава Святой Алены ў касцёл Інвалідаў у Парыжы, сведкамі гэтай урачыстасці былі, між іншых, польскія эмігранты. Не адзін “напалеончык” з Польшчы ўсёй душой рваўся на берагі Сены, але часцей за ўсё іх мара не збывалася з-за адсутніці грошай. Па гэтай жа прычыне не выбраўся туды і Путкамер.

Пасля вяртання з напалеонаўскай вайны вёў ён жыццё звычайнага памешчыка, але не замыкаўся ў цесным кругу гаспадарчых спраў, хоць ім і надаваў вялікае значэнне. Меў шырокія інтарэсы: заставаўся ў контактах з філаматамі і філарэтамі, быў членам віленскага Таварыства шубраўцаў. Праяўляў актыўнасць на розных нівах, а ваеннае паражэнне навучыла яго таму, што трэба сістэматычна працаваць для айчыны іншым чынам.

Быў тады — у пачатку мінулага стагоддзя — перыяд плённага развіцця нацыянальнай культуры; шырока планаваліся даследаванні мінулага Польшчы і папулярызацыя ведаў аб tym перыядзе. У гэты ж час ствараўся новы пантэон, у які побач з ранейшымі постасцямі (пераважна ўладарамі, а таксама славутымі вайскоўцамі, такімі, як Займойскі, Чарнецкі, Жулкеўскі, Хадкевіч) увайшлі новыя героі. Побач з грабніцамі манархаў на Вавелі знайшлі сабе месца князь Юзаф і Тадэвуш Касцюшко (вёўся старанным адбор, да прыкладу, кракаўскія ўлады негатыўна ставіліся да такіх праектаў, як пахаванне ў падземеллях катэдры Яна Генрыка Дамброўскага) — менавіта ў гонар Касцюшкі наш граф арганізаваў у 1819 г., пасля атрымання дазволу ад Аляксандра I, урачыстае жалобнае набажэнства ў Навагрудку, а пры катафалку працытаў элегію, якую, здаецца, напісаў сам.

Путкамер валодаў пяром не толькі як аўтар сацыяльных праектаў (быў адхілены, як вельмі радыкальны, праект ліквідацыі прыгонніцтва, перш за ўсё ва ўладаннях Евангелісцка-Рэфармацкага Сінода), а пра яго адкрыласць сведчыць той факт, што гарачы кальвініст арганізаваў патрыятычна-рэлігійную цырымонію ў мясцовых дамініканцаў. Кіраваўся разумам: мэтай было аб'яднанне ўсіх палякаў, што схілялі галовы перад Касцюшкам, ні для кога не было таямніцай тое, што пераважная большасць шляхты — католікі, па-другое, дзе ж можна было знайсці такі прастаўнічы будынак для правядзення урачыстасці?!

Будучы павятоны лідскі маршалак не раздумваў, калі выбар сэрца спыніўся не на прадстаўніцы сваёй веры (кальвіністак знайсці было ўсё складней), а на прыгожай маладой суседцы з каталіцкай сям'і Верашчакаў. Яны жылі ў Туганавічах, ён нядгаўна пачаў гаспадарыць у суседнім, атрыманым ад бацькі, Уніхаве. Мы не ведаем ні аднаго сапраўднага канкурэнта на руку Марылі, бо ў такай ролі выступіў вельмі паспешліва, і яго прынялі. Аднак трэба яшчэ адзначыць яго талент, працаўтасць і лагодныя харктары. У гэтым сэнсе ніхто з нядобразычліўцаў не выказаўся крытычна аб ім. Маўчалі таксама і аб тым, што датычылася знешнасці, а несумненна, што фантазія пайшла б далёка, каб існавалі для гэтага хоць бы нязначныя падставы.

У гэты ж час, у 1820 г., на гарызонце з'яўляецца паэт, якога прывабіла ў Туганавічы цікавае асяроддзе (у маладых Верашчакаў часта збіралася моладзь). Казімеж Выка ў “Польскім біяграфічным слоўніку” напісаў кратка: “Узаемнае каханне, галоўнае ў жыцці паэта, не магло закончыцца шлюбам па прычыне рознага маёмаснага і сацыяльнага стану”³. Аўтары кніжных біяграфій не былі літасцівія ў падрабязнасцях, прадстаўляючы рамантычныя адносіны ў больш шырокім і празаічным кантексле. Цяжэй за ўсё цяпер было б растлумачыць узаемнасць пачуццяў, хоць адмаўляць іх як кароткачасовыя няма падстаў, бо дзяўчына не пратэставала. А версіі пра яе нежаданне ў адносінах да Ваўжынца могуць быць плодам фантазіі пазнейшага перыяду і вынікам уплыву легенды Вешчуна на шляхцянку, якая праводзіла жыццё за літоўскай агароджай, у той час як ён знаходзіўся ў Парыжы. На адлегласці жыццё Адама здавалася не толькі цікавым (бо яно такім і было!), але і лёгкім, пазбаўленым клопатаў. У кожным разе цяжка заставацца ў сферы меркаванняў, таму вернемся да канкрэтныі.

Марылі⁴ і Адаму было прыемна бавіць час разам — можам прызнаць хаця б такое. І гэта не было незаўажаным акружэннем. Дастаткова таго, што Ваўжынец і Міцкевіч па-сяброўску зразумелі адзін аднаго. Пасля сур’ёзнай размовы, гаворачы сённяшній тэрміналогіяй, нечаканы сапернік згадзіўся добрахвотна пакінуць поле бітвы. Было гэта, як запісаў Антоній Эдвард Адынец, у жніўні 1820 г. Дзеянне разгортвалася хутка. Рэакцыя Путкамера была станоўчай і маланкавай, прычым тактоўнай. Ўсё гэта не спыніла візіты Міцкевіча ў Туганавічы. Дыскусіі за столом вяліся гарачыя, калі, напрыклад, Тамаш Зан “абразліва бэсціў палякаў”. Міцкевіч павінен быў мець нядрэнны настрой, паколькі 16 ці 28 жніўня (розніца вынікае з-за таго, што на заходзе і перад падзелам Рэчы Паспалітай ужываўся грыгарыянскі календар, а ў Расіі — юліянскі) пісаў да “Архі-Тамаша” з Туганавіч: “Чакаюць тут цябе Верашчакі, В. Путкамер, усе знаёмыя, і нават в. суддзя [па-

³ Wyka K. Mickiewicz Adam Bernard // PSB. T. 20. S. 695.

⁴ Гл.: Nowak Z. J. Puttkamerowa z Wereszczaków Marianna Ewa (1799–1863) // PSB. T. 29. S. 479–482.

межны навагрудскі Юзаф — *M. K.*] Мітарноўскі, які павінен быў паехаць яшчэ да абеду, спецыяльна застаўся дзеля цябе і ячменных круп”. Пад за-прашэннем падпісаліся пан Ваўжынец і Юзаф Верашчака.

2 (14) лютага 1821 г. у Туганавічах бралі шлюб Марыя Верашчака і Ваўжынец Путкамер. Няма звестак пра туго падзею, аднак можна дапусціць, што цырымонію вёў каталіцкі ксёндз. Звычайна пры розных веравызнаннях у сям’і сыны павінны былі выхоўвацца ў бацькавай веры, дочкі ж — у матчынай. Пра іх унука ведаем, што настіл таксама імя Ваўжынец і быў актыўным дзеячам “Яднання”, ажаніўся з Зоф’яй Княневічавай у кляштары візітак у Варшаве. Мы ўдзячныя за гэтую падрабязнасць іх дачцы Яніне, якая пазней стала Жултоўскай і якая ў пачатку сваіх досьціц падрабязных успамінаў, прысвеченых канцу перыяду падзелаў і міжваеннаму перыяду, заўважыла: “На шчасце, я як дзяўчына была выхавана ў каталіцкім касцёле і ахрышчана ксяндзом з таго ж касцёла”. Гэта адпавядала практыцы мяшаных шлюбаў. У перыяд нецярпімасці да іншых веравызнанняў часта даходзіла да гвалтоўных сцэн, такіх, напрыклад, як выкраданне дзяцей пратэстантаў (напр., дачкі-кальвіністкі па матцы) набожнымі манахамі і гвалтоўнае іх змяшчэнне ў кляштары. У XIX ст. такія пытанні вырашаліся больш гарманічна, без націску іншых сіл.

Пасля шлюбу адносіны паміж Путкамерамі (яны пражывалі цяпер у Бальценіках) і Міцкевічам былі нават сяброўскімі. Ён, калі знаходзіўся пад уздзеяннем Музы, вяртаўся да ўспамінаў, і тыя набывалі асабліва драматычныя формы, але гэта не перашкоджала шукаць уzechі ў жонкі ковенскага доктара (пра яе мы ўжо ўспаміналі). Марыя ж першыя шлюбныя гады жыла, як манашка. Але ці варта верыць тым звесткам, распаўсюджаным у пазнейшыя гады, калі паэт і ўсё, што было з ім звязана, стаў публічнай уласнасцю...

У Вільні ён сустрэўся некалькі разоў з абодвум (Марылі ў Туганавічах, у час наведвання Міхала Верашчакі, не застаў), з Ваўжынцам нават хацеў... страляцца на дуэлі. Напэўна, гэта было хутчэй плодам буйной фантазіі, чым сапраўдным намерам паэта ў адносінах да былога напалеонаўскага паручніка. У жніўні 1821 г. пані Путкамер і Міцкевіч разам хрысцілі ў парафіяльным касцёле ў Цырыне сына знаёмых Саковічаў.

Ад намеру страляцца Адам адмовіўся па прычыне сардэчнай гасцініны Ваўжынца, да якога ён паехаў са сваім крывавым намерам. Памятаў таксама пра тое, каб паслаць абодвум у Бальценікі свае творы, а Зан інфармаваў аўтара, які знаходзіўся ў Коўне, у маі 1823 г.: “Ваўжынец так захапляўся другой часткай “Дзядоў”, так хваліў, што аж мяне збянтэжыў; я ажно пачырвaneў”. Апошняя сустрэча мела месца ў каstryчніку 1823 г. у Вільні, куды Путкамеры прыбылі, каб развітаца з ад’яджаючымі ў Арэнбург філатамі.

Шлюб Путкамераў доўжыўся няпоўных трыццаць гадоў, аж да смерці мужа ў 1850 г. Яны ўвесь гэты час цікавіліся справамі незалежнасці, абы чым сведчылі падзеі Лістападаўскага паўстання і пазнейшая канспірацыя. Блізкімі ім былі звесткі з далёкай Еўропы, асабліва тыя, якія маглі мець дачыненне да мінулага Польшчы. Ваўжынец быў добрым працаўніком. Усе цанілі яго арганізатарскія здольнасці. Іх заўважылі яшчэ ў час напалеонаўскай вайны, калі яму далі складанае заданне, звязанае з забеспечэннем войска. Афіцэрскае званне таксама аб нечым сведчыць. Блізкімі былі яму справы народа, прычым настолькі, што нядобразычліўцы называлі яго “сялянскім маршалкам” — з намёкам на яго тытул маршалка Лідскага павета.

Дбаў Путкамер пра свае не вельмі даходныя ўладанні, калі імі можна назваць уласнасць у Балценіках. Увогуле яго смелыя праекты, як, напрыклад, той, што датычыў вызвалення сялян, разбіваліся аб непрыхільнасць да гэтых ідэй кансерватыўна настроеных землеўласнікаў. Тоё ж самае было са спробай адкрыць гарбарню і фабрыку па вытворчасці сукна ці стварэнне ў 1838 г. першага ў Літве прымысловага акцыянернага таварыства з марай пра цукровы завод. Тады не хапіла дастатковай колькасці акцыянероў. Яго можна назваць прапагандыстам перамен у вясковай гаспадарцы, якія вялі да капиталістычных адносін.

Быў ён братній душой іншаму прыхільніку Напалеона, генералу Дэзі-дэрыю Хлапоўскаму з Вялікапольшчы, які, бачачы безнадзейнасць узброенай барацьбы (хоць ад яе да канца досьць працяглага свайго жыцця не адмаўляўся), замяніў шаблю на лямях, якім выдатна паслугоўваўся, накіроўваючы таксама энергию на прафесіянальную адукацию суайчыннікаў. Жыў, аднак, у мясцовасці, чуйнай да перамен, у той час як Путкамеру давялося працаўаць у зусім іншых, “карэсовых” (але ўсходніх), умовах.

На штогадовым пасядженні Сінода ў Вільні ў ліпені 1823 г. Аляксандр Путкамер прадставіў падрыхтаваны сынам пры ўзгадненні з іншымі кальвіністкімі кіраунікамі (Ваўжынец знаходзіўся ў той час у Балценіках) праект адкрыцця ў Вільні друкарні пад эгідай “Яднання”. Разам з запланаванай папернай яна павінна была служыць развіццю культуры ў Літве, у тым ліку апецы над нацыянальнай мовай у Жмудзі згодна з патрабаваннямі тамтэйшай акругі. Прадстаўлены дакумент складаецца з дзвюх частак: першая датычыць мэты пачынання (сімптоматычным быў там выраз: “Смела сцвярджаю..., што чым больш клас сялян адукаваны, тым у большай ступені ведае ён пра неабходнасць паляпшэння свайго быту і паляпшае яго”), другая датычыцца практичных шляху юго рэалізацыі.

Аўтар праекта са звыклай для яго акуратнасцю паклапаціўся пра ўсе падрабязнасці, не абмінуўшы нічога. Але не патрапіў на адпаведны момант: першыяд лібералізму быў амаль у мінульым. Улады распачалі працэс філама-

таў. У 1824 г. зачыненца адна кальвінская гімназія (у Кейданах), а супраць другой (школы ў Слуцку) высунулі цяжкія абвінавачванні, у сувязі з чым Сінод даручыў “саперніку Адама” ўклочынца менавіта ў гэтую далікатную справу. Путкамеры рэгулярна ўдзельнічалі ў гадавых ліпенскіх пасяджэннях Сінода. Ваўжынец, “паручнік войск польскіх”, кіраваў яго пасяджэннямі ў якасці дырэктара ў 1821, 1822, 1829 гг. У пазнейшы перыяд гэтае месца зойме сын Станіслав, які, верны памяці свайго бацькі, быў аўтарам яго біяграфіі (1872, 1875, 1878, 1879). Пазней эстафету пяройме цёзка дзе-да Ваўжынец — сінадальны дырэктар 1911, 1912 гг.

Міцкевіч, знаходзячыся на выгнанні ў Парыжы, паглынаў ўсе весткі з айчыны. Не быў раўнадушным і да навін з Бальценік, як і да той, якую атрымаў на пачатку 1846 г. — пра тое, што Путкамерава з Верашчакай, сястру пана Міхала, які пражываў у Плужынах, выдала старэйшую дачку Зоф'ю за нейкага Каліноўскага, інспектара з Вільні. У сваю чаргу да Марылі таксама даходзілі весткі пра тагачасны настрой Майстра. Так, 11 лістапада 1849 г. Тамаш Зан пісаў пасля сустрэчы ў Парыжы, што сябра юнацкіх га-доў стаў халодным, нават “сuroвым і здольным прынізіць”. Дадаваў, што імяніны Адама “святковалі мы ля Вострай брамы і ў сэрцы”.

Прыхільнікі сенсацыі не гублялі магчымасці раздзымухваць агонь вакол далейшых адносін паміж Міцкевічам і Верашчакам. Ад яе імя Антоній Адынец запярэчыў выдумцы “Gazety Polskiej” 1860 г.

Ваўжынец Путкамер закончыў сваё жыццё на 56 годзе, раптоўна, ад кровезліцця. Памёр ён у Вільні 30 студзеня 1850 г. Адынец напісаў пра яго: “Чачот сапраўды гаварыў мне заўсёды, што гэта самы сумленны, самы прыемны чалавек і што ўсе яго ўчынкі, на думку Адама, харектарызavalіся выключнай шляхетнасцю, якую сам Адам прызнаваў. Аднак ніколі ён не мог бы з чужых слоў дапусciць, калі б не пазнаёміўся асабістам, што той “перахопнік Марылі” быў сапраўды такі вельмі ідзальны”.

Летапісец не сумняваўся. Эдвард Хлатіцкі, які ў той самы 1850 г. пазнаёміўся з Міцкевічам у Парыжы, пасля вяртання ў родныя мясціны на-ведаў Туганавічы і Бальценікі, дзе жыла Марылія, ужо год як удава. Пасля візіту застаўся вобраз адзінокай старой жанчыны, чужой у сваім акружэнні, якой засталіся толькі ўсё больш ідylічныя ўспаміны. Яна тады сказала: “Я яго па-ранейшаму бачу такім, якім ён быў раней, маладым, з чорнай чупрынай, з вачамі то блакітнымі, то зялёнymi, то зноў цёмнымі і бліску-чымі...”

І тут няма нічога дзіўнага. Вобраз паэта “спыніўся” недзе на 1824 г., калі Міцкевічу было 26 гадоў. З Путкамерам жа яна пражыла доўгае жыццё, аж да яго восені. Не цешылася прыхільнасцю сярод сваіх дзяцей і больш далёкіх нашчадкаў — тут яна была падобная да твораў Адама. Нашчадкі лічылі, што не ўсё было ў парадку ва ўсёй справе. У кожным выпадку яе

культ у адносінах да паэта абражай памяць любімага ўсімі Ваўжынца. З туганавіцкай тройцы (Anno Domini) 1820 г. была яна, напэўна, постасцю найменш шчасліваю.

Пераклад з польскай мовы Ганны Цішук

Леў Мірачыцкі (Мінск)

АДАМ МІЦКЕВІЧ У СВЯДОМАСЦІ БЕЛАРУСАЙ

Гаварыць пра Міцкевіча —
этага значыць гаварыць аб харастве,
праудзе і справядлівасці...

Віктар Гого

У гісторыі культуры беларускага, літоўскага і польскага народаў ёсьць постасці, якія годна сімвалізуюць іх братэрства. Такой велічнай постасцю паўстае перад намі Адам Міцкевіч, вялікі паэт і патрыёт, палымяны ба-рацьбіт за свабоду і шчасце ўсіх народаў.

Міцкевіч дарагі нам як самаадданы і паслядоўны змагар супраць на-цыянальнага і сацыяльнага прыгнечання, за шчаслівую будучыню без сва-рак і войнаў, за роўнасць, самастойнасць і незалежнасць.

На гісторычнай Навагрудчыне, якая зачароўвае малюнічымі ўзгоркамі і далінамі, ахутанымі сіняватай павалокай, легендамі і паданнямі працаві-тых людзей, быстраецкім Нёманам, казачнай Свіцяззю, помнікамі сівой мінуўшчыны, напеўнай і мяккай беларускай гаворкай, пачынаўся жыццё-вы і творчы шлях паэта. Тут была калыска яго паэтычнага генія. Любы сэрцу край, які па традыцыі называў Літвой, услашлены ім у неўміручых баладах, санетах і пазмах — жамчужынах пазії, што стварылі цэлую эпоху ў гісто-рый польскай літаратуры.

На Беларусі А. Міцкевіч здабыў шырокую папулярнасць як вялікі паэт яшчэ пры жыцці. Яскравым сведчаннем гэтаму служыць народны варыянт ананімнай паэмы “Тарас на Парнасе”, дзе яго імя поруч з іншымі славу-тымі славянскімі літаратарамі вымаўляеца першым:

Народ ўсё быў тут не такоўскі:
Міцкевіч, Пушкін, Каханоўскі
І Гоголь шпарка каля нас
Прайшлі, як павы, на Парнас.

Міцкевіч дарагі нам, бо пісаў і гаварыў аб Беларусі, сваёй роднай ста-ронцы. Гэта вельмі высока ацаніў яго сучаснік — Вінцэнт Дунін-Марцін-кевіч (1808–1884), які адным з першых выступіў на ніве новага беларуска-га прыгожага пісьменства, хаця магчымасці друкавацца на роднай мове яшчэ

не было. Стойшы беларускім прафесійным літаратарам, ён быў і першым перакладчыкам творчасці свайго вялікага земляка на беларускую мову. Папулярзатар-перакладчык ставіў перад сабою пачэсную задачу, да якой падыходзіў з пачуццём вялікай адказнасці. У сваім слове ад перакладчыка ён пісаў: “Аповесць Адама Міцкевіча пад назвай “Пан Тадэвуш”, якая так выдатна малюе харектар, норавы і звычаі нашых літоўскіх гаспадароў у напалеонаўскія часы, ужо цяпер перакладаецца на рускую мову. Чаму б простаму народу, злучанаму сяброўскімі сувязямі з землеўласнікамі, чаму б тая наша засцянковая шляхта, бацькоў якой памёршы прарок намаляваў у такой высакароднай форме, а якая, жывучы дзесяці ў лясным зацішшы і не валодаючы магчымасцямі для асветы, найчасцей выказваецца ў хатнім ужытку народнай гаворкай, — чаму б, кажу, яна не магла азнаёміцца са звычаямі сваіх бацькоў? — Уласна гэтая заўвага натхніла мяне думкай перакласці “Пана Тадэвуша” на беларускую гаворку”¹.

Перакладчыку хацелася заахвоціць беларускага селяніна і бедную туэтайшую шляхту да навукі, каб гэтым самым садзейнічаць адраджэнню народнай культуры. Ён упэўнены, што для духоўнага развицця ў краі патрэбна ахвярная праца ўсіх колаў грамадства. Таму шукае ў іх падтрымкі. Але з горыччу павінен быў прызначаецца, што яго творы на народным дыялекце, якія маюць на мэце заахвочванне да навучання, “не знайшли дасюль, апрача некалькіх асоб, прыхільнікаў”. Будучы адданым перадавым ідэям часу, за якія змагаўся Міцкевіч, Дунін-Марцінкевіч верыць, што апранутага ім “у мужыцкую сярмягу” пана Тадэвуша народ прыме як падарунак свайго дудара “з больш гарачым сэрцам”².

Аднак выдаць друкаваную кніжку на беларускай гаворцы, якая знаходзілася пад забаронай, у той час не вельмі было проста. Перакладзенія беларускім пісьменнікам першыя дзве быліцы (часткі) паэмы — “Гаспадарка” і “Замак” на грошы, якія ўдалося сабраць, з дазволу царскай цэнзуры былі надрукаваны ў Вільні ў 1859 г. асобнай кніжкай. Раптам цэнзура спахапілася і пастанавіла надрукаваную лацінкай кнігу на беларускай мове ў свет не выпускаць. Тыраж выдання быў спалены. Цудам ўцалела некалькі экземпляраў кнігі, адзін з якіх захоўваецца ў фондах бібліятэкі Ягелонскага універсітэта ў Кракаве.

Праца Дуніна-Марцінкевіча не прапала дарэмна. Яна знайшла сваіх паслядоўнікаў. Праз некаторы час паэму А. Міцкевіча “Пан Тадэвуш” узяўся перакладаць гісторык і пісьменнік Аляксандар Ельскі (1834–1916). Свой намер ён тлумачыў жаданнем вялікага земляка А. Міцкевіча, які марыў, каб яго кнігі ў роднай старонцы трапілі пад сялянскія стрэхі. У прадмове Ельскі

¹ Дунін-Марцінкевіч В. Творы. Мн., 1984. С. 428.

² Тамсама.

зазначаў, што пераклад ім ажыццяўляеца на чэсць беларускай літаратуры, беларускага народа, у гонар “роднай Міцкевічу Беларусі”³. Задумана было перакласці ўсю паэму “Пан Тадэвуш” і друкаваць яе часткамі, але пераклаў на беларускую мову толькі першы раздзел, які выдаў асобнай кнігай у 1892 г. у Львове, даволі значным культурным цэнтрам тагачаснай Аўстра-Венгерскай імперыі. Хоць гэты пераклад і не вызначаўся вартасцямі ў мас-тацкіх адносінах, аднак папулярызацыяй творчасці А. Міцкевіча ён адыграў дадатную ролю ў пашырэнні беларускага друкаванага слова. Імкненне А. Ельскага як перакладчыка, паводле яго азначэння, зводзілася да таго, каб давесці чытачу братэрскасць дзвюх суседніх моваў і народаў — беларускага і польскага, узбудзіць праз сваю мову замілаванне да ахвяраванага ў “беларускай шаце пана Тадэвуша”, паэмы, у якой малітніча ажывае мінулае роднага краю.

Творчасць А. Міцкевіча імкнулася зрабіць здабыткам беларускай літаратуры ў XIX ст. і іншыя паэты, як, напрыклад, Арцём Вярыга-Дарэўскі (1816–1884). Па сведчанню сучаснікаў, ён пераклаў паэму “Конрад Валенрод”, ды так “пекна, што сілай і высокім артыстызмам здзівіў бы самога Міцкевіча”⁴. На вялікі жаль, гэты пераклад так і не быў апублікованы. Такі лёс напаткаў пераклады твораў Міцкевіча, зробленыя Адамам Гурыновічам (1869–1894) і Альгердам Абуховічам (1840–1898). І ўсё ж, паколькі царскія ўлады адмаўлялі беларускаму народу ў праве на развіццё нацыянальнай культуры і ўсяляк забаранялі беларуское друкаване слова, дык іх пераклады распаўсюджваліся ў рукапісах і вусна.

Важнай падзеяй, якая спрыяла шырэйшай папулярызацыі жыцця і творчасці А. Міцкевіча на Беларусі ў XIX ст., стаў прыезд у Навагрудак вясною 1861 г. яго старэйшага сына Уладзіслава, які стала жыць у Парыжы. З гэтай нагоды ў мясцовым гарадскім тэатры быў арганізаваны вечар, прысвечаны сустэречы дарагога госця і памяці А. Міцкевіча. З прамовай на вечары выступіў выкладчык Навагрудскай гімназіі, вядомы мемуарыст, мастак і краязнаўца Эдвард Баніфатый Паўловіч (1825–1909). Падносячы дарагому госцу букет кветак ад імя прысутных, ён сказаў: “Па роднай зямлі, у стара-даунія сталіцы Літвы, сярод братоў-землякоў, у такой дарагой нам усім ка-лысцы вялікага паэта, прымі, вандроўны брат, прымі, сын, замест бацькі гэты букаць шчырых пачуццяў як ушанаванне, што належыць яму ад нас. Вазьмі яго і занясі на далёскую яго магілу. Сціплья і блеклыя гэтыя кветкі, але пах іх сардэчны”⁵. Затым з кароткай прамовай выступіў тагачасны гаспадар Туганавіч Кастусь Туганоўскі, які адзначыў, што А. Міцкевіч стаў вельмі папулярным на сваёй радзіме, што светлую памяць аб ім свята захоў-

³ Slavia Orientalis. T. 36. 1987. Nr 3–4. S. 786.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама.

ваоць шмат мясцін у яго мілай і дарагой Літве, што тут ён заўжды будзе любімым паэтам. Госцю прамоўца ўручыў альбом з наступным надпісам: “Сыну бессмяротнага Адама — Уладзіславу Міцкевічу. Землякі — навагрудчане. На памяць пра наведванне яго роднай зямлі”⁶. У заключэнне ўрачыстай часткі вечара было наладжана аматарскае прадстаўленне з удзелам чэшскіх музыкантаў. Ставілася п’еса мясцовага аўтара “Ваколічнае”. З’яўленне на сцэне хлопцаў і дзяўчат у народных строях, якія прыгожа выконвалі беларускія песні і танцы, надта расчулілі гостя.

У Навагрудку сыну паэта быў аказана надзвычай цёплы прыём. Усюды, куды б ён ні прыходзіў, каб пазнаёміцца з памятнымі мясцінамі горада, гостя сардэчна віталі. Гасцінна сустракалі яго таксама ў Завосці, Туганавічах, Цырыне, Асташыне, Варончы, над берагамі Свіцязі, у Плужынах і Чамброве.

У родным краі вясною 1861 г. не заціхалі размовы членаў ініцыятыўнага камітэта па ўвекавечванню памяці славутага земляка, які ўзнік у 1858 г. Першачарговай задачай было — паклапаціцца аб пабудове ў Навагрудку помніка на гарадскім пляцы. Аднак паўстанне 1863 г. і рэпрэсіі царскіх улад перашкодзілі ажыццяўленню гэтых высакародных задум. Пазней, дзякуючы старанням дачкі паэта Марыі Гарэцкай, да стагоддзя з дня нараджэння паэта (1898) скульптар Уладзіслаў Слящынъскі зрабіў з чорнага шведскага граніту пастамент з бронзовым бюстам А. Міцкевіча. Гэтая памятка з Варшавы была прывезена ў Навагрудак, і мясцовыя жыхары патаемна ад царскіх улад умуравалі яе ў Дамініканскім касцёле св. Міхала, дзе калісьці вянчаліся маладыя Мікалай і Барбара, будучыя бацькі паэта. Знамянальна, што ўсе мерапрыемствы па ўшанаванню памяці А. Міцкевіча згуртоўвалі патрыётаў краю, асабліва з нагоды сотай гадавіны з дня нараджэння. Вось што пісаў Эліз Ажэшка вядомы беларускі паэт-дэмакрат Францішак Багушэвіч (1840–1900) у пісьме ад 18(30) кастрычніка 1897 г.: “У той час, калі справа пра помнік Адаму Міцкевічу ў Варшаве вырашана, у Вільні з’явілася думка ўшанаваць яго памяць і ўстанавіць мемарыяльную табліцу ў касцёле св. Яна... Вядома, размовы пра афіцыйны дазвол на зборанне ахвяраванняў і быць не магло, а табліца з бюстам будзе ўстаноўлена з дазволу касцельных улад, якія далі згоду сваякам паэта. Сэрцы добрых людзей, адданыя вяльможнай пані, напэўна, будуць прыхільнныя і да гэтай справы: дык вось асмельваюся з пакорнай просьбай заклікаць знаёмых гродзенцаў, каб яны сабралі хоць бы невялікія ўзносы”⁷.

Рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. у Расіі з’яўліся паваротным этапам у гісторыі развіцця нацыянальна-вызваленчага і культурна-грамадскага руху беларускага народа. Яны прабудзілі да небывалай актыўнасці пра-

⁶ Slavia Orientalis. T. 36. 1987. Nr 3–4. S. 786.

⁷ Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1967. С. 197–198.

цоўнныя масы, барацьбы за беларускія школы, кнігу, прэсу і тэатр, што спрыяла росту нацыянальнай і сацыяльнай свядомасці.

Для беларусаў мажлівасць мець сваю перыёдку, каб выражаць пісьмова думкі на роднай мове, лічылася вялікай справай, бо адкрывала дарогу да шырэйшага прайяўлення народных талентаў, актыўнага ўзбагачэння нацыянальнай духоўнасці. Паскаралася далучэнне і да здабыткаў сусветнай культуры. Шмат рабіла ў гэтым накірунку газета “Наша ніва”, на старонках якой сістэматычна змяшчаліся пераклады з класічнай і тагачаснай прагрэсіўнай літаратуры іншых народаў. З асаблівай пашанай тут ставіліся да папулярызацыі жыцця і творчасці А. Міцкевіча.

Ушанаванне памяці вялікага паэта супала з часам імкнення беларусаў да самавызначэння сябе як нацыі, барацьбы перадавых сыноў і дачок за самастойны быт у ёўрапейскім супольніцтве. З іх асяроддзя паступова вылучаліся рупліўцы, якія бралі прыклад з традыцый філаматаў руху. Так, студэнт Новааляксандраўскага інстытута сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Пулавах Аркадзь Смоліч (1891–1938) паслядоўна стаў ажыццяўляць ідэі сваіх папярэднікаў-філаматаў, за якія змагаліся А. Міцкевіч і яго сябры. Іх шчыры палядоўнікі лічыў, што асноўныя перадумовы да новага ладу жыцця яму — аўтару будучай праграмы і дэолагу беларускай Сацыял-дэмакратычнай партыі бачыліся “не ў дыктатуры пралетарыята, а ў дэмакратычным рэспубліканскім ладзе”⁸. Важнейшымі заваёвамі грамадства, на яго думку, павінны стаць: “...свабода слова, друку, сходаў, сумлення, незачэпнасць асобы”. Дэмакратычны ўмовы, па яго перакананню, “дадуць мажлівасць вызваліцца ад падніявольнае адміністрацыйнае апекі, што дасць магчымасць вольна і шырока развіваць свае прыродныя здольнасці, ухіліць нездаровыя дэмаралязуючыя ўплывы няволі і ўціску”⁹. Такі народ, з упэўненасцю даводзіў аўтар, “будзе выяўляць сваю найвышэйшую творчасць у нацыянальных формах. А значыць, і ўсялюдскі прагрэс, які ёсць творчасцю перадусім, будзе ісці нацыянальнымі шляхамі і прывядзець ніякім чынам не да асіміляцыі народаў, а толькі да вышэйшай формы іх згоднага жыцця”¹⁰.

Грунтуючыся на філамацкіх традыцыях, А. Смоліч паспяхова развіў ідэі пра значэнне нацыянальнай школы і роднай мовы ва ўзгадаванні патрыятызму. Даводзячы гэту вечную ісціну, ён сцвярджаў, што “асноваю нацыянальнай школы служыць родная мова — адзнака нацыі, яе духоўныя твар. Мова збірае ў сабе ўсё, што мае дух нацыі. Няма ў нацыі нічога ні малога, ні вялікага, чаго б мова не ведала. Без мовы не адбываецца творчасць народа. Пакуль жыве мова, датуль жыве і народ, датуль і нацыянальнае выхад

⁸ Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Мн., 1993. С. 365.

⁹ Ліс А. Пасляслоўе // Смоліч А. Геаграфія Беларусі. С. 365–371.

¹⁰ Тамсама.

ванне будзе мець вялікую вагу і значэнне. Адабраць у народа мову — зна-
цыць спыніць яго развіццё, паставіць на дарозе культурнай творчасці глу-
хую перагародку; эпоха заняпаду мовы ў жыцці нацыі — гэта эпоха заня-
паду жыцця народа, спыненне працы яго разуму: гэта нацыянальная хва-
роба, саме горшэя няшчасце, якое можа здарыцца ў цэлага народа”¹¹.

У гісторыю беларускай навукі і культуры А. Смоліч увайшоў як вялікі
патрыёт Бацькаўшчыны, заслужаны яе працаўнік. Ён быў сярод тых, хто
звярнуўся да спадчыны філаматаў і правільна вызначыў ролю і месца на-
раджэння вялікага песняра. У сваёй кнізе ён пісаў: “На паўдня ад Нава-
грудка ляжыць праслаўленая Міцкевічам воз. Свіязь, а недалёка ад воз.
Калдычэўскага месца ўрадзін яго — засценак Завоссе. У гэтым глухім за-
кутку радзіўся найвялікшы з паэтаў Беларусі”¹². Далей аўтар паведамляе,
што: “Навагрудская зямля радзіла і выгадавала Адама Міцкевіча. За гэта
ён яе праславіў на ўесь свет, як не праслаўляў ніадзін паэт свае Бацькаў-
шчыны”¹³.

Знаёмства са зборнікам “Адам Міцкевіч і Беларусь”, які падрыхтаваны
і выдадзены Навукова-асветным цэнтрам імя Францыска Скарыны, Польскім
інстытутам у Мінску і Беларускім фондам культуры ў 1997 г. радуе. Це-
шаць і матэрыялы, што змяшчаюцца ў рэспубліканскім друку.

Вікторыя Слівоўска (Варшава)

ЗАБАРОНЕНЫЯ ЧЫТАННІ

Сёння, калі мы так урачыста святкуем міцкевічаўскі юбілей, калі твор-
часць паэта цвёрда ўвайшла ў школьнія праграмы, калі яго драмы не сы-
ходзяць са сцэн не толькі ў Польшчы, а спадчына творцы і шляхі яго жыц-
ця сталі аб'ектам шматлікіх даследаванняў як на радзіме, так і за мяжой,
цяжка сабе ўяўіць, што толькі паўтара стагоддзя аддзяляе нас ад таго пе-
рыяду, калі яны праследаваліся, “забароненая для чытання”, а за іх захоў-
ванне і распаўсюджванне пагражалі самыя страшныя пакаранні.

Паражэнне Лістападаўскага паўстання, пазбаўленне палякаў нават су-
рагату ўласнай дзяржаўнасці, якім з’яўлялася Царства Польскае, укаранен-
не над Віслай паскевічаўскай сістэмы і яшчэ больш суроўых правілаў на
ўскраінах былой Рэчы Паспалітай, — усё гэта выклікала невядомую раней
з’яву патаемных чытанняў, хаджэння па руках, асабліва сярод маладых люд-
зей, “забароненай літаратуры”, як друкаваных твораў, перш за ўсё эмігра-

¹¹ Ліс А. Пасляслоўе // Смоліч А. Геаграфія Беларусі. С. 367.

¹² Тамсама. С. 251.

¹³ Тамсама. С. 252.

цыйных, так і незвычайна багатай колькасцю і якасцю рукапіснай літаратуры. Барацьбу з памяццю пра нацыянальнае мінулае захопніцкія ўлады вялі з паступаочым нарастаннем, што супрацьпастаўлялася ўсялякім тайным і паўстанцкім рухам. Дарэчы, гэта былі ўзаемазвязаныя з'явы: тайныя гурткі і арганізацыі заўсёды займаліся дастаўкай, чытаннем, перапісаннем забароненай літаратуры. У сваю чаргу менавіта такая літаратура была тым магнітам, які масава прыцягваў моладзь у тайныя гурткі і таварыствы, аб чым дружна сведчаць як паказанні, дадзеныя следчым камісіям, так і ўспаміны.

Побач з помнікамі менавіта следча-судовыя матэрываля з'яўляюцца істотнай крыніцай ведаў пра такую літаратуру: кожны раз у час вобышкаў знаходзілі “рэчавыя доказы” ў выглядзе кніг, сшыткаў з перапісанымі творамі, а ў напісаных уласнай рукой паказаннях прыводзіліся назвы перадаваных з рук у рукі “разбойніцкіх кніг”, як іх часта называлі самі абвінавачаны ў “чытацкіх злачынствах” (трапнае вызначэнне Марыі Яніён) ¹. Вядома, тое, што трапіла ў рукі “інквізітараў”, было толькі вяршыніяй айсберга. Аб гэтым пераканаўчая сведчаць захаваныя ў розных аддзелах рукапісаў і архівах сшыткі паненак з прыстойных сем'яў, вучнёўскія сшыткі, у якіх знаходзім цэлыя падборкі пераважна паэтычных твораў, часта ў недакладнай версіі, розных варыянтах. Яшчэ Дора Кацнельсон ² спрабавала сабраць рукапісную “міцкевічыяну”, таму што сярод найбольыш чытаных і нястомна перапісаных аўтараў Адам Міцкевіч несумненна амаль на працягу ўсяго XIX ст. трymаў пальму першынства, не гаворачы ўжо пра міжпаўстанцкі перыяд.

У другой чвэрці XIX ст. Міцкевіч лічыўся нядобранадзейным аўтарам і на тэрыторыях, забраных аўстрыйцамі, пра што часта забываюць, маючы перад вачыма перш за ўсё перыяд галіцкай аўтаноміі. Сярод 22 так званых “тайных выданняў Асалінэум” (за іх выданне ў Львове пасля пракцэсу, які доўжыўся ў 1834–1837, дырэктар Канстанцін Слатвінскі, а таксама друкары былі абвінавачаны ў “дзяржаўнай здрадзе”), ажно трэх выйшлі з-пад яго пяра: “Рэдут Ардона”, “Да маци-полькі”, а таксама “Кнігі польскага народа і польскага пілігрымства” ³. Апошняя былі прызнаны аўстрыйскімі ўладамі творам “найбольш небяспечным” ⁴.

Да ліку “забароненых” таксама вельмі хутка далучылі творы, якія былі выдадзены з дазволу цэнзуры ў Пецярбургу, з “Конрадам Валенродам” на

¹ Janion M. Literatura i spisek // Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Królestwie Polskim: Gustaw Ehrenberg i “świętotokrzyżcy”. Wrocław, 1978. S. 77–100.

² Сабраны Д. Кацнельсон велізарны матэрываля па-ранейшаму чакае апрацоўкі і выдання.

³ Гл.: Wisłocki W. T. Tajne druki Zakładu Ossolińskich: W stulecie procesu o zdradę stanu. Lwów, 1935. S. 38–45.

⁴ Таксама. С. 39–40; парын.: Sala M. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien, 1867. S. 60; Borys W. Wyprawa J. Zaliwskiego i polskie organizacje spiskowe w Galicji w latach 1832–1835 // Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. Wrocław, 1984. S. 86.

чале. Забарона датычылася ўжо не толькі некаторых твораў паэта, але і яго імя.

Здзіўляе тое, што паэзія Міцкевіча беражліва захоўвалася не толькі ў шляхецкіх дварах, знаходзілі яе хітра схаванай сярод кулінарных рэцэптаў, у бібліятэчках, купленых у складчыну, легальных і паўлегальных, у студэнтаў Кіеўскага⁵, Маскоўскага⁶ і Пецярбургскага⁷ універсітэтаў, у вучняў Варшаўскіх юрыдычных курсаў, у дарожных куфрах, выпадкова забытых у гатэлях; яна даходзіла нават у далёкую Сібір, куды яе прывозілі з сабой ссыльныя, нягледзячы на кантроль і забарону, а затым дэкламавалі на агульных вечарынах, пісалі на вершы музыку і спявалі разам з іншымі “баладамі”⁸.

Няма патрэбы нагадваць, што сасланыя ў розныя бакі царства філаматы і філарэты добра ведалі паэзію свайго сябра і калегі. Удзельнікі Лістападаўскага паўстання, якія былі ўключаны ў расійскае войска ці высланы на катаргу, наслідком ў сваіх салдацкіх ранцах вершы паэта. Пра гэта даведаліся ў час следства па так званай справе “Омскай змовы” (1833–1837): у паперах галоўных абвінавачаных побач з патрыятычнай паэзіяй перыяду паўстання была знайдзена менавіта паэзія Міцкевіча: меў яе, напрыклад, Геранім Гольштайн⁹, ведаў яе ксёндз Ян Серацінскі, які са здзіўленнем занатаваў у сваім дзённіку, што “зусім неспадзявана” ў школьнай бібліятэцы ў Омску, дзе ён працаваў настаўнікам (хоць павінен быў адбываць як пакаранне службу радавым) натрапіў на “твор Міцкевіча”¹⁰. Трэба дадаць, што ў многіх арыштаваных па “Омскай справе” знаходзілі паэзію Міцкевіча, у тым ліку “Оду да маладосці”¹¹. І не толькі ў іх.

⁵ Матэрыйлы на даценую тэму знаходзяцца ў дакументах аб працэсе студэнтаў — членуў гуртка Уладзіслава Гардона (Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Кіеве, (далей: ЦДГАУ), ф. 470, вол. 1, адз. зах. 28, 29, 31, 32, 58, 63, 64, 105, 108, 173–177, 188 і інш.

⁶ Пра гэта пісаў Рамуальд Свяжбенскі ў лісанаручных паказаннях (gl.: Wiosna Ludów w Królestwie Polskim: Organizacja 1848 roku. Wrocław, 1994. S. 223 і наст.), а таксама ва ўспамінах, напісаных ад трэцяй асобы (Sprzysiężenie pomiędzy rokiem 1839 i 1849 // Бібліятэка імя Асалінскіх у Вроцлаве, рук. 3204). Факт хаджэння сярод польскіх студэнтаў у Пецярбургу “Пана Тадэвуша”, “Дзядоў”, “Кніг пілігрымства”, а таксама “Лекцый па славянскай літаратуре” пачаўся дэштварна і іншым выпускнікамі, супраць якіх была ўзбуджана справа за змоўніцкую дзеянасць у Царстве Польскім.

⁷ Гаварыў пра гэта, напр., Вінцэнт Давід, які чытаў творы Міцкевіча ў час вучобы ў Пецярбургу ў 1837 і наступных гадах (gl.: Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim w latach 1840–1845. Edward Dembowski. Wrocław, 1981. S. 292–293).

⁸ Аўтарам музыкі да балады Міцкевіча “Свіязянка” быў Адам Грос. Яна знайшлася ў выдадзеным праз шмат гадоў томе “Melodii daurskich” (1883).

⁹ Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. Wrocław, 1984. S. 124.

¹⁰ Таксама. С. 552.

¹¹ Гл.: Janik M. Nieznana relacja o sprawie omskiej // Kwartalnik Historyczny. 1929. T. I. Z. 3. S. 350. У запісной кніжцы арыштаванага па той жа справе Антонія Кшыжаноўскага таксама знайдзена “Ода да маладосці” (gl: Djakow W., Nagajew A. Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832–1835). Warszawa, 1979. S. 163).

Філаматы і лістападаўскія паўстанцы мелі доступ да легальна выдадзеных твораў паэта. Паўстае пытанне: якім чынам іх здабывалі, калі яны ўжо былі забаронены? Па сведчаннях сучаснікаў, гэта не з'яўлялася вялікай цяжкасцю: яны перавозіліся праз мяжу, праз мытныя кардоны добра скаванымі (тут асаблівую ролю адыгрывалі вонкава легкадумныя дзяўчата, якія не выклікалі падазрэння, і сур'ёзныя жанчыны¹²). Карысталіся таксама паслугамі яўрэй-кантрабандыстай. Творы паэта можна было купіць амаль у кожным большым горадзе, у давераных гандляроў кнігамі ў Маскве і Пецярбургу, у Крамянцы, Адэсе і Варшаве. Трэба памятаць, што продаж таго тавару быў вялікай рызыкай, хоць і прыносіў значны даход. Дзейнічалі так званыя перасыльныя пункты, якія ўтрымліваліся з патрыятычных пачуццяў: у Марыямпалі такім пунктамі кіраваў ксёндз Кшиштоф Шварміцкі, у будучым ссыльны і шматгадовы пробашч у Іркуцку; у Мысловіцах — мадыстка Антаніна Лісоўская і інш.¹³ Прыхільнік П. Сцягеннага Францішак Панточак пераслаў з Вроцлава, дзе нелегальная вывучаў фармацэўтыку, “Кнігі пілігрымства”. Нічога ў гэтым не было б надзвычайнага, калі б яго бацька, Сымон Панточак, паважаны аптэкар у Кельцах, гэтыя прывезеныя сынам кантрабанднымі шляхамі кнігі не даваў “чытаць іншым”, што яму даказалі ў час следства¹⁴. Нелегальная ўвезеная літаратура — пазія, проза, публіцыстыка тайна размножалася. Адсюль такая вялікая колькасць розных копій, якія мы сёння знаходзім у розных месцах, пачынаючы ад бібліятэк і заканчваючы сямейнымі архівамі. Гэтыя творы вывучалі на памяць, каб потым зноў па памяці перапісваць у сышткі, ствараючы розныя тэкставыя варыянты.

Якія ж творы Міцкевіча часцей за ўсё капіраваліся і чыталіся? Несумненна, на першым месцы тут была трэцяя частка “Дзядоў” і яе асобныя фрагменты¹⁵. Але да абавязковых для чытання таксама адносіліся і “Рэдут Ардона”, і “Пан Тадэвуш”¹⁶. Яны хадзілі па ўсіх тайніх гуртках увесь час.

¹² У Келецкім гуртку Кароля Багдашэўскага такім “перавозам” з Кракава зімаліся яго сёstry Людвіка і Эмілія, а таксама цешча аднаго са змоўшчыкаў (gl.: Sliwowska W. Obieg wolnego słowa w zaborze rosyjskim w dobie międzypowstaniowej // Piśmiennictwo — systemy kontroli — obiegi alternatywne. Warszawa, 1992. S. 63–64; там жа гаворыцца пра іншыя пункты кантрабанды забароненай літаратуры).

¹³ Гл.: Djaków W. A., Gałkowski R., Sliwowska W., Zajciew W. M. Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855 (Królestwo Polskie): Przewodnik Biograficzny. Wrocław, 1990. S. 271, 437.

¹⁴ Rewolucyjna konspiracja... S. 638.

¹⁵ Ва ўсіх судова-следчых матэрывалях сустракаецца інфармацыя пра чытанне “IV тома твораў Міцкевіча”, які змяшчаў менавіта гэтыя творы; гэты том быў знайдзены ў Антонія Валэцкага ў Агранамічным інстытуце ў Варшаве на Марымонце; многія з “святаўрыкцаў” успамінаюць пра ўзаемнае выпазычванне гэтага тома (gl.: Stowarzyszenie Ludu Polskiego. S. 294 і інш.).

¹⁶ Фрагменты “Пана Тадэвуша” многія з маладых людзей ведалі на памяць (gl. паказанні В. Даўіда: Rewolucyjna konspiracja... S. 297).

Іх ведалі ўдзельнікі экспедыцыі Юзафа Заліўскага ў 1833 г. і “канаршыкі” — як на Падоллі і Валыні, так і ў Кіеўскім універсітэце, а таксама тыя, каго называлі святакрыжцамі ў Варшаве, іх паслядоўнікі ў 40-х гг. Часам невядома, якія творы чыталі падсудныя. Напрыклад, ураджэнец Беларусі Юліян Бакшанскі, вучань Віленскай гімназіі, быў у 1842 г. адвінавачаны ў чытанні Міцкевіча і распаўсюджванні яго твораў і высланы за гэтае “злачынства” на службу ў Рэзанскую губерню¹⁷.

У паказаннях Тамаша Мразоўскага, які быў звязаны з кіеўскімі студэнтамі з гуртка Уладзіслава Гардона, што кантактаваў з Таварыствам польскага народа пад кіраўніцтвам Шымана Канарскага, пазнейшага ссыльнага ва Усходнюю Сібір, адкуль яму ўдалося ўцячы, знаходзім рэдкае апісанне сумеснага чытання міцкевічаўскіх шэдэўраў: “У час наведвання тады [Паўла] Багдановіча [студэнта Кіеўскага універсітэта. — *B. C.*], калі мы толькі ўдваіх засталіся на станцыі [...], ён спытаў у мяне, ці ведаю я паэму “Дзяды”, выдадзеную Міцкевічам, і ці хачу яе прачытаць? Я адказаў, што не ведаю яе і вельмі хачеў бы прачытаць. Тады Багдановіч замкнуў дзвёры на ключ і дастаў з ложка “Дзяды”, перапісаныя ім уласнаручна, і чытаў мне на працягу некалькіх гадзін, адначасова мы хвалілі некаторыя паэтычныя месцы. А потым, калі я наведваў ужо хворага Багдановіча, ён мне зноў чытаў другі, меншы творык пад назвай “Пілігрымства”, г. зн. “Кнігі польскага народа і польскага пілігрымства”, якія таксама карысталіся вялікай папулярнасцю”¹⁸. Такога роду “сеансы” сумесных адкрыццяў Міцкевіча не былі рэдкасцю. Вось як, напрыклад, адбываліся такія сумесныя чытанні ў гуртку Тамаша Вернера ў Варшаве ў першай палове 40-х гг.: “У наступную нядзялю, — паводле слоў Вернера, — каля чацвёртай гадзіны пасля абеду зноў да мяне прыйшлі Грагалейскі з Тамашэўскім [члены тайнага гуртка. — *B. C.*]. Я ім тады чытаў “Імправізацыю” з “Дзядоў” Міцкевіча, але, мяркую, абодва яе не разумелі, хоць хвалілі. У час іх двухразовага знаходжання ў мяне дзвёры ўвесі час былі замкнёныя на ключ, нікога ў дом я не ўпускаў і, акрамя іх, дома таксама нікога не было. А апошнім разам, калі служанка рабей, каля шостай, вярнулася, я нават спыніў чытанне”¹⁹.

Пра тое, як добра людзі ведалі творчасць паэта, як яе стасоўвалі да ўласных перажыванняў і выпрабаванняў, можа сведчыць, напрыклад, прасякнутыя міцкевічаўскім духам успаміны змоўшчыка-ссыльнага Валяр'яна

¹⁷ Гл.: Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846–1848. Warszawa, 1965. Странкі паводле паказальніка; Расійскі дзяржаярны архіў у С.-Пецярбургу, ф. 1286, воп. 13, 1851, адз. зах. 620. У 1848 г. Ю. Бакшанскі быў асуджаны на 12 гадоў катаргі, якую адбываў за Байкам. Загінуў у Студзенскім паўстанні: быў павешаны 4 красавіка 1863 г. у Свetchках (цяпер Маладзечанскі р-н Мінскай вобл.).

¹⁸ ЦДГАУ у Кіеве, ф. 470, воп. 1, спр. 96, л. с. 14.

¹⁹ Rewolucyjna konspiracja... S. 409.

Станішэўскага, выдадзеныя мізэрным тыражом. Аўтар бясперапынна пे-
ралічвае герояў Міцкевіча, пры іх дапамозе харектарызуе асоб, якіх апі-
вае, прытым так, нібы быў перакананы, што названыя постаці з'яўляюцца
агульнавядымымі сімваламі, што не патрабуюць каментарыяў. Ён цытуе
таксама цэлья фрагменты, найчасцей, мяркуючы па шматлікіх нязначных
адхіленнях ад арыгіналу, па памяці. І як ён успамінае, ужо ў школе чытаў
“Конрада Валенрода”, “Гражыну”, “Дзяды”, а таксама санеты і вершы”²⁰.
Потым Станішэўскі распаўся ѿ дзеяния творы сярод навучэнцаў Фарма-
цэўтычнай школы ў Варшаве, удзельнікаў так званай “аптэкарскай змовы”,
якія былі затым асуджаны за “чытацкія злачынствы”. У цыгадэлі, — як
піша, — адчуваваў сябе падобна як “пустэльніца Альдона”, бо, каб захаваць
присутнасць духу, знаходзячыся ў адзіночнай камеры, дэкламаваў па па-
мяці “Конрада Валенрода”, санеты, некаторыя фрагменты “Дзядоў”. На
сценах Варшаўскай крэпасці ён знаходзіў цытаты з твораў Вешчуна, выца-
рапаныя іншымі вязнямі. Праязджаючы праз Карэлічы, узгадваў “неўміру-
чыя песні “Пана Тадэвуша”; а башкірская качэў нагадвалі яму “Акерман-
скія стэпы” і г. д.²¹ Для сучаснага ж чытача некаторыя з такіх сцвярджэн-
няў трэба было б суправаджаць каментарыем.

У другой палове XIX ст. цэнзурныя забароны крыху змякчыліся, аднак
Міцкевіч, нягледзячы на тое, што ў Варшаве яму паставілі помнік і быў
выдадзены збор яго твораў, да канца панавання Раманавых заставаўся
пісьменнікам дазволеным толькі часткова. Падобна, як у гады ПНР, хоць і
быў ён уведзены ў школьнную праграму, хоць творчасць яго шырока дасле-
давалася літаратурнымі крытыкамі, калі трапляў на спэцыяльныя тэатраў, адразу
ж станавіўся прадметам “пільнай увагі”, а цэнзары, асабліва ў час спектак-
ля “Дзяды”, уважліва прыслухоўваліся, у якіх месцах і як моцна раздавалі-
ся апладысменты... Эпапея “Дзядоў” 1968 г. — гэта ўжо асобная гісторыя,
якая мае сваю, досьць шматлікую, літаратуру. У пераломнія гады зноў
аказалася, што паэзія Міцкевіча мае сваё “забароненае” адценне, да яе звяр-
таліся і зноў адкрывалі для сябе новыя, завуаляваны сэнсы, актуальны і ад-
вечны... Пасля ж 1989 г. Марыя Яніён абвясціла “сапраўдны канец эпохі
рамантызму” і нармальнае ўспрынняце спадчыны Адама Міцкевіча. Ці са-
праўды гэта так? Не нам, відаць, пра гэта ўжо меркаваць, а нашым на-
шчадкам.

Пераклад з польскай мовы Ганны Цішук

²⁰ Staniszewski W. Pamiętniki więźnia stanu i zesłańca. Warszawa, 1994. С. 13.

²¹ Таксама. С. 36, 62, 75, 98, 120, 123, 181, 222, 234.

АДАМ МІЦКЕВІЧ — ГЛЫБІНЯ І ВЯРШЫНЯ СЛАВЯНСКАГА ЎСПРЫМАННЯ СВЕТУ

У памятны год, год напрыканцы і стагоддзя і тысячагоддзя, у год юбілею вялікага паэта беларускай зямлі, наш неадменны доўг — задумацца пра воблік вялікага мастака і пра той уклад, які ён, безумоўна, унёс у культуру блізкіх, роднасных яму этнасу, у культуру славянскага суперэтнасу і, у рэшце рэшт, у сусветную культуру.

Біяграфія Міцкевіча — гэта біяграфія летуценніка, пілігрыма, чалавека, які знаходзіцца нібы на перакрыжаванні розных шляхоў, накірунку быцця чалавека на мяжы. Гэта тычыцца ўсяго: яго паходжання, зямлі, на якой ён нарадзіўся, стану свету, які ён апіваў, яго жыцця ў Францыі і Італіі, нават самой яго смерці ў Канстанцінопалі.

Аб паходжанні паэта зноў ўспыхнулі спрэчкі (нагадаю хаця б артыкул С. Астраўцова “Как поделить Мицкевича” ў “Свободе” за 30 мая 1998 г.; пазней у tym жа выданні — артыкул С. Букчына). Гаворка зноў ідзе аб беларусасці і польскасці вялікага мастака, да якіх спрычыніліся яшчэ і літоўскасць, і нават габрэйства. Колькі народаў адначасова прэтэндуюць на вялікага паэта!

Аднак ёсьць спосаб вызначыць дакладная адносіны да этнасу, прапанаваныя сучаснай навукай. Згодна з палажэннямі сучаснай французскай сацыялогіі, напрыклад, этнічная прыналежнасць чалавека вызначаецца згодна з яго ўласнай самасвідомасцю. Мы б дадалі: згодна з яго менталітэтам... І менавіта ў гэтым “месцы” з Міцкевічам пачынаюцца складанасці. Перш за ўсё гэта чалавек, які, пачынаючы з самых першых сваіх вершаў, зыходзіў з існавання сваёй радзімы, якую з вялікім пачуццём і натхненнем ён услаўляў:

Litwo! Ojczyzno moja!

I гэтае “Litwo” ён пранёс скрэзь усё сваё жыццё.

Аднак выявілася, што гэта яшчэ не ўся радзіма паэта. Гэта, гаворачы словамі другога Міцкевіча, Канстанціна (Я. Коласа) — “родны кут”, малая радзіма. Але дзякуючы мове і, зноў жа, ментальнасці Міцкевіч здолеў стварыць у сусветным вымярэнні вобраз такога вялікага славянскага этнасу, як польскі, і яго “крэсавыя” адценні, з эстэтычнага боку гледжання, толькі ўзбагачаючы шырокую плынь “польскасці”, а праз яе — усяго славянскага свету.

Ды вернемся яшчэ раз да проблемы зямлі, як месца жыцця, месца праўывання чалавека. Прыцягненне зямлі было адкрыта яшчэ старожытнымі. Развіццё гэтай традыцыі, напэўна, ідзе ад Гіпакрата, філосафа і “родапа-

чынальніка” медыцыны, які сцвярджаў, што “месца нараджэння назаўсёды прадвызначае лёс (характар) чалавека”. Пальміяны радкі аб родным месцы, дзе нарадзіўся чалавек і дзе ён быў выхаваны ў Бозе, засталіся ў спадчыну ад Скарны. Мысліцелі XVII–XIX стст. адзначалі асаблівую значнасць месца знаходжання чалавека, геаграфічных умоў, клімату ў фарміраванні этнасу, нацыянальнага характару, асаблівых рысаў ментальнасці народаў і асобных людзей. І наш вялікі класік сцвярджае слушнасць такіх думак сваім жыццём, усплескамі сваёй души. Прыйгадаем толькі “Акermанская стэпы” і ўскрык паэта:

Że słyszałem głos z Litwy —
Jedźmy! nikt nie woła!

И зов с Литвы... Но в путь! Никто не позовет.

(Пераклад І. Буйна)

Што чуў бы гук з Літвы, — ніхто не кліча, едзем!

(Пераклад М. Танка)

І яшчэ адзін вялікі сведка з іншага, паўночнага боку:

Там пел Мицкевич вдохновенный
И посреди прибрежных скал
Свою Литву воспоминал.

(А. С. Пушкін)

Але зямля ёсьць яшчэ, у культуралагічным сэнсе, і носьбіт асаблівай духоўнасці, што будуецца на звычках і традыцыях пакаленняў людзей, якія жылі на ёй. І тут, калі гэта канкрэтна датычыща творчасці А. Міцкевіча, паўстае праблема праяўлення ў ёй не толькі беларускай ментальнасці (што зразумела і што адбіваецца на ўсім творчым шляху А. Міцкевіча — ад першапачатковых вершаў да эпілога “Пана Тадэвуша”), але і такіх рысаў нацыянальнага характару этнічных літоўцаў (яны, зразумела, таксама жылі ў арэале гродзенска-навагрудскай зямлі і побач з ёю), як упартасць і высака-роднасць.

І калі ўсур’ёз задумашца над воблікам Адама Міцкевіча як чалавека і творцы, можна перш за ўсё адзначыць высокую ступень яго творчай энергіі, творчага патэнцыялу. Выкарыстоўваючы “тэхналогію” Л. Гумілевіча, можна сцвярджаць, што А. Міцкевіч быў пасяянарам найвышэйшай пробы. І гэтая, вызначальная, рыса яго характару праявілася ва ўсім: у парывах да вольнасці і свабоды, у каханні і ў рэшце рэшт непасрэдна ў творчасці.

А. Міцкевіч у пэўнай ступені можа прадставіць сабой ідэал, на якім, што ўпартая прапаноўвалі педагогі ў савецкі час, павінна выхоўвацца моладзь. І сапраўды, для сучаснага беларуса ў вобліку А. Міцкевіча ёсьць шмат і павучальнага, і востра неабходнага, — менавіта сёння, у момант гістарыч-

нага пераходу, трансфармацыі беларускага грамадства ў грамадства новага тыпу, пабудаванага па законах адкрытысці і дэмагратызму, на арганічных суадносінах паміж грамадска-абшчынным і асобасным пачатках. У сувязі з гэтым нам здаецца неабходным адзначыць тыя дамінантныя структуры новай парадыгмы суадносін свету і чалавека, якія магла б даць настроенасць на Міцкевіча юнакоў, што ўступаюць у жыщё на золку новага тысячагоддзя, і якія маглі б ім сутнасна дапамагчы ў найскладанейшым працэсе будаўніцтва чалавечай індывидуальнасці і самабытнасці.

Зразумела: адрадзіць ідэал шляхетнасці патрэбна. Гэтая праблема ўяўляеца нам надзвычай актуальнай: гаворка ідзе аб адраджэнні ў чалавека на зямлі беларускай на новым узроўні пачуцця ўласнай годнасці, пачуцця, якое арганічна было ўласціва грамадзянінам Вялікага Княства Літоўскага і якое было потым страчана, і страта гэтая замацавалася ў савецкую эпоху.

Між тым у наш час, калі галоўнымі дэтэрмінантамі быцця абвешчаны правы чалавека, зразумела, што без пачуцця ўласнай годнасці немагчыма ні сфарміраваць асобу дэмагратычнага, адкрытага грамадства, ні існаваць чалавеку ў якасці творцы і носьбіта культуры. І Адам Міцкевіч, вялікі грамадскі дзеяч і вялікі мастак, народжаны на беларускай зямлі, уяўляе сабой найлепшы тып адносін да быцця, які малады чалавек павінен браць за ўзор у сваёй дзейнасці.

Разглядаючы постаць Міцкевіча, неабходна адзначыць, што ён уяўляе сабой апантаную, звышдухойную асобу. Часам мы разважаем аб культуре амаль што надарэмна толькі таму, што ўяўляем яе неяк функцыянальна (або аперацыянальна), забываючыся пра тое, што яна засноўваецца цалкам на субстраце духоўнасці. Апошняе паняцце, як вядома, шматмернае, і сучасная гуманітарная наука толькі пачынае на новым узроўні спасцігаць інтэгральную сутнасць духоўнага пачатку. Але зразумела і іншае: у структуру духоўнасці так ці інакш уваходзіць вера. Гэта хараектэрна і для нашага часу; у рэтраспектыўным жа ракурсе адзначанча відаць, што вевраванні той ці іншай зямлі не толькі паказваюць накірунак і шляхі развіцця культуры, але і вызначаюць яе сутнасць, яе асаблівасці. Постаць А. Міцкевіча неабходна нам сёння таму, што яна аднаўляе традыцыі веравызнання, арганічныя для Беларусі. Як вядома, найбольш глыбокім і значным для Беларусі з'яўляецца хрысціянскае веравызнанне — можа, з падсвядомым язычніцкім (паганскім) адчуваннем свету, якое так блізка беларускай ментальнасці.

Міцкевіч увасабляў сабой вышэйшы хрысціянізаваны ідэал адносін чалавека да жыцця (зразумела, што гэты ідэал прадстаўлены ў каталіцкім выглядзе, але і гэта можна трактаваць як аб'ядноўваючы элемент культуры на іх “мяжы”: беларускай, польскай, літоўскай). Адначасова вялікі паэт быў носьбітам і тонкім інтэрпрэтатарам пратабеларускіх народных

уяўленняў, якія ўваходзілі ў глыбіню язычніцкага светапогляду людзей прынёманскага краю, што так цудоўна, так моцна адбілася на яго творчасці.

I, у рэшце рэшт, з пункту гледжання культуры Міцкевіч увасабляў і сцвярджаў у сваёй творчасці вышэйшую планку этнічнасці і мастацкасці.

Прастора невялікага па аб'ёму даследавання не дазваляе паказаць усю эстэтычную вышыню А. Міцкевіча, таму міжволі гаворка ідзе толькі аб яе тэзіснай дэманстрацыі, толькі часткова — аб ягоным вялікім эстэтычным патэнцыяле.

Тэзісна ж мастакоўская геніальнасць вялікага паэта можа мець такі выраз:

1. магутная метафарычнасць, якая ўзнікае на тонкай асацыятыўнай аснове;

2. вытанчаная эстэтыка-мастацкая апрацоўка дэталей, з'яў прыроды і чалавечых адносін;

3. моцны “паэтычны дух і гістарычная праўда”, якія ўвасабляюцца з выключна дакладным адчуваннем славянскай ментальнасці.

Першая тэза лёгка падмациўвацца літаральна кожным творам паэта. Возьмем два розных вобразы: глыбіня балотных беларускіх азёр і акерманскія стэпы. I тут і там — тонкі (блізкае да шапэнайскага светаадчування) рух пачуцця, які ўвасабляецца праз сістому парашуннення ў надзвычай яркай і магічнай карціне.

Вада іржавая ў тых студнях шкліца мутна,
З глыбі дыміць смурод удушлівы, атрутны,
І ад яго губляюць дрэвы лісце, колер,
Трухлявія, з карой падточанай і хворай...
Як ціха! Спынімся! Я журавоў лёт чую,
Якіх бы нават сокал быстры не угледзеў;
І як матыль калыша цветку палаюю...

(Пераклад М. Танка)

Здаецца, мастаку падуладна ўсё: і лёт сокала, і жыццё непраходных нетраў беларускай пушчы, і мерны рух пяскоў пустыні. Але Міцкевічу ўдаецца і тое, што часам не здольныя ажыццяўіць і буйныя паэты: ён арганічна спалучае магічныя відарысы са станам чалавечай душы і атрымлівае пры гэтым надзвычай моцны эстэтычны канцэнтрат.

Раскрыццё другой тэзы патрабуе не толькі спецыяльнага складанага эстэтычнага (з элементамі фенаменалогіі і сучаснай герменеўтыкі) даследавання, але і парашунальнага аналізу, які можа ўскрыць як пласты эстэтычнага, так і своеасаблівасці творчай манеры. Напрыклад, у “Трох Будрысах” Міцкевіча назіраем узор элегантнасці і вытанчанасці, у парашунні з “моцнай” шырынёй пушкінскага верша і мяккай праніzlівай прастатай купалаўскага радка.

Bo nad wszystkich ziem branki milsze zaszki kochanki,
Wesolutki, jak mlode koteczki,
Zice bielsze od mleka z czarna rzesa powieka,
Oczy blyszca, jak dwie gwiazdeczki...

Нет на свете царицы краше польской девицы.
Весела — что котёнок у печки —
И как роза румяна, а бела, что сметана;
Очи светятся, будто две свечки...

Bo з нявольніц мне толькі
Спадабаліся полькі —
Так панадны мне стан іх дзяўочки,
Твар іх бела-ружовы,
Як смоль, чорныя бровы,
Як дзе зоркі, іх свецияца вочы...

Яшчэ адным доказам вяликасці Міцкевіча як мастака, на наш погляд, з'яўляецца яго здольнасць даць максімальны выраз славянскай душы.

У “Пане Тадэвушы” выкладзена, як вядома, энцыклапедыя жыцця шляхціца Рэчы Паспалітай, дзе карэнная патрыярхальнасць беларускага шляхецкага быцця спалучаецца з выяўленнем польскага нацыянальнага характару ў яго надзвычай дакладнай форме — яго выразе.

Яшчэ больш паказальнымі, на наш погляд, з'яўляючыца “Дзяды”, дзе Міцкевіч праяўляе прарочы дар і дзе з максімальнай сілай знаходзіць выраз агульнаславянская (праз, зразумела, польскі трансфер) ментальнасць. Дастатковая ўспомніца знакаміты рэфэрэн, які гучыць ў другой частцы вялікай паэмы:

Ciemno wszedzie, glucho wszedzie,
Co to bedzie, co to bedzie?

У двух радках выказаны канцэнтраваны кантынуум прадчуванняў, перажыванняў, болю паэта за лёс роднай краіны з-за немінучасці новых узрушэнняў. І з біблейскай магутнасцю ў прарочых словах паэта гучыць звон. Гэта зроблена так глыбока па перажыванню, так па-мастаку моцна, што іншаму творцу, што знаходзіцца па-за колам адчуванняў этнічнага масіvu, якім “падпітваюцца” пачуцці паэта, прынцыпова немагчыма адэкватна выкладзені ў вышэйшыя духоўныя каштоўнасці. Напрыклад, нядрэннаму сучаснаму расійскому паэту Леаніду Мартынаву менавіта таму, што ён вельмі аддалены ад пачуццёўай энергетыкі жыхароў прынёманскага краю, так і не ўдалося зрабіць адэкватны пераклад на рускую мову:

Глушь повсюду, тьма ложится,
Что-то будет, что случится?

Як антыгэзу тут, здаецца, можна прадставіць пераклад сучаснага беларускага паэта Янкі Сіпакова. Не ўдаючыся ў паўнайнальны аналіз паэтыч-

ных магчымасцей Л. Мартынава і Я. Сіпакова, адзначым, што апошняму ўдалося наблізіцца да арыгіналу таму, што ментальнасць аўтара яму зразумелая і блізкая.

Цёмна, людзі, страшна, людзі,
Нешта будзе, нешта будзе...

Наогул, калі гаварыць пра пераклад твораў вялікіх паэтаў з эстэтычнага пункту гледжання, перакладчыкі павінны, перш за ўсё, рэальна ўлічваць свой эстэтычны патэнцыял. Іначай адбываеца прафанацыя, і вялікія мас-тацкія каштоўнасці, створаныя геніяльным паэтам, не дойдуць да чытачаў у адекватным выглядзе, не стануць эстэтычнай з'явай нацыянальнай літаратуры. Сказаное можна было б пацвердзіць і на прыкладзе твораў А. Міцкевіча (у тым ліку сучаснімі перакладамі яго твораў на рускую і беларускую мовы). Па ідэі, геніяльнага паэта павінен прадстаўляць на іншай мове конгеніяльны (або блізкі па маштабу таленту) паэт.

Генію ж падуладна амаль усё. Геній, як сцвярджаў І. Кант, дае законы мастацтву. І прыклад А. Міцкевіча яскрава пацвярджае гэту ідэю.

Чуйны і трапяткі, як антэна, вялікі славянскі паэт аказваеца здольным даць бліскуча эстэтычнае выражэнне не толькі польскай ментальнасці і польскай манеры эстэтычнага адлюстравання свету, але і ментальнасці, асаблівасцям нацыянальнага характару іншых прадстаўнікоў вялікай славянскай сям'і, іншых народаў. Тут і мужная годнасць літоўшчыны, і пяшчота, пранікнёная прастата беларушчыны, памножаныя на тонкасць і элегантнасць польскасці. Акрамя гэтага, А. Міцкевіч змог часткова ўласобіць і іншыя, часам супрацьлеглыя беларуска-польска-літоўскаму “памежжу” рысы ментальнасці, якія ўласцівы іншым прадстаўнікам славянскіх народаў. Сярод іх такія розныя якасці, як, скажам, моц і шырыня рускага характару, мудрая быццінная прыстасаванасць да жыцця чэхаў, жывасць, песеннасць і ўчэпістасць украінцаў, імклівасць паўднёвых славян.

Цяжка ўяўіць сабе, каб адзін чалавек змог усё гэта, такое рознае (але забежнае недзе ў глыбіні, у старажытным славянскім быцці) прадставіць у сваёй творчасці, сваім разуменні (маюцца на ўвазе лекцыі А. Міцкевіча ў Парыжы). Але геній, як было ўжо сказана вышэй, можа. За кошт сваёй геніяльнасці.

І Адам Міцкевіч сваім жыццём і творчасцю даў наглядны доказ таму, што геній, народжаны на славянскай зямлі, можа збудаваць непарыўны ланцуг сувязі паміж гэтай зямлёй і космасам чалавечага духу. У гэтым космасе ён унёс, у тонкай эстэтычнай апрацоўцы, і склад думак, уласцівых славянскаму суперэтнусу, і праніzlівую моц непараўнальнага славянскага пачуцця.

Багуміла Касманова (Познань, Польшча)

РАЗАМ ЦІ АСОБНА? МІЦКЕВІЧ У ПОЛЬШЧЫ, ЛІТВЕ І БЕЛАРУСІ

У выдадзенай вроцлаўскім “Дольнаслёнскім” выдавецтвам біяграфіі Вешчуна Яцак Лукасевіч напісаў: “Сёння Міцкевіч не толькі наш, і не толькі таму, што шляхам шматлікіх перакладаў уваходзіць у кровавзвароты іншых літаратур. Хочуць яго зрабіць сваім таксама літоўцы, якія ўзносяць помнік таму, хто напісаў: “Літва, мая Айчына!”, беларусы, якія памятаюць, што сям’я яго паходзіць з Беларусі. Яўрэі, якія спасылаюцца на сведчанне суразмоўніка паэта аб яўрэйскім паходжанні яго маці і на слова “з чужой маци”, сказаныя ў “Нябесным адкрыці кс. Пятра”, а таксама на тое, што ажаніўся ён з асобай, якая і па мужчынскай лініі (Шыманоўская), і па жаночай (Валоўская), паходзіла з яўрэйскіх сем’яў. Ён быў патрыётам Айчыны, якой была Польшча, і сваёй “малой радзімы”, якой была Літва, а адным з прынцыпаў, якім кіраваўся, лічыў брацтва з Израілем. Міцкевіча так многа, што хопіць на ўсіх. Тым лепш. Няхай аб’ядноўвае, а не раздзяляе. Ён — польскі нацыянальны паэт...”¹

Я распачала з цытавання такога экumenічнага меркавання, таму што ён варты, каб яго згадалі ў час юбілею, калі многія, замест таго каб захапляцца прыгажосцю паэзіі аўтара “Пана Тадэвуша”, прадпрымаюць дзеянні², якія называюцца раздзіраннем Вешчуна³. А той у перыяд сваёй маладосці нават не мог сабе ўявіць, што будуць вырабляць з ім нашчадкі, нападаючы на яго паходжанне, мараль, збіраючы “чорныя папкі” на тэму нібыта магчымых яго сувязей з палітычнай паліцыяй розных краін. У сувязі з усім гэтым бляднеюць тыя спрэчкі, якія вяліся вакол яго асобы ў міжваенны перыяд паміж тымі, хто адчуваў сябе суайчыннікамі Міцкевіча, пародненымі калісъці ў агульнай Рэчы Паспалітай, а пасваранымі значна пазней, калі ў другой палове XIX ст. сфарміраваўся літоўскі нацыянальна-культурны рух і ўзніклі сучасныя еўрапейскія нацыі, а сярод іх — польская і літоўская⁴. Таму ён не павінен быў, як Эліза Ажэшка, пісаць: “Мне праста ніколі не прыходзіць ў галаву, што я ліцвінка. Полька, і ўсё тут! Па выпадковаму нараджэнню і абставінах, а можа, і абавязку жыву ў Літве”.

¹ Lukasiewicz J. Mickiewicz. Wrocław, 1997. S. 210. ser.: “A to Polska właśnie...”.

² Гл.: Mickiewicz zlustrowany // Dziennik Poznański. 1998. 30 stycz. S. 14–16.

³ Kosman M. Szarpanie jubilata // Humaniora: Fundacja dla Humanistyki. Biuletyn. Poznań, 1998. Nr 8. S. 23–27.

⁴ На гэту тэму гл.: Łossowski P. Po tej i tamtej stronie Niemna: Stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Warszawa, 1985. S. 9; Wisner H. Wojna nie wojna: Szkice z przeszłości polsko-litewskiej. Warszawa, 1978. S. 18.

У “Літве”, ці, дакладней, у Гродне... Мы павінны памятаць пра актуальнае ў той час паніяцце гістарычнай Літвы, ці Літвы да падзелаў, якая займала значную частку тэрыторыі Беларусі, перш за ёсё заходняй. У той час — гэта значыць у маі 1903 г., калі аўтар аповесці “Над Нёманам” менавіта так пісала гісторыку і літаратурнаму крытыку Аўрэлію Драгашэўскуму⁵. Бо менавіта тады разлад паміж членамі адной сям’і, нашчадкамі Ягайлі і Вітаўта — як сказаў бы Міцкевіч, — быў ужо значным; даходзіла да шматлікіх канфліктав, між іншымі ў межах адных і тых жа парафій. Такі клімат суправаджаў увесь перыяд барацьбы за незалежнасць; да таго ж на працягу ўсяго дваццацігоддзя атмасфера была распалена спрэчкамі аб правах на Вільню, а літоўцы трактавалі Коўна толькі як часовую сталіцу сваёй рэспублікі.

Клімат той пары добра перадаюць фельетоны журналіста Тадэвуша Катэльбаха, які яшчэ да ўстанаўлення дыпламатычных адносін паміж абедзвюма краінамі правёў у Коўне больш трох гадоў як пастаянны карэспандэнт “Gazety Polskiej”. У кастрычніку 1933 г. ён пісаў наступнае: “Калі размаўляеш з літоўцамі, выхаванымі пад рашучым упłyvам польскай культуры, кожны паляк з прыемнасцю можа сцвердзіць, што яны не парвалі духоўных сувязей, якія аб’ядноўвалі іх з Польшчай. Нягледзячы на тое, што ў іх сем’ях сёння гучыць выключна літоўская мова, і на тое, што ў адносінах да Польшчы яны часта займалі непрыміримую пазіцыю, а сцены іх дамоў аздабляюць сімвалы літоўска-польскага разрыва, яны адразу ажыўляюцца ў час размовы пра Польшчу, цікавяцца яе палітычным, эканамічным, культурным жыццём.

У думе такіх літоўцаў паляк адчувае сябе ўтульна, бо, у сэнсе культуры, знаходзіцца нібы ў сябе. Урэшце пасля некалькіх хвілін размовы, як правіла, на польскай мове, гэтыя літоўцы прызнаюцца табе з усёй шчырасцю, што маюць культурную роднасць з Польшчай, успамінаючы часы, калі наведвалі Варшаву і асабліва Кракаў”.

Праз паўгода, захапляючыся цудоўным размяшчэннем Коўна, Катэльбах з горыччу заўважыў, што адсюль цягнікі курсіруюць да Кёнігсберга, Берліна ці Рыгі, а прамой сувязі са сталіцай Польшчы няма. І тут жа дадаў, што “ля падножжа гары праходзіць дарога, з якой дастатковая толькі крыху збочыць, каб апынуцца ў вядомай ковенскай даліне Міцкевіча. Колькі разоў я спускаўся з узгорка, каб паблukaць па ёй, столькі разоў узгадваў міцкевічаўскі эпас. На памяць прыходзяць слова: “О год той...” І стоячы ў даліне, залітай вясеннім сонцам, я ўвесь час дэкламаваў: “Ogarnęło Litwinów serca z wiosny słońcem jakieś dziwne przeczucie...”

⁵ Orzeszkowa E. Listy zebrane / Oprac. E. Jankowski. Wrocław, 1958. T. 4. S. 126, 162.

Так пісаў карэспандэнт “Gazety Polskiej” праз восем месяцаў пасля свайго прыезду ў сталіцу Літоўскай рэспублікі. З’яўленне яго “на Ковенскім грунце было амаль палітычнай сенсацыяй”⁶.

Праз доўгія дзесяцігоддзі — нават яшчэ ў час падзелаў — літоўцы шкадавалі, што так цесна звязаны з іх краінай паэт не пісаў на іх мове⁷. Вяртаючыся да сённяшняй тэматыкі, трэба адзначыць, што быў ён літоўцам гістарычным, якога нельга атаясамліваць з сучасным, этнічным, літоўцам. Пасля атрымання Літвой незалежнасці знайшлі выхад, бо трэба ж было выхоўваць у грамадства перакананне, што тыя гістарычныя тонкасці не маюць асаблівага значэння. Пытанне разгледзім на прыкладзе вядомай ў свой час спрэчкі вакол выбару твораў паэта для школьнай праграммы, які, дарэчы, прыпаў якраз на перыяд авбастрання літоўска-польскай палемікі аб праве на сумесную культурную спадчыну, у тым ліку аб паходжанні А. Міцкевіча, якога, вядома ж, лічылі ў міжваенным Коўне суайчыннікам менавіта ў сучасным значэнні⁸.

Героем дня тады стаў вядомы філолаг Міхал, ці Мікалас, Біржышка (1882–1962), рэктар Ковенскага ўніверсітэта імя Вітаута Вялікага, які паходзіў з сям’і, заслужанай для культуры сваёй краіны, і які, дарэчы, дзякуючы матцы быў цесна звязаны з польскім асяроддзем. У 1919 г. для школьнага чытання ім былі выдадзены выбраныя творы Вешчуна пад называй “Iš Adomo Mickeviciaus rastu”, вядома, без тлумачння маладому чытачу, што гэта пераклады з польскага арыгінала, без уліку такой дробязі, як дастаткова вольная адаптация некаторых фрагменту. Гэтае выданне было паўторана два разы — у 1927 і 1930 г.

Першае выданне прайшло незаўважаным на другім баку “літоўскай сцяны”, якую тады толькі ўводзілі і досьць істотна змянялі, бо Вільня тады пераходзіла з рук у рукі. Дарэчы, яно і не магло выклікаць вялікіх пярэчанняў, бо пераклады суправаджаліся арыгінальнымі тэкстамі, ніхто не сумняваўся ў мове аўтара. Выданне, дарэчы, убачыла свет у Вільні. Што датычыцца другога выдання, ковенскага, прынцыпова змененага, то на яго востра адрэагавалі палякі з ўніверсітэта Стэфана Баторыя, якія ўважліва сачылі за даследаваннямі ковенскіх навукоўцаў і літаратарапаў на ніве супольнага мінулага. Аўтар артыкула “Міцкевіч дэпаланізаваны па-літоўску. Скандалная кніга пана Біржышкі” закляйміў беззаконнасць, якую дапусцілі

⁶ Katelbach T. Za litewskim murem. Warszawa, 1938. S. 127.

⁷ Напр., у 1859 г. мовазнаўца Андрыс Матас Угянскіс пісаў пра Міцкевіча жмудскаму біскупу Мацею Валанчэўску: “Вельмі шкада, што гэты літоўскі Гамер, які сам сябе называў літвінам, не пісаў па-літоўску” (цит. па: Jackiewicz Mieczysław. Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku. Olsztyn, 1993. S. 157).

⁸ Падрабязней гл.: Kosmanowa B. Gniewy o Mickiewicza: Na marginesie jednej polemiki // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Filologiczne. Zesz. 36. Filologia Polska. Bydgoszcz, 1995. Nr 15. S. 69–82.

перакладчыкі, пазбаўляючы тэксты польской души і фальсіфікуючы іх дзеля школьнага ўжытку. Пасля выхаду трэцяга выдання ў гістарычнай сталіцы Літвы спрэчкі закіпелі.

У названым артыкуле чытаем: “Ніводнага разу не знаходзім у перакладах слова “Польшча”… Гэтае замоўчванне польскасці Міцкевіча ёсьць нішто іншае, як маніпуляцыя ў палітычных мэтах! Такім жа чынам у Коўне абышліся з “Панам Тадэвушам”. Напрыклад, у эпілогу слова Вешчуна “O Matko Polsko! Ty tak świeże w grobie złożona” перакладчык замяняе “Мая Айчына!” і г. д. Паўсюдна перакладчык пад пяро Міцкевіча падкладвае чужыя выразы, змяняючы пры гэтым сэнс думкі і волі пісьменніка. З пакаленчанага ашмоцца, ацалелага з-пад добра завостранага на ковенскім бруску цэнзарскага нажа, быў сышты новы, іншы, літоўскі Міцкевіч”.

Іншы аўтар, якому належыць артыкул “Польскасць Міцкевіча пад літоўскай гільяцінай”, сцвярджае адкрыта: “Дадзеная падборка твораў ёсьць нішто іншае, як рэдкі дакумент варварства, тупасці і нацыяналістычнай слепаты чалавека навукі”. Заканчвае ж так: “Дзеля палітыкі можна і Вешчуна пакласці пад гільяціну”. А той ж самы М. Біржышка ў 1938 г. укосна павердзіў палітычныя характар свайго выдання, сцвярджаючы, што без знёсця з польской літаратурай, у тым ліку з творчасцю А. Міцкевіча, немагчыма вывучаць і літоўскую літаратуру⁹.

У віленскім асяродзі імкнуліся адказаць на пытанне: ці ведаў паэт літоўскую мову? Гэтай праблемай заняліся гісторык і этнограф Міхал Брэнштэйн і аўтарытэтны спецыяліст у галіне балтыйскай філаглогіі Ян Атрэмбскі. Яны прыйшлі да наступнага вываду: “Міцкевіч часткова ўспрымаў літоўскую мову на слых, але ён яе не ведаў або ведаў вельмі дрэнна. Жмудскай жа гаворкі, на якой яго рукой былі запісаны фрагменты дайнаў [літоўскіх народных песен — Б. К.], ён увогуле не ведаў і напэўна нават не чуў”¹⁰.

У Брэнштэйна быў ліст сына паэта, Уладзіслава Міцкевіча, які датычыўся адзінага выпадковага запісу яго бацькі на літоўскай мове. Пасля аналізу гэтага тэксту і навукоўцы прыйшлі да вываду, што ён не з'яўляецца падставай да таго, каб рабіць сур'ёзныя вывады. Галоўным жа з'яўляецца факт, што паэт тварыў на польской мове, а таксама ніколі не ўжываваў формы прозвішча і імя, якія накрэслены сёння на помніку паміж Віленскай і касцельным комплексам бернардзінцаў і св. Ганны — Адомас Міцкевічус.

Бура міжваеннага перыяду вакол паэта мае сёння антыкварнае значэнне, хоць яе водгаласты не зусім замоўклі. Слушна напісала ў 1930 г. гарачая

⁹ Jackiewicz M. Literatura polska na Litwie. S. 159.

¹⁰ Вынікі сваіх даследаванняў М. Брэнштэйн і Я. Атрэмбскі апублікавалі ў “Gazecie Porannej” 28 жніўня 1927 г.

патрыётка Канстанцыя Скірмунт, што паэт належыць “тром гістарычна звязаным народам”, спасылаючыся таксама на слова, сказаныя пра яго памерлым у 1938 г. жмудскім біскупам Юзафам Гедройцам: “Літвін па паходжанні і харктары, прыхільнік беларускай зямлі, на якой нарадзіўся і чый народ любіў, тытан польскай літаратуры”¹¹.

Варта ў гэтым месцы працытаваць зварот, які малады паэт скіраваў свайму любімаму прафесару Іаахіму Лялевелю і які сведчыць пра яго шырокія нацыянальныя і наднацыянальныя погляды:

A tak gdzie się obrócisz, z każej wydasz stopy,
Zęs nad Niemna, żęs Polak, mieszkaniec Europy¹².

Перад падарожнікамі з Польшчы, якія накіроўваюцца на цудоўнае возера Свіцязь і ў недалёкі ад яго Навагрудак, паўстае перад вачымі мясцовы музей Вешчуна. Звяртаюцца яны ў памяці да Завосся і Туганавіч, могуць з рознай нагоды сустрэцца ў карцінных галерэях з інфармацыяй пра польскага паэта, сына беларускай зямлі, ці, дададзім, агульной перад падзеламі дзяржавы — Рэчы Паспалітай. У Беларусі паэт, які апяваў яе мінулае і нацыянальныя звычаі, карыстаўся і па-ранейшаму карыстаецца любоўю. Яго самы значны твор “Пан Тадэвуш” быў перакладзены многімі славутымі паэтамі, сярод якіх пачэнснае месца займае Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Яго пераклад, канфіскаваны ў 1859 г. царскай цэнзурай у Вільні, стаў для іншых выдатным прыкладам аб'ектыўнага падыходу да арыгінальнага тэксту літаратурнага твора¹³. А ў прыграничных Беняконях і недалёкіх ад іх Бальценіках мы знаходзім сляды герайні яго рамантычнага кахання — Марылі, успетай у юнацкіх строфах паэта.

Пераклад з польскай мовы Івана Лучыц-Федарца

¹¹ Гл.: Jackiewicz M. Literatura polska na Litwie. S. 158.

¹² Mickiewicz A. Dzieła / Red. J. Krzyżanowskiego. Warszawa, 1955. T. I. S. 95. Параўн. трапнае заключэнне М. Яцкевіча (Literatura polska na Litwie. S. 159), а таксама меркаванне сучаснай літоўскай даследчыцы: Pakeriene-Daujotyte V. Adam Mickiewicz w kulturze Litwy XIX w. // Lithuania: Kwartalnik poświęcony problemom Europy środkowo-wschodniej. 1996. Nr 3–4. S. 118–192.

¹³ Гл.: Gajkowska C. Marcinkiewicz (Dunin-Marcinkiewicz) Wincenty (1807–1884) // Polski Słownik Biograficzny. T. 19. S. 588.

Stanisław Alexandrowicz (Toruń, Polska)

WANDA KUKOWICZ.

“DZIENNIK WYCIECZKI PIESZEJ Z WILNA W STRONY MICKIEWICZOWSKIE ODBYTEJ W DNIACH 14–22 lipca 1928 r.”

Uwagi wstępne

Przedstawiony niżej tekst, autorstwa mojej ciotki — Wandy Kukowicz (ur. 2.08.1901 r. w Głębocznie, pow. Siebieski — zm. 14.06.1982 r. w Toruniu), stanowi krótki dzienniczek, spisywany między 14 i 22 lipca 1928 r. (z późniejszymi dopiskami) podczas wyprawy pieszej w strony związane z dzieciństwem i młodością Adama Mickiewicza. Oprócz autorki zapisek, podówczas kończącej studia rolnicze na Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, uczestniczyła w wyprawie jej koleżanka Maria Pfaffiusówna, kończąca studia medyczne na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, po zamążpójściu Skibniewska. Tekst zapisek bez tytułu, notowanych ołówkiem, został przez autorkę przepisany po 47 latach, w dniach 14–25 grudnia 1975. Pisany długopisem w zeszytce szkolnym w kratkę, obejmuje 35 kartek zapisanych jednostronnie. Kartka 25 v. bez tekstu zawiera rysunek dworku mickiewiczowskiego w Nowogródku przerysowany z książki: A. Śnieżko “Dworek mickiewiczowski w Nowogródku”, (Lida 1939. S. 11). Na odwrocie kartki 34 podane zestawienie dat i trasy dziennych przemarszów. Ostatnia (35) kartka zapisana dwustronnie.

Łącznie w przeciągu ośmiu dni marszu, z jednym dniem odpoczynku Nowogródku, turystki przeszły 218 km, tylko na niewielkich odcinkach korzystając z podwiezienia przez napotkanych chłopów. Trasa przebiegała szlakiem: Wilno – Małe Soleczniki – Bieniakonie – Berdowszczyzna – Iwje – Nowogródek – jezioro Świeź – Worończa – Tuhanowicze – Zaosie – Horodyszcze. Drogę wskazywała mapa “sztabówka” (niewątpliwie w skali 1 : 100 000). Niestety nie wiadomo, z pomocy jakich przewodników korzystano. Najpewniej posługiwały się pańszczyzki przewodnikiem inż. Józefa Źmigrodzkiego “Nowogródek i jego okolice (Nowogródek, 1927). Przy opisie Bieniakon brak w tym przewodniku wzmianki o grobie Maryli z Wereszczaków Puttkamerowej na cmentarzu w tej parafii. Również dziennik nie odnotowuje jego obejrzenia, zapewne więc autorka o nim nie wiedziała.

Bardzo szczegółowy opis drogi i wyliczenie miejscowości, przez które przechodzono, względnie które mijano, pozwalają jednoznacznie wytyczyć trasę marszu na mapie 1 : 100 000. Możliwe jest również dość precyzyjne umiejscowienie dziesiątek wymienionych, a czasem i bliżej opisanych obiektów. Po upływie 70-ciu lat te liczne, często błęاه, informacje mogą być użyteczne dla uściślenia wielu szczegółów topografii, dawnej szaty roślinnej i zabudowy. Interesujący jest też zapis wrażeń odnoszących się do charakteru i uroków kra-

jobrazu, zespołów dworskich lub ich śladów, alej (np. w Tuhanowiczach), czy tylko pojedyńczych drzew (lipy w Zaosiu).

Notatki te, pisane bardzo szczerze dla samej siebie, z pewnością bez zamiarów publikacji, stanowią interesujący materiał do poznania sposobu myślenia i odczuwania ówczesnego wileńskiego środowiska młodych absolwentek studiów, urodzonych ok. 1900 r., których edukacja początkowa i nauka w szkole średniej rozpoczęły się przed 1914 r., a studia przebiegały już w Niepodległej Polsce. Niemał ich zaletą jest ukazanie zróżnicowanych warunków życia codziennego i różnych typów ludzi i zachowań, odnotowanych z dużym krytyczmem lecz nie bez poczucia humoru. Stanowią one jakby ciąg migawkowych fotografii chwytających bezpowrotnie minione warunki życia i stosunki społeczne głębokiej prowincji Wileńszczyzny i Nowogródczyzny. Mogą więc zaciekać nie tyle specjalistów zajmujących się Mickiewiczem i jego epoką, co zainteresowanych pamięcią o Mickiewiczu i wpływem jego twórczości na kolejne pokolenia.

W Dzienniku został skrócony tekst, nie związany z Adamem Mickiewiczem.

V dzień (środa) — 18 VII

Z rana o 5-tej poszyśmy w dalszą drogę. Umyliśmy się pod studnią na ulicy, ale nikt nam nie zwrócił uwagi. Pogoda nie zapowiadała się dobrze, niebo było chmurne i był wiatr. Na samym końcu miasteczka [Iwja. — Red.] jest kapliczka, chciłyśmy zajść, ale była zamknięta. Szłyśmy przez Pawłowicze, za Pawłowczami w lesie znalazłam złość (z rodz. liliaceae) i dużo mieczyków (iridaceae) [s. 22] na łacie. Ale droga w ogóle nie była ładna, piaszczysty las sosnowy. Doszłyśmy do Niemna i usiadłyśmy na jego brzegu. Ale nie wydawał się on nam bardzo ładny. Idąc ku niemu czekałyśmy czegoś ładniejszego. Może powodem tego była pochmurna pogoda, która i na duszę człowieka kładzie zawsze cień smutku. Więc i nam było trochę jakoś smętnie. Siedziałyśmy niedługo, bo i zimno dało się odczuć wkrótce. Mimo nas przepłynęły flisacy.

Za Niemnem leśnymi ładnymi drogami słyszmy mimo Hrapieniewa. W lesie spotkałyśmy zблąkaną krowę. Cała droga od Niemna do Berdówki była bardzo ładna. Szłyśmy wciąż lasami lub brzegami lasów — "opuszką". Przed Berdówką spotkałyśmy kobietę z małą dziewczynką, która nas zapytała: "otkuda idziecie?". Odpowiedziałyśmy zwykłym sposobem, że do Berdówki. Przed Berdówką usiadłyśmy w lesie dla wypoczynku, a więcej może dlatego, że naprawdę było tam ładnie. Bo zwykle w drodze miałyśmy pecha pod tym względem, gdyż zmęczenie pojawiało się [s. 23] zwykle, gdy byłyśmy w okolicach brzydszych i wtedy chęć wypoczynku była silniejsza niż urok pięknych okolic, ale nie tak silnie żebyśmy aż decydowały się na poszukiwanie ich pomimo zmęczenia.

Za Berdówką był las dość duży, ale brzydkie, bo sadzony rzędami równoległyimi do drogi. Przed Wsielubiem dopiero zaczął się bardzo ładny las.

We Wsielubiu chcieliśmy spełnić prośbę pani Jacuńskiej i zaszłyśmy do restauracji pana Hollaka, ale nie zastałyśmy go w domu, więc tylko napisałyśmy do niego. List był tej treści (pisała go Maryńcia, a ja podpisałam): "kuzynka moja pani Jacuńska prosiła powiedzieć, by Pan przyjechał, jeżeli pan chce itd." To "kuzynka" nie bardzo mi się podobało, ale podpisałam pomimo to, a list zostawiłyśmy i poszłyśmy dalej do Nowogródka już.

Od Iwia do Wsielubia było 28 km, a od Wsielubia do Nowogródka — 14 km. Okolice od Wsielubia do Nowo — [s. 24] gródka były znowu bardziej ładne, przeważnie szłyśmy lasami. Od początku najwięcej bałyśmy się drogi z Iwia do Wsielubia, bo według mapy same lasy, żadnego osiedla po drodze itd. Ale poszłyśmy innymi drogami i wcale nie było tak pusto.

Koło godz. 7-miej dochodziłyśmy już do Nowogródka. Już z daleka ujrzałyśmy zza wzgórz górę zamkową i farę. Bardzo ładnie wygląda Nowogródek od strony Peresieków, wspaniały wygląd starego grodu. Z bliska i z innych stron nie jest Nowogródek tak ładny. W Nowogródku zaczęłyśmy poszukiwania p. starosty, bo miałyśmy do niego list od Bohdana, ale się okazało, że p. starosta mieszka gdzieś na wsi, 3 km za Nowogrodkiem. Więc musiałyśmy same zatroszczyć się o nocleg. Zaszłyśmy do hotelu, ale było drogo, a poza tym obawiałyśmy się znowu insektów, więc pomimo protestów Maryńci poszłam do izby drużyn harc. w dworku dra Szymanowskiego, ale tam nikogo nie było. Dr Szymanowski, który skądś wracał, zapytał mnie, kogo szukam, a gdy mu powiedziałam, poradził zwrócić się do bursy Macierzy Szkolnej. Tak też i zrobiłyśmy i dostałyśmy nocleg w bursie miejskiej przy ul. Zamkowej, wprawdzie nie bardzo wygodny, bo tylko łóżka i sienniki, ale nam się i to wydawało bardzo wygodnym. Chociaż w nocy zmarłyśmy porządnie (szczególnie w drugą noc).

VI dzień (czwartek) — 19 VII 28

Wstałyśmy koło 10-tej, mogłyśmy się umyć porządnie i poszłyśmy do restauracji na ul. Mickiewicza. Spotkanie z Maciejem. Potem zaczęłyśmy zwiedzanie miasta. Więc najpierw byłyśmy na górze Mendoga, a jeszcze przedtem obejrzałyśmy domek Mickiewicza (przy ul. Mickiewicza). Góra Mendoga nie zrobiła na nas wielkiego wrażenia. Potem zwiedziłyśmy farę, widziałyśmy tablicę Rudominy, ale strasznie zniszczoną. Następnie ruiny zamku i kopiec Mickiewicza. Ale jakże marnie wygląda ten kopiec. [s. 27] Małutki tymczasem, a wobec takiego stanu jak jest, należy się spodziewać, że nigdy większy nie będzie. Wszystko już zarosło trawą i piołunami, wagoniki do przewozienia ziemi leżą wywrócone, nie ma toru, po którym można było przywozić ziemię. Ja sama z przyjemnością przywiezłabym parę wagoników, gdyby to było możliwe, i zrobiłyby to każdy zwiedzający, jak również dzieci ze szkół itd. Ale nie jest to zorganizowane i dlatego może długo jeszcze wielkość kopca się nie zwiększy.

Dalej zwiedziłyśmy cerkiew Borysohlebską, dawny kościół przy ul. Bazylińskiej. Zdaje mi się, że w tej cerkwi przechowywał się dawniej obraz Matki Boskiej z kaplicy zamkowej, o którym Mickiewicz mówił: "Ty co gród zamkowy nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem". Potem obejrzałyśmy, ale tylko z zewnątrz, cerkiew (dawny kościół franciszkanów) i zwiedziłyśmy kościół [s. 28] Św. Michała — dawniej dominikanów. W tym kościele jest po piersie Mickiewicza, tablica Jodko — Narkiewiczówny, w głównym ołtarzu Św. Michała w srebrnej zbroi i obraz Krzysztofa Chodkiewicza w stroju polskim. Następnie chcieliśmy obejrzeć synagogę, ale nas nie wpuszczono, jak również i meczetu obejrzeć nie mogłyśmy, bo nie było klucza. Na tym zakończyłyśmy zwiedzanie miasta.

Cały ten dzień jednak był pochmurny, nawet po raz pierwszy od wyruszenia z Wilna padał deszcz. Więc wcześniej położyłyśmy się spać, żeby nazajutrz wcześnie wyruszyć nad Świeżę. W nocy (właściwie była to godzina 1-sza, ale nam wydawało się, że była to już głucha noc, bo wcześniej się położyłyśmy) posłyszałyśmy nagle straszny hałas, ujrzalyśmy światło w sąsiednim pokoju i w ogóle wszelkie oznaki, po których sądząc można było przypuszczać jakiś napad, najście lub [s. 29] coś podobnego, więc Maryćnia zapaliła kinkiet, a ja w każdej chwili byłam gotowa chwycić "za lwa" [pistolet. — Red.], ale wkrótce uspokoiłyśmy się, bo domyślałyśmy się, że to nasi współlokatorzy, dwaj uczniowie, wrócili na noc do bursy i narobili tyle hałasu. Dzień VI był jedynym dniem, w którym zjadłyśmy obiad (z ogniska).

VII dzień (piątek) — 20 VII

Wstałyśmy rano o 7-mej, zamiast o 4-tej i o 7.30 wyruszyłyśmy przez ul. Piłsudskiego (dawną Walowską) do Świez. Droga na razie nie była ciekawa, bo wciąż mijałyśmy robotników pracujących przy budowie szosy na tej drodze, którą szłyśmy. Przed Przyłukami był ładny las. Ale do stacji kolejki wąskotorowej Przyłuki w żaden sposób dojść nie mogłyśmy, chociaż są one na sztabówce. Więc przypuszczamy, że te Przyłuki są tylko w projekcie jeszcze.

Od Nowogródka do Świez jest 21 km. Jakieś 5 km przed Świezią zboczyłyśmy trochę, żeby obejrzeć [s. 30] Czombrów pp. Karpowiczów, który podobno miał być Soplicowem. Podobał mi się dwór biały. "Wśród takich pól przed laty nad brzegiem ruczaju, na pagórkiku niewielkim, we brzozowym gaju, stał dwór szlachecki z drzewa lecz podmurowany, świeciły się z daleka pobielane ściany". Wszystko się zgadza z opisem, ale sobie dotychczas nie takim jak Czombrów wyobrażałam Soplicowo. Ale teraz już ile razy myślę o Soplicowie, widzę przed oczyma obraz Czombrowa.

Wróciłyśmy tą samą drogą, którą przyszłyśmy do Walówki, tam na końcu wsi stoi cerkiewka mała na górze, właśnie ją odnawiali, więc nie zaglądałyśmy do środka. Do Świez już doszłyśmy lasem ładnym i tu wciąż w myślach kręciły

mi się słowa “ktokolwiek będziesz w nowogrodzkiej stronie, do Płużyn ciemnego boru wjechawszy, pomij zatrzymać konia, byś się przypatryzył jezioru”.

Byłyśmy już nad Świecią koło 4.30 popołudniu. [s. 31] Rzeczy zostawiłyśmy w schronisku, a same wynajęłyśmy łódkę, żeby opłynąć jezioro naokoło. Jezioro jest bardzo ładne, ze wszystkich stron otoczone “ciemnym borem”. Dla mnie zresztą nigdy nie ma nic piękniejszego nad jezioro. Pływałyśmy dwie godziny i kapałyśmy się na przeciwnym brzegu. Jezioro na razie trochę faliste, w środku pod wieczór całkiem się uspokoiło i było “gładkie jak szyba lodu”.

W ogóle od Nowogródka rozpoczynając odczuwałam, że to jest ziemia Mickiewicza, na każdym kroku czułam bliskość ducha Mickiewicza, wciąż mi się przypominały jego utwory związane z tą ziemią.

VIII dzień (sobota) — 21 VII

Po przenocowaniu w Schronisku Towarzystwa Krajoznawczego musiałyśmy już ruszać w drogę, ale spotkałyśmy w schronisku takiego podróżnika jak i my, Poznaniaka, który przyszedł z Wilna przez Lidę pieszo ze swoim kolegą i rozstał się z nim w drodze, zostawiając mu mapy. [s. 32] Więc teraz miał go szukać w kierunku Nieśwież — Mir, a sam nie miał pojęcia gdzie to jest, więc pożyczał u nas mapy, żeby się zorientować. Ciekawam, czy znajdzie swego kolegę. Wątpię... Zapomniałam napisać jeszcze, żeśmy się w schronisku wpisały do księgi pamiątkowej w ten sposób :

20.VII.1928 Wanda Kukowiczówna i Maria Pfaffiusówna — przybyły tu pieszo z Wilna.

Więc VIII dnia podróży szłyśmy na razie lasem, potem drogą pagórkowaną, od czasu do czasu leśną, na Kamienny Bród, Soleniki i Rawiny ku Worończy. W Worończy zostawiłyśmy list do Diny, ale same nie zachodziłyśmy. Dwór w Worończy ładny stary drewniany, ale więcej mi się podobał dwór w Czombrowie. Właściciele Worończy, pp. Lubańscy, wydzierżawili swój majątek Żydom.

Do Tuhanowicz szłyśmy lasami. Parę ostatnich kilometrów podwiózł nas wieśniak, młody chłopak jadący do Tuhanowicz po siano. Przed parkiem w Tuhanowiczach [s. 33] jest mały domek leśniczówka. Tu zaszłyśmy, żeby zapytać o pozwolenie zwiedzenia parku. Mały chłopak, 12-letni harcerzyk, zaproponował, że nas oprowadzi, na co naturalnie zgodziłyśmy się.

25 VII 1928 — VIII dzień c. d.

Dziwnie smutne zrobiła na mnie wrażenie wiadomość, że w parku domu nie ma, że nikt teraz tam nie mieszka, wszystko jest zniszczone przez wojnę. Wprost bałam się, że się rozplaczę. Później, gdy nas chłopak oprowadzał po parku i pokazał najpierw miejsce, gdzie stała murowanka, potem kamień, na którym dawniej był zegar, następnie altanę lipową, w której siadywał Mickiewicz z Maryią, a z której już kilka lip obecnie ubyło, wionęło na mnie również smut-

kiem, ale jednocześnie odczułam obecność w tych miejscach ducha Mickiewicza. A wskutek tego tak nikłymi i nic nie znaczącymi wydały mi się wszystkie przeżycia i uczucia nasze, nawet takie jak miłość. Tu przecież kochał Mickiewicz Marylę. [s. 34] I co z tego pozostało? Pustka i smutek. Te i temu podobne refleksje mi się nasuwały i było mi strasznie smutno. A na widok stawów (jeden przed parkiem przy leśniczówce, a drugi w parku) przyszło mi na myśl, że tu właśnie odbywały się koncerty żab, które kazały Mickiewiczowi wyrazić przekonanie, że „żadne żaby nie grają tak pięknie, jak polskie”. Gdy jest dobrze i lekko na sercu, wszystko wydaje się nam pięknym. Przeszłyśmy się jeszcze aleją grabową, po której chodził niegdyś Mickiewicz z Marylą, dalej aleją kasztanową, potem zaszłyśmy na górkę, na której niegdyś stała kapliczka, a z której pozostały tylko resztki i parę mogił rodzin Tuhanowskich obok.

I to wszystko — to co niegdyś tętniło życiem, obecnie tylko przypomina nam o tym, że wszystko przemija. Na ogół jednak park w Tuhanowicach i teraz jest porządnie utrzymywany, bo stanowi własność Państwa, podobno ma tam być założona Szkoła Rolnicza. I znów te miejsca będą rozbrzmiewać życiem. Tym nie mniej żał, że to co było już nie wróci.

Z Tuhanowicz poszłyśmy przez Karczew, Drobysze, Skrobowo Dolne, Skrobowo Górne i maj. Skrobowo, następnie przez Wysorek do Zaosia. Doszłyśmy do Zaosia koło godz. 4-tej. Z daleka już z drogi zwróciły naszą uwagę dwa duże drzewa w okolicy Zaosia, ale nie wiedziałyśmy, że to [s. 35] właśnie są lipy, które osłaniały dom, w którym Mickiewicz się urodził. Obecnie niedaleko od tego miejsca stoi pomnik wystawiony Mickiewiczowi przez KOP. Spod pomnika poszłyśmy do tych lip. Z domu, naturalnie, ani śladu nie zostało.

W Zaosiu miałam wciąż wrażenie, że jestem na mogile Mickiewicza i ogarnął mnie cmentarny naprawdę nastrój. Może przyczyniła się do tego i pochmurna pogoda. Toteż, gdyśmy już wracały drogą do Horodyszcza z Zaosia zatrzymałyśmy się na małym cmentarzyku przy drodze, starym i zapuszczonym. Musiałam wprost pozostać chwilę sama zupełnie. Maryńcia się położyła, żeby wypocząć, a ja poszłam na cmentarz i tu byłam sama wśród mogił ze swoim smutkiem i jakąś nieokreślona tępnotą.

Tegoż dnia wieczorem doszłyśmy do Horodyszcza i tu przenocowałyśmy u jednego z gospodarzy w izbie szkolnej. Razem przeszłyśmy tego dnia pewno przeszło 45 km.

X dzień. Niedziela — 22 VII 28

Z rana o 6-tej wyjechałyśmy autobusem do Baranowicz. Od Horodyszcza do Baranowicz jest 21 km. Mogłyśmy przejść to piechotą, ale Maryńcia była zmęczona. Zresztą po co? Wszystko, co chciałyśmy, zobaczyłyśmy już. Po półtorej godziny jazdy byłyśmy w Baranowiczach. A ponieważ pociągi nasze (mój do Wilna odchodził o 6.32, a Maryńscy do Warszawy o 6.30) odchodziły

dopiero koło 6.30, więc miałyśmy cały dzień przed sobą. Poszłyśmy więc na pole i przy drodze polnej wśród zboż przesiedziałyśmy cały dzień. [s. 36] Pisaliśmy tu swoje pamiętniki i rozmawialiśmy po trochu. I tu zrobiło nam się żal, że to już koniec. Bo chociaż w ciągu drogi bywałyśmy nieraz i zmęczone i głodne itd. i może nawet czasem zniechęcone, a jednak przyznać trzeba, że było nam naprawdę dobrze na tej wycieczce, i że warto było nawet trochę się pomęczyć, ażeby zobaczyć to, cośmy widziały i przeżyły, cośmy przeżyły. "Wśród tych pagórków leśnych, wśród tych łąk zielonych szeroko nad błękitnym Niemnem rozciagnionych. Wśród tych pól malowanych zbożem rozmaitym, wyzłacanych pszenicą, posrebrzanych żytem ..."

2 VIII 1928

W roku przeszłyim w czasie lata pójdziemy z Anusią Duwel i Maryńcią (jeżeli ona zechce) do Suwalszczyzny. Tam wprawdzie nie ma takich pamiątek jak Tuhanowicze i Zaosie, ale jest tam też pięknie.

25 II 1932

Nie, już drugiej takiej wycieczki jak do Nowogródka nie zrobiliśmy. Wszystkie następujące wakacje od 1928 r. spędziliśmy w Bereźnie. [Majątek – siedziba Szkoły Rolniczej, w której Wanda Kukowicz była nauczycielką. — S. A.]

1928 [s. 34a]

14 VII — sobota, I dzień. Wilno — M. Soleczniki, 42 km, pow. Wil.-Troc.

15 VII — niedziela, II dzień. M. Soleczniki — Bieniakonie, 14 km, pow. Lidzki.

16 VII — poniedziałek, III dzień. Bieniakonie — Berdowszczyzna, 35 km, pow. Lidzki i Wołożyn.

17 VII — wtorek, IV dzień. Berdowszczyzna — Iwje, 17 km, pow. Wołoż.

18 VII — środa, V dzień. Iwje — Nowogródek, 42 km, pow. Wołoż. i Nowogr.

19 VII — czwartek, VI dzień. Nowogródek.

20 VII — piątek, VII dzień. Nowogródek — Świeź, 21 km.

21 VII — sobota, VIII dzień. Świeź — Worończa — Tuhanowicze — Zaosie — Horodyszcze, 47 km.

22 VII — niedziela, IX dzień. Horodyszcze — Baranowicze, autobusem 21 km.

Razem kilometrów przeszłyśmy: 218.

ДЫСКУСІЯ

Мікола Багадзяж (Мінск)

АДАМ МІЦКЕВІЧ І КАРАЛІНА САБАНСКАЯ

Ці гэта своеасаблівасць мыслення паэтаў, ці іх абаяльнасць, а можа, на-
канаванне лёсу, аднак факты сведчаць, што на іх шляху заўжды сустрака-
еца мноства жанчын. Прычым многія з іх становіцца “музамі”, дзякуючы
якім на белы свет з'яўляюцца цудоўныя вершы.

Сустракаліся такія жанчыны і ў жыцці А. Міцкевіча. Прычым адна
з гэтых самых “муз”, што натхніла паэта на цэлую серню вершаў, пры-
несла яму не толькі радасць, але процьму пакут, а яшчэ і шпіёніла за ім
па даручэнню паліцыі. Звалі яе Карабіна Сабанская. Праўда, гэтае
прозвішча было ў яе не першым і неapoшнім. Паходзіла Карабіна з роду
Ржэвускіх. Прадстаўнікі гэтага сямейства вызначаліся авантурнымі
схільнасцямі. Прыйгадаем хатця б Эвеліну Ганску, якая выйшла замуж
за славутага французскага пісьменніка Анарэ Бальзака. А бабуля па баць-
коўскай лініі страціла галаву на пласе разам з французскім каралём
Людовіком XVI і яго жонкай. Выхаваннем жа Карабіны займалася дачка
гэтай самай ахвяры Вялікай французскай рэвалюцыі. Пад яе ўплывам
прыгожая дзяўчынка ператварылася ў сапраўдную пачвару. Цётка пера-
канала выхаванку, што прыгажосць жанчыны толькі тады чагосьці каш-
тует, калі яе дапаўняюць майстэрствам жыць і лоўкасцю. Навучыла жа-
ночым хітрыкам. Зрабіла плямennіцу беспрынцыпнай, нахабнай і
эгаістычнай асобай.

Не дзіва, што пасля такой падрыхтоўкі Сабанская з яе знешніасцю
“ўскружила галаву” не аднаму мужчыне. А яе прыгажосць была агульна-
прызнанай. Усюды, дзе яна з'яўлялася, яе лічылі адной з самых бліскучых
дам свету. І ўсюды ў яе было мноства прыхільнікаў. Не застаўся абыя-
кавым да яе чараў і А. Міцкевіч. Праўда, лёс распараціўся так, што “за-
зязла” гэтая чорная зорка не адразу. Напачатку яе яшчэ юнай дзяўчы-
най выдалі замуж за старэйшага за яе на 30 гадоў графа Ераніма Сабан-
скага. Муж завёз маладую жонку ў “глыбінку”, у маёнтак Балунаўка на
Падоллі.

Аднак Карабіна нядоўга праўжыла там. У хуткім часе яна дамаглася, каб
яны перабраліся ў Адэсу, дзе Сабанскі з поспехам заняўся гандлем збож-
жа. Да гэтага Карабіна некалькі разоў выязжала “ў свет” і паспела стаць
каханкай генерала І. Віта, які з'яўляўся кіраўніком ваенных паселішчаў на
поўдні Расіі. Яму ж “па сумяшчальніцтву” даручана было ўзначальваць
мясцовую сакрэтную паліцыйскую службу. Сабанская амаль адразу была

прыцягнута кахранкам і да шпіёнскай дзейнасці. Карапіна не хавала сваіх інтымных адносін з генералам ні ад мужа, ні ад “свету”, а нават бравіравала імі. Праўда, таму-сяму з закаханых у яе казала, што гэты саюз ёй цяжкі, бо генерал жанаты і спадзяваецца на тое, што ён развядзеца, не даводзіца. Аднак парваць з ім яна не рашаецца, бо адным узвышаным кахраннем съты не будзеш.

У сваім палацы ў Адэсе Сабанская, па модзе таго часу, стварыла літаратурны салон, які наведвалі славутасці не толькі з Еўропы — артысты, музыканты, літаратары, але і знатныя асобы з Усходу. Не абышоў яго сваёй увагай і Адам Міцкевіч у час высылкі. Так ужо атрымалася, што ў ліцэі Рышэлье, у якім ён намерваўся ўладкавацца на працу, вакантнага месца не аказалася. Верагодна, улады баяліся, што паэт акажа дрэнны ўплыў на погляды сваіх вучняў. Адам быў зачараваны горадам, у якім апынуўся. Ён цалкам аддаўся салоннаму жыццю. Пазней Міцкевіч аб гэтых часах казаў, што жыў тады “як паша”. Бліжэйшыя яго сябры, з якімі ён ліставаўся, нават папракалі яго за тое, што ён адмовіўся ад сваіх палітычных поглядаў і што яго рамантычныя заліцанні не падыходзяць нацыянальнаму паэту і ссыльному.

У такім летуценнем настроі Адам Міцкевіч наведаў аднойчы салон пані Сабанскаі. І амаль адразу закахаўся ў прыгажуню-гаспадыню. Што гэта было — часовая ўспышка пачуцця ці сапраўднае кахранне, цяжка сказаць. Даследчыкі не прыйшлі тут да агульнай думкі. Але паэт прысвяціў Сабанскаі цэлую нізу вершаў. У іх і захапленне кахранай, і палкія прызнанні, і радасць сустреч, і ўдзячнасць.

А вось ці каҳала яго Сабанская? Хутчэй за ўсё — не. Зразумела, ёй было прыемна, што ў яе закахаўся вядомы паэт, які да таго ж быў маладзейшы за яе на пяць гадоў. Якой з бяздушных какетак не спадбаецца, што ёй прысвячаюць вершы, што яе ўслыўляюць і ўзвялічаюць прызнаныя таленты? Да таго ж, гэта аблягчала ёй выкананне даручэння Віта аб слежцы за Міцкевічам.

Як бы там ні было, але Карапіна прымусіла Адама Міцкевіча жыць у пекле няпэўнасці. То выкавала гарачыя пачуцці, то адштурхоўвала. Примушала раўнаваць, абвінавачваць у нявернасці. У роспачы паэт пісаў пра свой боль. І тут жа дараўваў ёй.

Спартрэбіўся час, каб паэт, нарэшце, ачуняў ад наслання. Даў клятву, што далей яго вершы будуць камянець пры яе імені.

У сувязі з усёй гісторыяй узнікае пытанне, ці здагадваўся паэт аб tym, што Карапіна была шпіёнкай. Без сумнення — не. Ён, праўда, ведаў, што акружэнне яе — і Віт, і арнітолаг А. Важняк, і яшчэ цэлы шэраг знаёмых цесна звязаны з сакрэтнай паліцыяй. А Сабанскую нават не падазраваў. Больш таго, у час больш позніх сустреч, якія адбываліся ў іх то ў Пецяр-

бургу, то ў Рыме, то ў Парыжы, адносіўся да былой каханай хоць і стрымана, але з павагай. Цікава і тое, што Сабанская ў сваім даносе генералу гэтаксама не прывяла ніводнага прыкладу крамольных паводзін ці выказванняў Міцкевіча. Некаторыя з даследчыкі робяць з гэтага выснову, быццам бы прыгажуня-шпіёнка была ўсё ж закаханая ў паэта. А Міцкевіч хутчэй за ўсё быў падуладны пачуццям.

Анджэй Корын (Варшава)

СПАДЧЫНА ПАЭТА — ВЫШЭЙ ПАЛІТЫКІ!

Хачу нагадаць праblemу, якая на нашых пасяджэннях закраналася толькі ўскосным чынам, як другарадная.

Вядома, што кожны народ ганарыцца сваімі вялікімі творцамі. Яны з'яўляюцца важным элементам яго гісторыі і нацыянальнай свядомасці. Але таксама відавочна і тое, што творцаў гэтых часта выкарыстоўвалі і працягваюць выкарыстоўваць палітыкі, ідэолагі, а таксама разнастайныя палітычна-грамадскія плыні ў карыслівых мэтах. І ўжо іншая справа — у пазітыўных ці ў негатыўных паводле нашага разумення.

Не магло такое абмінуць і выдатную постаць з пантэона польскіх творцаў. Тым больш што яго асоба давала для гэтага шырокое поле дзеянасці. Адам Міцкевіч на працягу свайго палітычнага заангажаванага жыцця выступаў то змоўшчыкам і ссыльным, крытыкам царызму і дэспатычнага ладу ў Расіі, то сябрам расійскіх дзекабрыстаў, прапагандыстам славянскай ідэі, быў нібы зачараваны сілай Расійскай імперыі, а ў перыяд “тавянізму” яго абвінавачвалі нават у царафільстве. З аднаго боку — чалавек глыбока рэлігійны ўпадаў у містыку, кансерватар ў бачанні многіх падзеяў, пясняр ідалізаванай сармацкай Рэчы Паспалітай, а з другога — апалаget рэвалюцыі, рэдактар “Трыбуны народаў”, які з адабрэннем ўжываў слова “сацыялізм”, ерэтык, што прамаўляў вуснамі Конрада. Нельга таксама забываць, што быў ён вялікім паэтам, выхаваным на спадчыне шматнацыянальнай Рэчы Паспалітай, заглыбленым у польскую культуру і польскія дзяржаўныя традыцыі, выхадцам з сям'і беларускага паходжання, лічыў сваёй айчынай Літву. Усё гэта не толькі стварала яго складаную біяграфію, але таксама адлюстроўвалася ў яго творчасці. Адам Міцкевіч заўсёды лічыўся вялікім паэтам, але ў розныя эпохі нечага іншага, апрача універсальных паэтычных каштоўнасцей, шукалі ў яго творах, часта інтэрпрэтуючы іх інакш, а розныя палітычныя сілы імкнуліся яго “прысвоіць”, выкарыстаць яго асобу і творчасць. На гэтай канферэнцыі ў дакладах прафесараў Вікторыі Слівоўскай і Яўгеніі Кухарскай выдатна паказана, якое значэн-

не мела яго паэзія для палякаў у перыяд падзелаў дзяржавы і якія парадаксальныя прыёмы ўжывала царская цэнзура, каб гэтую творчасць выкарыстаць у сваіх інтарэсах.

Я хачу звярнуцца да двух прыкладаў з больш позняга часу. Першы адносіца да 1920 г., перыяду польска-бальшавіцкай вайны. У той час А. Міцкевіч быў адным з сімвалу Рэчы Паспалітай, на які часта спасылаліся. З другога ж боку, яго разам з Аляксандрам Пушкіным выкарыстоўвалі бальшавікі ў час антыпольскай пропаганды (пра гэта піша ў сваёй кнізе Аляксандра Лейнванд “Мастацтва на службе утопіі: Аб палітычных і пропагандысцкіх функцыях выяўленчага мастацтва ў Савецкай Расіі ў 1917–1922 гадах”, выдадзенай ў Варшаве ў 1998 г. С. 152). Прадстаўленне яго як рэвалюцынера, што варожа адносіўся да “панскай Польшчы” і яе сімвала — белага арла, было сапраўды смелым “злоўжываннем”.

Уплыў палітыкі на ўспрыніцце творчасці Міцкевіча быў асабліва заўажальны ў перыяд так званай Народнай Польшчы, у часы панавання ідэалогіі, якая па таталітарнай сутнасці імкнулася ўсё падпрадаваць і прыстасаваць да сваіх інтарэсаў. У tym ліку, безумоўна ж, значнасць і вялікасць ва ўяўленні народа А. Міцкевіча. У навучанні, публіцыстыцы і літаратурнай крытыцы на першы план вылучаліся яго рэвалюцыйнасць, славянафільства, сувязі з перадавымі прадстаўнікамі рускага народа, дзекабрыстамі, А. Пушкіним), факт насычэння яго творчасці народнымі элементамі (прыгадаем тут працу Стэфана Жулкеўскага “Спрэчка пра Міцкевіча”, выдадзеную ў Варшаве ў 1952 г., ці ўступнае слова Баляслава Берута да нацыянальнага выдання твораў А. Міцкевіча, якое выйшла ў Варшаве ў 1951–1955 гг.).

Грамадскасць жа, асабліва інтэлігенцыя, слай, што былі апазіцыйна настроены ў дачыненні да рэчаіснасці, успрымала творчасць Міцкевіча інакш, па-свойму. Бачыла ў ёй сувязь з веліччу Рэчы Паспалітай, заўважала антырасійскасць, што ў свой час асацыравалася з антысавецкасцю. Асабліва гэта датычылася драмы “Дзяды”. Інсцэніроўка Аляксандра Бардзіні 1955 г. з’явілася свайго роду ферментам, які выклікаў хваляванні, што распачаліся ў 1956 г. А найбольш гучная інсцэніроўка Казімежа Дэймека, знятая, дарэчы, са сцэны, стала непасрэдным стымулам сакавіцкіх падзеяў 1968 г. Эмоцыі выклікала таксама пастаноўка Конрада Свінарскага, якая ўпісалася ў грамадскія настроі перад парывам 1980 г. Актуальная ўспрымаўся таксама і “Конрад Валенрод”. Напрыклад, у палітычны слоўнік было ўключана паняцце “валендарызм”, якое, дарэчы, ацэньвалася неадназначна.

Можна заўважыць, што чым большае напружанне і падзел назіраліся ў палітычным жыцці, tym большай была схільнасць да пропагандысцкага выкарыстання асобы і творчасці Адама Міцкевіча. Цяпер, калі адышло ў ня-

быт ідэалагічнае праўленне, ён прадстае перад намі ва ўсёй сваёй склада-насці. А калі яго талент і павінен служыць палітыцы, то, хутчэй, як фактар, што аб'ядноўвае народ. Гэта вельмі выразна выявілася на нашай канферэн-цыі.

Захар Шыбека (Мінск)

АДАМ МІЦКЕВІЧ І БЕЛАРУСКАЯ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЯ ТРАДЫЦЫЯ

Некаторыя ўдзельнікі канферэнцыі імкнуліся паказаць вялікага польска-га паэта і беларускім. Але калі ён наш, то што зрабіў для Беларусі? Прыкладаў яго беларускасці, акрамя паходжання, не так ужо і шмат. А доктар Мікалай Нікалаеў нават запытаў, наколькі Адам Міцкевіч шкодны для нас. І беларусіст з Санкт-Пецярбурга ў нейкім сэнсе меў рацыю, бо не ў апош-нюю чаргу менавіта талент Міцкевіча далучаў беларусаў-католікаў да польскай нацыі. Пасля прагляду п’есы “Дзяды” каталіцкая моладзь Мінска ў 1917 г. запісвалася ў польскі корпус генерала Ю. Доўбар-Мусніцкага, хоць і не ўсе ўмелі добра размаўляць па-польску.

На жаль, мы не можам назваць А. Міцкевіча беларускім паэтам. Мы страцілі яго. Ён увогуле можа стаць сімвалам наших страт у XIX ст. Тады мы страцілі амаль ўсё. Можна сказаць, мы страцілі XIX стагоддзе.

Абазначым праз спадчыну А. Міцкевіча, да прыкладу, беларускую куль-турна-гістарычную традыцыю, якую мы страцілі або так і не набылі ў міну-льм стагоддзі. Тады стане зразумелым, што гэтая традыцыя была, можа, нашай важнейшай стратай. Менавіта таму сучасным жыхарам Беларусі не стае пачуцця супольнасці лёсу, гонару за герояў мінулага. Гістарычная свя-домасць беларусаў — нізкая.

У Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) і Рэчы Паспалітай існавалі адна нацыя (шляхецкая), якая ўсюды мела аднолькае сацыяльна-прававое ста-новішча, і чатыры народы (беларусы, літоўцы, палякі, украінцы), адна шля-хецкая элітарная культура і чатыры — народныя (беларуская, літоўская, польская, украінская). Просты люд знаходзіўся па-за рысай паўнапраўнага жыцця. При фарміраванні сучасных нацый праз кансалідацыю “вяrhoў” і “нізоў” грамадства больш пашчасціла палякам. Яны аб'явілі шляхту і яе культуру польскімі, хоць гэтая шляхта ўзрасла з чатырох народаў, а элітар-ная культура — на глебе чатырох народных культур. І вось мы зараз імкнем-ся падзяліць шляхту і высокую культуру былога Рэчы Паспалітай з паля-камі, літоўцамі, украінцамі. Імкнемся падзяліць і А. Міцкевіча, які ўзрос на той жа шляхецкай культуры былога Рэчы Паспалітай.

У нас была адзіная дзяржава — Рэч Паспалітая. Пры фарміраванні нацыянальных дзяржаў зноў пашчасціла палякам. Яны аб'явілі гэтую дзяржаву польскай. Літоўцы паспелі “прыватызаваць” ВКЛ, аўтаномную частку Рэчы Паспалітай. Украінцы нібыта задаволіліся Гетманаўшчынай. Беларусам не засталося нічога. Афіцыйная расійска-савецкая навука і асвета выстаўляла Рэч Паспалітую выключна польскай дзяржавай, насаджала ў Беларусі расійскі рэгіяналізм і правінцыялізм. Савецкія навукоўцы па загаду зверху гісторыю беларускай дзяржавы пачыналі з моманту абвяшчэння БССР (1919). І вось мы зараз вядзём спрэчкі: ВКЛ — дзяржава літоўская, беларуская, літоўска-беларуская або беларуска-літоўская...

Зразумець сучасных інтэлектуалаў Беларусі можна. Беларускай нацыі не хапае гісторыка-культурнага падмурка (традыцыі). Адсюль і імкненне “прыватызаваць” славу мінульых стагоддзяў, здабытую агульнымі намаганнямі продкаў не толькі беларусаў, але і суседніх народаў.

Але аб'яўляць цяпер былую высокую шляхецкую культуру Рэчы Паспалітай, некалі магутнае ВКЛ або геній А. Міцквіча, якія сілкаваліся і палякамі, і беларусамі, і літоўцамі, і ўкраінцамі, толькі беларускімі ці толькі польскімі, літоўскімі, украінскімі — проста немагчыма. Чыя ж у такім разе — спытаеся вы — гэта спадчына? Ніхто не запярэчыць: яна — спадчына быльых жыхароў Рэчы Паспалітай і ВКЛ. Яна не польская, не беларуская, не літоўская, не ўкраінская. Яна — наша. Беларускі народ гэта добра разумеў і співаў: “*Наши Касцюшкa слaўны быў*”. Усе мы, нашчадкі быльых жыхароў Рэчы Паспалітай, маєм права вывучаць гісторыю гэтай дзяржавы, ганарыцца яе героямі і культурнымі здабыткамі. Але толькі не нацыяналізаваць іх у сучасным сэнсе. Нацыяналізацыя данаціянальных з’яў, а гэта значыць мадэрнізацыя гістарычнага пракцэсу, безумоўна, спрыяле самасцвярджэнню кожнай з нацый, аднак у той жа час шкодзіць, на нашу думку, навуковасці і міжнацыянальнаму ўзаемаразуменню.

Таму беларусы не павінны паўтараць памылак сваіх суседзяў. Гэта суседзі павінны выпраўляць свае памылкі. Інчай праблема сумеснай гісторыка-культурнай спадчыны ўвогуле застанецца невырашальнай. І гэта найбольш прайдападобна.

Так, абвяшчэнне Беларусі ў 1991 г. незалежнай дзяржавай стварыла для суседніх з намі дзяржаў гістарыяграфічныя праблемы. Новай дзяржаве трэба было саступаць месца ў гістарычнай рэтраспектыве. Вопыт супрацоўніцтва гісторыкаў Беларусі, Літвы, Польшчы, Украіны, у tym ліку мой асабісты, сведчыць, што поўнае паразуменне тут немагчыма. Беларускія гісторыкі сутыкаюцца з жорсткай канкурэнцыяй за гістарычнае мінулае, асабліва з Літвой. Новая нацыянальная канцепцыя гісторыі Беларусі, якая падрыхтавана да друку, дагэтуль не апублікавана. Ніхто не спяшаецца зрабіць

гэта. Не хапае грошай, мужнасці, разумення і добрай волі як у Беларусі, так і за яе межамі.

Адна з прычын у тым, што дагэтуль у Беларусі не ўсе вызначыліся, як адносіцца да Адама Міцкевіча, гэта значыць да нашай страчанай гісторыка-культурнай традыцыі.

…На шляху да сучаснай нацыі ў беларусаў былі вялікія страты, але былі і поспехі. Прыхільнікі дзяржаўна-палітычнай (функцыяналінай) мадэлі нацыі схільны перабольшваць нашыя страты ў мінульым (Рышард Радзік, Астырыд Заам і іншыя даследчыкі заходніх краін); прыхільнікі этна-культурнай (субстанцыяналінай) мадэлі нацыі (пераважна патрыятычна настроеныя беларускія даследчыкі) схільны перабольшваць нашыя мінульыя поспехі: беларуская нацыя як субстанцыя існавала зайсёды, але мела няшчасную долю. У першым выпадку Беларусь бачыцца без Адама Міцкевіча, у другім выпадку — разам з ім.

Для “функцыяналістаў” гісторыя беларусаў — нармальны нацыятворчы працэс, для “субстанцыяналістаў” — бясконцы ланцуг пакут і здзекаў. Але гэта — крайнасці. Насамрэч, у нас няма падстаў выдаваць гвалтоўную дэнацыяналізацыю беларусаў у складзе Расіі (як царскай, так і савецкай) за натуральны сацыя-культурны працэс, за нейкую нармальнасць. Этнацыд, можа, і быў тыповым для “не гістарычных” нацый, але яго нельга лічыць нормай. У той жа час і паставяныя скаргі на цяжкі лёс толькі ўзмацняюць ушчэрбны вобраз Беларусі — няздольнай да незалежнага жыцця, гістарычнай няўдаліцы, які быў створаны яшчэ ў царскай гісторыографіі.

Што тычыцца будучыні нацыі, то збоку яна ацэніваецца ўдзельнікамі канферэнцыі з доляй памяркоўнага аптымізму (Эльжбета Смулкова, Базыль Бялаказовіч), тады як ва ўнутраных самаацэнках прысутнічаюць песімізм і разгубленасць уперамешку з надзеяй на нейкі цуд. Але ці трэба асцерагацца дэнацыяналізацыі і чакаць скону беларускай нацыі, калі яна — справа наших рук, згодна функцыяналістам, а тым больш, калі яна — вечная субстанцыя, выпрабаваная стагоддзямі, згодна субстанцыяналістамі?!

…Народжаная незалежная Беларусь стала незапланаваным дзіцяткам Еўропы, якога ніхто не чакаў і якому ніхто асабліва не ўзрадаваўся. Беларусы сталі адзіным народам бытой Рэчы Паспалітай, які не без падстаў дагэтуль не “ахрысцілі” сучаснай еўрапейскай нацыяй. Беларусь узўляеца нейкім выпадковым новатворам. Сучасныя даследчыкі адзначаюць, што беларусы безнадзейна адсталі ў фарміраванні сучаснай нацыі, нацыяналінай ідэнтыфікацыі. Але як тады магло здарыцца, што беларусы атрымалі дзяржаўную незалежнасць разам з іншымі народамі Цэнтральна-Усходнія Еўропы? Працэс нацыяналінага самасцвярджэння ў Беларусі працягваецца і цяпер — ужо на аснове расійскага правінцыялізму. І адхіленне ад агуль-

наеўрапейскай нормы нацыянальнага кшталтавання не ёсць падстава для аднясення беларускай нацыі да ліку другагатунковых.

І ўсё ж прычыны для такіх поглядаў застаюцца. Слабыя звычайна лемантуюць і даказваюць свае права. Моцныя проста карыстаюцца дабротамі жыцця. Так і талентам Адама Міцкевіча трэба проста карыстацца. Урэшце, дзяржаўны суверэнітэт, калі ён сапраўды існуе, дае жыхарам Беларусі права і на суверэнітэт духоўны, які не толькі “абяспекае” Адама Міцкевіча, але і робіць яго прысутнасць ў беларускай гісторыка-культурнай традыцыі проста неабходнай.